A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 345 Subject Grammer

Name of MSS रस तरंगिणी

Author भानुदत्त

Period ______ Folios 132

Script Devnagiri Source Prithipal Singh

Missing Folios NIL

रस तंरागिनी नौका टीकासहित; गंगा राम कृत॥
१३३ पत्रक॥ ले० सं०१९१८ पं०प्र०पू०

ह०लि०

Ms 345

No. 17

'नौकातरंगनी

Rasa Tarangini
by
Bhanu Datta
with comentary
of
Nauka
by
Ganga Ram
Samvat 1799

نوکا ترنگنی

Page 137

345

र.त.
टी.
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः लीलागृहीतगात्रेण नवरसपात्रेण हृतयशोदायाः श्रीभानुतरंगिणीनायानौकायाः
कर्णधारमहमीडे गंगारामेणमयायत्नात्कोयादिववलुरामेण शाकृप्रवाणाण्यवोकृप्रवाणासोक्रिय
तेतरंगिणीभानोः २ प्रारिप्सितप्रतिबंधकदुरितनिर्विध्वंसपटीयसीमाशिषं शिष्यशिक्षायै निबध्नन् श्री
भानुदत्तमिश्रो निरूपणीयरसस्योत्तमनायिकालंबनतया पुरुषोत्तमेपरामृशति लक्ष्मीमिति पीतवासाः
श्रीकृष्णोत्र पीतवासः पदमप्युपसर्गकर्मकोतेयातुनिष्पन्नं पीतान्यपहृतानि वासांसि परस्यानीयायर्थोक्ता

ॐ श्रीगणेशाय नमः लक्ष्मीमालोक्य लभ्यत्रिगममुपहसन्मोचयन्यस्तजेतल्लक्षंशेषाणादिप
श्यन्नस्मितिदशामुखवीक्ष्येरोमांचमेचन् हृत्वाहं यं गवीनेचकितमपसरन्नंग्रिच्छदस्ते दिगंतान्
सिंचिन्नंदेनेनभूमिं तिलमिवतुलयन्पातुवः पीतवासाः १

पीनं येन स इदं समर्थमावेदयन् तस्मिन्नेव मादिनानाविधक्रीडाविदत्वमवगमयति सोयं शब्दशक्तिमूलध्वनेर
ध्वा अनयैवदिशास्तुत्यानिभेदसहकारेण पीतवासः पदे सर्वरसानुगुणमत्वात देवोपनिबद्धं ग्रंथकृतः
तथाहि शृंगारहास्ययोर्यथा प्रतिपन्निमित्तपाप्तत्वमिरावेदितेव तथा पीतोयमस्तगुरुगुमाग्र्यंतमानेतुमि
तियावत वानिगकृतीतिपीतवाभागुदिणापुपसर्गाकारलोपाकरस्यतेदिप्यतश्रुमस्तदर्शनचकितेनेव
हितः सास्मीतवसामारव्यासोमास्थितिपीतवासा यतिब्धुत्पन्नाङ्गतरौद्रयोः तथावातीतिवावाग्रः पीतोवायेनसः पी

रामः

यद्यपि षोडनकर्मणीत्यस्यादेचउपदेशेशिद्देतीत्यावेनस्त्वनिष्पन्नावसंज्ञेः प्रश्लेषो निरर्थकः तथाप्य
धिकार्थलाभार्थमेवतत्प्रश्लेषस्यितेत्याससमंतादसतिसमतया चन्नेतरत्यस्यासीनवासा श्वेतिपीतवा
सा इतिवत्तत्समानतयासतेस्त्रीयतेनेनेत्यासाकर्त्तरिचकारकेसंज्ञायामितिस्त्रनेः संज्ञायामित्यस्याप्राप्तिक
त्वात् कथमन्यथोपदेशेजनुनासिक इदितिसूत्रे नचोपदेशमखुपदेश इतिभावप्रत्ययेनैव सिद्धि रिति
वाच्यम् तथासत्यनन्वयसंगात् ननुकरणाधिकरणयोश्चेत्यनेनैवाथप्रसंगइतिचेत् अस्त्वेमापातमः
प्रसिद्धेसंज्ञायांघः प्रायेणानिनदृश्यवादस्यापिजागरूकत्वात् प्रायेणग्रहणस्येवाप्यप्रयोगेयणसंज्ञायामिति
व्याख्यानस्वरूपशासीदृत्यस्ततायोवक्तसत्वयेवबहुलमितिबाहुलकात् ल्युट्प्रवृत्तोपश्लेषसंगात् अतएवोपदि
श्यतेनेनेत्युपदेशः शास्त्रमितिव्युत्पत्तिमनिरेभाष्यकृतः तत्रभगवानस्त्रंकोरेप्यसमाहारस्वरत इत्यस्य
त्रेमसूत्रयत् अन्यथात्रापियत्नोल्युडेवाथप्रसंगात् यद्दासत्यमासइतिभावेघञ् अतएवदेशउपदेशोय
पदेशमित्युत्यतेः कथंचित्संभवमभिप्रेत्यबाहुलकं नगतिकगतिरित्यभिहितंवत्रोवान्नो व्याकरणाविदः
त्यासात्ताववत्वातिनाळ्ळत्यासोयंयंययासौवासावर्यादेवकीवसुदेवौतोप्रत्यासत्तइतिवासास्वीन इतिकर्त्ते
रिक्तोयीत्सरकीयदथिउन्यादिकमंनयात्रिहतेपीनस्वासौ वासाश्चेतिपीतवासाइतिव्युत्पत्त्याभगवानकक
रणयोः नथासैववासानतः पृषोदरादित्वात्संतमासल इतिवासाक्कयिरंपीतवासाअर्थान्तरतनायोयेन
सपीतवासाइतिव्युत्पत्त्यावीभत्सस्यचतिष्यतेरित्यलमनातिरमणीयेनप्रपञ्चेन वोयुष्मान्पातुरक्षतुविस
त्वयः किंकुर्वन् लक्ष्मीहरिप्रियामालोक्यदृष्ट्वात्यन्तुरंजयन् एतेनन्रसिंहावतारे संजातक्रोधशान्तु
पायगवेषकैर्देवैलेक्ष्मीप्रस्यापिनायोनदासकोपाद्विनिवृत्तोराणमसिद्धोर्थः सूचितः पुनः किंकुर्वन्नेव
मथेपि निगमवेदमुपहसन्प्रमत्तत्स्वरूपप्रमाणानंतरविसंवादिनोमामात्यमितिप्रसमंहसन् अत

2

एवं यत्तजं तेन जलौघप्लुतान्मत्स्यादीन्मोचयन् हृष्येचेमे निहता इति प्रतिपादयन् एताभ्यां वीरो ह्यवतारे व
दर्शितं दाप्रभृत्यानि निद्राचक्षतेतेन सूचितं यद्वा हृजयदेवः निंदस्य यत्तविये रहृस्यतिजानं सदय
हृदयदर्शितपप्रभृत्यानेके शावहृतन्वृष्ठिस्पृरीरेत्यादि हेवंतत्व यजातीयशोणितोदितिलोहिता ह्यद्यया
भावतितयापश्यवेवालोकयन् एतेन भार्गवावतारे क्रोधावेशेन सर्वैतद्विद्यानिरीक्षिता इति सूचितं
समितिसंग्रामेदशमुखरावणवीदावलोकारोमांचपुलकमंचसुकटयन् एतेन रामावतारे रणे रावणं
दृष्ट्वोत्साहवत्रामसूचिता हेयेगावो नेद्यागोदोहोद्भवेस्यौपाहूतेहृतानामरहीनाचकितेव्याकुलेन करुणय
यापरमरनधावत् एतेन कृष्णावतारे यशोदायाः सकाशाद्भीतिः सूचिता म्लेच्छरक्तैर्यवनास्पृग्भिः दिग्ध
नानाशाभाभान्सिचनयोहत् एतेन कल्क्यवतारे कृतन्मरुधिरमेदोत्पन्नपरिनिष्ठा बीभत्सः सूचितः दतेन दंष्ट्र
याभूमिंदृष्ट्वातिलमिवतिलेमनानम्तुलयन्नुद्वहन् एतेन यथाकश्चिल्लाकैनानायामेनतिलेव हृस्मेवेव
राहावतारे सौ पृथ्वीमितिपमिनिष्ठो विस्मयः सूचितः रसस्य सहनिष्ठनंपरानिष्ठनेवतेन कश्चिद्धिरेशः यद्य
पिभानेकामरिपोर्यं हिरिमादिवहमाणरसप्रावलोदाहरणरीत्यां गाभीगिरिजानिवेन सकरूणो रसोऽप्य
वीरः स्मरैवीभत्सोऽस्थिमितिरूप्राणीचभयहेतुर्वेरपेयणाहेतुः रौद्रोदत्तविमर्देनेन हस्यकरत्वः प्रशांतस्थिरादि
त्येवं सर्वे रसाश्रयः पशुपतिर्भयात्मनाभनेयश्रुतिशृंगाररसिन्याकरूणागीस्यैवैकस्यैव नानारसत्वमाप्रतिपा
दयितुं शक्नोतेनयाप्यनरमससमाधान्यमाविष्कृतेन तसदवतारप्रभृतेवतारे दर्शिताः अस्मयारसप्रावला
त्वेऽपिरमातरमेव प्रतीयेत नतुविवक्षितानवरसानुभवमतयामासेरत इत्येवेकसैवाप्रतिहनेच्छाविज्ञातुप
पद्यमानतत्तदवतारप्रतिपादनद्वारा शांतरसोऽपि प्रतिपादितः ननु केशवे तिकुतोवगतमिति चेत्
समभिव्याहृतक्रियासमानकालिकायामसुरीशकेन शारप्रभवेनलोभादिसमानकालिकत्वेपायावर्ज्ये

॥॥ नेति नत्वैकस्यनिखिलजगदुत्पादनरूपक्रियासंतानस्यएवत्वदुपटतेनानन्यथ्येत्यवेहि एतेनशास्त्रादेर्लि
ङःष्यंवर्तमानतान्वयायपष्यानइति क्रियांतराध्याहारेणनग्रहेयः अप्रथमासमावेदयितुमसौविभाव
एवोपदर्शितः तेनचविषयवैमुख्यपरिपोषात्मकतापिशांतरसस्यकथंचिन्नाविनाभवतीतिनन्स्तन
नाशंकाप्यवनइति यत्वत्रभुमिमिवतुलयन्नादेनाक्रमविंतिसायुक्तवाक्यैकदेशाद्वन्यादिनाभ्वामना
यवनादादीनामपिप्रतिपादनमामनेति सोयंक्लेशः किमर्थमितितेनविघ्नः नहिभगवतोदृशैवाव
तारइतिवक्तंयुक्तं नवाप्रसिद्धिविशेषपिनावतोपरामर्षप्रस्तुतोनास्तिकतिपयैनत्प्रदर्शनेननिरूप।

र.कौ.
टी.
२

णीयरसभेदप्रदर्शनोगतयैवेतिध्येयं प्रसिद्धावतारक्रममनादृत्यरसक्रममनुसरताग्रंथकृतैवमस्य
च्छीकृतोभावाशयः यदपिभक्तप्रेमास्पदचरणसांनिध्यान्पीतवाससः स्फूर्तिद्वारानिखिल-नाव।
शिष्टभूषणाविशिष्टभगवन्नामस्यैकतयापीतवाससः पदंव्याचष्टते तदप्येवंवियस्थापितनच्चरण
सेदंतेनवाक्यार्थेनेस्थितेकथंसमाचकृत्वमितिभक्तिभरप्रयानात्संपवदरमुकुलितलोचनेविद्रोकु
र्वंतः श्रीरामजी ॥

प्रकृतग्रंथस्यारंभो वैयर्थ्यमिति तुल्यत्वान्नच्छास्त्रसिद्धार्थप्रतिपादकत्वाविशेषेपि लौकिकाह्लादमभ्य
पिहितया प्रतिपादनमस्ति तु कुमाराणां राजकुमाराणां शास्त्रव्याकुलितांतःकरणानामप्यंतःकरण
विनोदपुरःसरं निरूपणीयार्थप्रतिपत्तेस्स्यादिति नवीनग्रंथारंभ इत्याह भारत्या इति भानुना रसतरं
गिणी क्रियत इत्यन्वयः सरहस्यमयत्वमेव तरंगाकुलत्वं यारसतरंगिणीपदप्रतिपाद्यत्वं सम्भवतीत्यत

भारत्याः शास्त्रकांतारश्रांतायाः शांतिकारिणी क्रियते भानुना भूरिरसा रसतरंगिणी २

श्रांतिं विशिनष्टि भूरिरसेति रसस्य जलस्याप्यमानं दोषावरणप्रक्षालकत्वात् जलेयया स्यावरकेम
रेण वाग्धयोन यतितयाय मयीति भावः पुनः कीदृशी सा शास्त्रमादि शास्त्रमेव कांतारं दुर्गमेवत्वं तुहृ
हेतातस्मिन्श्रांतायाजविमनस्कतानयोजकतयाश्रमत्वं त्यतुरधिगम्यतापालिन्याः शांतिकारिणी
सुरवावगमहेतुः २ ॥

र.नौ.
टी.
४

श्रवणे ये सहृदयानामेव रसोद्रेयादधिकारस्तमाह वाणीति एषा बुद्धिस्था रसतरंगिणी समारब्धाभा
नो वाणीकमलिनी सरोवरमभी नु प्रयुक्तपाकमलनारोपविषयपदं च यद्यदि तन्नान् कृतधियः स
हृदयास्तत्र मोहं मा रसास्वादकत्वादि तत्र विषये युक्तं प्रतीयतामित्यर्थः ३ बलात्कृष्टैः कर्कशा
नैः करणैः रसस्याविलत्वमल्पत्वं च मा भूदिति वागधिष्ठात्री देवता प्रार्थ्यते गिरामिति हे गिरो दे

वाणीकमलिनीभानोरेषा रसतरंगिणी हंसाः कृतधियस्तत्र युक्तमत्र प्रतीयताम् ३ गिरो
देवि तरंगिरायां वारय क्रूरवारणान् यन्न विध्वंति लोकानामभविरसो रसः ४ रामराम.

विरसत्वमिति तरंगिरायां क्रूरवारणान् क्रूराः कर्कशान्तः करणास्त एव वारणाः अधिकारविचारस्तत्र
वाणान्वारय दुर्बोधतापादनेन प्रथममेव निवारय यद्यस्मात् लोकानां विवेकवतामपि प्रमभसमाहृत
दूषणगणानयाविलः सहृदयतानुसृतया स्फुटमप्रतिपन्नो विरसश्च रसो भविष्यति गजोपहिताङ्गलामा
नजलसंबद्धपानयानत्र समभूरेणवाकर्षणेन विनाविमलतत्तलस्थपजलासमस्थानयाचालेंरसस्वपद्युं

कै ततएव प्रतिवेधाद्‌स्येपितावन्मात्रमेवोपयुंजत इति भावः ४

रसनिरूपणीयत्वेवोदिष्टत्वेन भावनिरूपणमप्राप्तकालमित्याशंक्याह हेतोरिति हेतोः हेतुनिरूप
णस्य पूर्ववृत्तित्वनियमात् संगतेरनेनाभिधानव्याप्यतया कार्यत्वलक्षणसंगतिशालिकार्यनिरूपणा
पूर्वत्वनियमादित्यर्थः यद्वा निरूपकमस्य निरूपणक्रमनियामकत्वेन यथाक्रममेवग्रन्थः सायुः अ
नः कार्यनिरूपणात् नस्य हेतोः भावदयः भावप्रधानाभावाविभावानुभावाः तेनसहेतुत्वस्य भावाद्य
पत्नमत्वव्याप्यत्वेनभावादय एवेति यथाक्रममितिशेषः नन्वेवं स्थायिभावविभावानुभावसात्विक
भावव्यभिचारिभावनिरूपणानां क्रमो विरुद्धः कारणत्वेन सकलनिरूपणप्राग्भाव्यभिचारापेक्षया
पिसंदरस्य स्थायिनो भावहितत्वेन यथाप्रथमनिरूपणोयि विभावाद्यपेक्षया सुंदरत्वाद्व्यभिचारिनिरूपणस्य

हेतोः पूर्ववृत्तित्वनियमादतः पूर्वमेवतस्योपन्यासः समुचितः रसस्य हेत
वो भावादयस्तेनतेभ्यः पूर्वं भावादय एव निरूप्यन्ते ॥ ॥

तदनेनतरे प्रसंगो चित्यादितिचेत्सत्यम् तत्त्वयुक्तास्थायिव्यभिचारिणो रपि कारणत्वयाविभावनिरूप
णप्रसंगो वदभागरीत्या स्थायिविवृत्तिवे अविभावपदप्रवृत्तिनिमित्तकस्य विभावस्य स्थायिनिरूपणेवि
नानिरूपयितुमशक्यत्वाद्भाव पूर्वं स्थायिनिरूपितेनानुभावस्ततदिदं द्वयमेवव्यभिचारिव्यंजनत्वमपि
तिपरिशेषा वतारायविभावा नंतरं निरूपितः सात्विकभावस्याद्विरूपतासूचनाय परमनुभावव्यभिचारि।
णोरतएवासो निरूपितः इतिसर्वं च रसभावलेतपतिरसेति अप्रसमानुकूलः रसानुकूलस्तानविषयोनए
वविकारो ज्ञायमानस्यज्ञायमानत्वेनत्वेनयाच ज्ञाननिष्ठरसानुकूलता यो विषयतया वच्छेदकत्वेभावसामा

5

र॰ टी॰
टी॰
५

व्याप्तिरितिवाच्यं तेषामपिभावत्वेनलक्ष्यत्वात् भावत्वेनलक्षितानामपिहावत्वेनपृथग्निरूपणात् नैवानोचित्य
भावइतिपूर्वतनविकारोन्यथाभावइत्यग्रकेनापिकाम्यालंबनविभावेषुचेष्टनाद्दीपनविभावेषुचेष्टना
द्दीपनविभावेषुवाव्याप्तिरितिपरास्तम् यथोक्तविकारत्वस्यतेष्वपिसंभवात् नचांतरभावेष्वव्याप्तिर्ल
क्षणस्यरूपितएवानुकूलत्वादितिवाच्यम् जायमानत्वमित्यत्रजायमानस्यसाक्षित्प्रवृत्तिसाधारणस्यविवक्षित
त्वादितिकेचित् तन्न सर्वत्रभावपदव्यवहाराभावात् नचविभावोनुभावइतिभावपदव्यवहारस्तयोरपीति
वाच्यं तत्रभावपदप्रवृत्तिनिमित्तान्तरस्यविशेषणाभावयेतितयानुभावपंतीतिकृत्स्नस्यैगीकृतत्वात् अन्य

रसानुकूलोविकारोभावः विकारोन्यथाभावः ॥

थाअभिनवामिभावइतिवद्धिभावभावइतितथानुभावभावइतिचकदाचित्प्रयुंजीरन् नचानतंगमारंभेषुसात्विक
भावेषुशारीरेष्वपितस्यानुयोगइतिवाच्यम् विकारपदेनप्राणिप्रयत्नानेयाप्यिकप्राणसंज्ञाकृत्वंगीयते
यदाहविकारोन्यथाभावइति अन्यथेत्यस्ययत्नविनेत्यर्थात् भावइत्यस्यसत्ताश्रयइत्यर्थात् प्राणिवज्ज
शरीरावच्छिन्नात्मत्वंशारीरत्वज्ज्वचेष्टाश्रयत्वं चेष्टात्वञ्चजातिविशेषइतिनाव्याप्तिरिति तदेतत्कृपरुह
देवाग्रेस्फुटयिष्यति नन्वेतेषामप्यविशिष्टमेवेत्याशयात् भावादयइत्यपस्यपाठामन्नवास्तविकान्यार्थस
देनवोनिरूप्यंतइतिवदतोग्रंथकर्तुः सर्वसाधारणाभावलक्षणानभिप्रेतत्वाच्च ॥

किन्तु रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथोर्जिता रतिस्त्वेर रतिय दस्य स्थायिभावमात्रोपलक्षकत्वं व्य
भिचारिपदस्यानेकरसानुगुणस्माथमेवाशरीरमात्रोपलक्षकत्वे लक्षणानुरोधात् केनचित्तु मेघाम्बुपिग्र
यक्षदूतनमिप्रतस्त्वकपालकलितलक्षणकान्तानां सर्वेषां ऊर्जितरतित्वेऽगम्यतावशादन्ते रसेऽव्यवेति
नशारीरेपियथसासिचनीत्यादौ स कथं वदं वदद्वोनकारकाधामिति तथा चोर्जितस्येवांतरस्य भावपत्व
व्यवहार्य्यत्वेपि वा ह्यस्यन्तथाभूतस्यापितया त्वेते नममममिति किमति हूरंगताविकारत्वेय्यत्वादावपीतिर
सानुकूलत्वमुपात्तम् यत्तु रसकाव्येतिप्रसंगवारणाय ज्ञातेनराद्याहारकेत्वं चर्वणागतानुकूलत्वविशेष ।
णमिति तन्न रसभंगात्स्पृशत्वसामान्यस्यैव प्राणिष्वप्यत्वेसाध्यत्वादिकारपदेनैवागाकृस्यादीनामिव
वारणात् तावन्मात्रस्त्र विभावादावप्यतिविकारत्वेविवक्षितत्वम् मातापिता द्योतरहावानातृष्णगारएवा
नुकूलत्वेनरसानतरङ्गतिनतत्रातिव्याप्तिः एतेनरसानुकूलचर्वणाविषयविकारत्वस्यभावत्वे काला
गरुडवेसाहालाहलवह्निज्ञानतीनितरां अपिनीलोत्पलमालावालाव्यालावलिर्द्धिकिलामनुतेत्यादौ वि
प्रलंभावभूतप्रकृतभ्रमेतिव्याप्तिरितिकृतवंतोनव्यासमाहिताः यत्तुरसहृदयानुकूलज्ञानविषयेत्नुभा
वस्तु तत्ज्ञानेनत्याप्यतिव्याप्तिः यथा मम शिविरप्रतिष्ठमात्रे परोक्षमपि चापरोक्षमिवाहिता स्वीया अपि
परकीयाः पश्यतिवनेपिपतन्ते एवलाङ्गत्र विप्रलंभमयानकयोरनुकूले राज्ञाव्यामङ्गतिनत्रचर्वणा
नोव्याप्यवगाह्यान्तरविषकान्यतस्यविशेषणात्तनचज्ञाने तथाभूतेयत्वादिवानोतरमितिनकाप्यति
प्रसंगः नवा प्रतियोगिकोटौ व्याप्यावगाहित्वविशेषणात्त्वव्याप्यनवगाहिचर्वणाविषयमत्वादावव्या
प्तिः स्यापिनामपिनामपिरसान्तरे व्यभिचारितयानुकूलत्वाच्च प्येवेति तत्प्यव्याप्तिरिति सर्वरसे रसो

र॰ कौ॰ टी॰ ८ 6

वैरस्यमिति कृत्वा विज्ञानंदस्य स्वरूपतया प्रतिपिपादयिषितस्यापि तस्यानुकूलतारस्य निरूपणावसरे वक्ष्यते ॥

श्रोत्रभावादीनामन्यतमलक्षणतावगतिप्रसक्तान्यजातीयानिष्टसंसर्गशंकामपाचिकीर्षुर्लक्षणतः प्रतिप

पूर्वकं विभागमाह विकारस्येति सात्विकभावादयस्त्वादिपदेन गृहीतानामन्तर्गतत्वं भाव्याः प्रविशाणाना

भिप्रायं श्रोत्रशारीरनिष्ठे कथमसंभावयतां मनोमतो विकारमात्रस्य लक्षणत्वेन वदतां केषांचिन्मत

णमाह यत्विति तत्स्वव इति सार्थमनतमथा विषमहामहं छंप्रयोगात्तदर्हमिति तत्सैर्युज्यनेवर्तिः

॥राम ॥राम॥

राम॰
८

लक्षणानुरोधेनेति तथा चात्र भावपदवाच्यत्वस्यैव लक्षणतावच्छेदकत्वेनोभयसाधारण्याल्लक्षणं विका-
रपदेन चित्तकार्यविकाराणामपि संग्रहः क्रमशः स्थायित्वानुगमो युक्त इति भावः सजातीयविजातीयैरतिरस्कृतमू-
र्तिमान् आत्मभावेन नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकर इति प्राचीनवाक्यमेकैकभागमात्रस्यैव लक्षणत्वे सं-
भवेतदितरभागवैयर्थ्यापत्त्या लक्षणद्वयपरतापर्यवसितमिति वक्तुं तदनुवदति इतरभावस्येति इतरेतिस्वरू-

विकारश्च द्विविधः आन्तरः शारीरश्च आन्तरोऽपि हि द्विविधः स्थायिभावो व्यभिचारि[illegible]
भावश्च शारीरास्तु सात्त्विकभावादयः यत्तु मनोविकारो भावस्तत्र स्वेदादिविका-
रे स्वेदादौ भावपदप्रयोगो गौण इति तत्त्वं तुल्यवदुभयत्रापि भावपदप्रयोगो विनि-
गन्तुमशक्यत्वाल्लक्षणानुरोधेन लक्ष्यावस्थितेः इतरभावस्यात्मभावतोप-
नायकत्वे सति सजातीयविजातीयभावानभिभाव्यः प्रथमः ॥

प्रकरणे भावस्येत्येव विवक्षितं आत्मभावतोपनायकत्वे सतीति इति आत्मभावत्वस्य स्वरूपस्य उपना-
यकः प्रापकः प्रभासक इति यावत् तत्त्वे सतीत्यर्थः सजातीयेत्यादि सजातीयाः रतेः रत्यादयः
विजातीयाः रतेर्निर्वेदादयः तदनभिभाव्यत्वं च तदसाधारणतज्ज्ञानप्रतिबन्धकसामग्रीसंपन्नचर्व-
णाकत्वम् ॥

र॰ टी॰ 7

अत्रेदं बोध्यम् समुचितललितसन्निवेशचारुणा यथा मदीयेन दयितेन हृदयेन संस्मारेतीसमयेनामनतूमि
कोपि वेतीमह्वरद्भिनटदलशाणयपाठीन्निशिवालातनुगौरवं वदंतीत्यादिना काव्येन समर्पितैः पदार्थैः स
हृदयं प्रविष्टैः सतः सहृदयस्य सहृदयतासहकृतेन तदीयभावनारूपव्यापारेण स्वस्वासाधारणरूप
विनिर्मोकेण स्फुरंति तथा सति ते तेषां स्वीयविभावानुभावव्यभिचारिभावशब्दैर्व्यपदिश्यंते तैरेव तैर्दु
ष्यंतादिभिरालंबनकारणैः सादरं तद्भूमिकावलोकनादिभिरुद्दीपनकारणैश्चंद्रिकावाचनादिभिः का
र्यैस्तनुगौरवकौलुष्यादिभिः सहकारिभिश्च संभूय कश्चित् मानसगतः पुनरलौकिको व्यापारः समुत्पा
द्यते तेन चात्वेवडानंदावरकमज्ञानमपसार्यते अपसृते चास्मिन्नावरणे परिमितप्रमातृत्वं यदहंकृतेस्व
स्तस्मिन्समारोपितमासीत्तदागोवासनकलं भवति एवं स्थिते स्वप्रकाशेन निजस्वरूपानंदेन सह प्रमात्रा
पुरुषेण रत्यादिः स्थायी गोचरीक्रियते तथा च तादृशभग्नावरणचिद्विशिष्टो रत्यादी रस इत्युच्यते तं
चात्मचैतन्यस्य स्वप्रकाशतया स्वविषयत्वेपि रत्यादिविषयत्वे मानाभाव इति वाच्यम् अंतःकरणधर्मा
णां साक्षिभास्यत्वस्य सर्वैरेवाभ्युपगमात् तथापि विभावादीनां दुर्लभमेवेति चेत् समन्तरणादीनामपि
वत्तेषामपि साक्षिभास्यत्वमविरुद्धमेवेति सिद्धांतात् तथा चाङ्गः अङ्गः सतेविभावाद्यैः स्थायीभावो रससंज्ञत
इत्युक्तोपक्षिविषयीकृतः अक्षिस्थभग्नावरणचिदेव यथा हि शरावादिनापिहितो दीपस्तन्निवृत्तौ
सन्निसंनिहितानुरूपादिपरस्मृतान्पदार्थान्प्रकाशयति स्वयं च प्रकाशते तथैवात्मचैतन्यं विभावादिसंवलि
तान्तरत्यादीन्प्रकाशयति स्वयं च प्रकाशते तत्रायं विशेषः यथा पानकपाने विभिन्नजातीयरसानंदप्र
करणभावमासन्ने एवं विभावादयो न [illegible] दिरूपेणोत्पन्नदभिप्रायक एवाय

नत्र प्रकृतलक्षणवाक्यस्यलक्षणद्वयतात्पर्यकत्वेपिविशेष्यदलेसाजात्यादिघटनायावैयर्थ्येनपाता
नपदार्थविशेष्यदलेपरिकरोतिइतरानभिभाव्यइति वैयर्थ्यानरस्तुक्त्वासाधारणस्तुक्लत्वादिनाशुक्ल
रूपग्रहेप्रतिबंधकासामग्रीशब्दवीलोहित्यग्राहकासामग्रीनत्सेपत्रग्रहविषयेशब्दवीरूपेनिग्रसेना
वारणायमनोविकारइति चर्वणासायकेस्थायिभावेतरभावानभिभाव्यत्वेमात्मासमग्रस्यल स्वेतरानभि
भाव्यत्वेचनानुगतमतः समेतेपरिकरोति सकलेतिसकलेषुमनोविकारेषुप्रधानमितरार्थः प्राधान्यं

इतरानभिभाव्योमनोविकारः सकलप्रधानोमनोविकारोवास्थायीभावः ॥

चर्वणात्मकतयेतरेषांज्ञापनमेवतच्चेतरभावविशेष्यकारोयप्रकारेत्वे मनोविकारोवेति तथाचेतर
भावविशेष्यकावप्रकारत्वेसतिविनुभावव्यभिचारिभावान्यतमभाभावसहितोमान्यतमसेयन्नचर्वणाक
त्वेस्थायिभावसामान्यलक्षणपर्यवसन्नेस्थायीभावइति इदंचप्रथमस्यास्यविवरणमतएवलक्षणद्वये
प्याकांक्षावशास्त्रतस्थोनिर्देशपेक्षयापरिष्कारयथाश्रुतयोर्विवरणविधीयमानभावेपरस्परैक्येन
पितेविधीयमानाविशिष्टलक्षणेवाक्यायद्वकसकस्त्रद्यानिर्देशविवरणनास्माविवक्षितद्दलद्वयविव
रणाविकल्पोत्तरमस्यसंकल्पस्तुदोरःकल्पःअन्य ॥

र॰ नौ॰ टी॰ ८ 4

स्याप्रथमपदादस्यैवसामंजस्यादस्योपादानमन्येषुगम्यानभिमतकथ्येवस्मादितितत्रसमंतप्रयोजनमा
ह नचेति तथाचतथाविधचर्वणाकत्वमात्रोक्तौसात्विकभावेतिव्याप्तिः स्थायीतरभावनिष्ठविषय
तानिरूपितविषयताश्रयेतरभावत्वमात्रोक्तौव्यभिचारिभावेष्वतिव्याप्तिरितिविशिष्यताप्रकारता

नचव्यभिचारिणिसात्विकभावेवाव्यभिचारःतस्येतरभावस्यास्मभावत्वोपनायकत्वाभावा
त् ॥

त्वरितेनसम्बंधेनसमुपात्तमितिभावः भावविशेषप्रकारोपप्रकारेत्युदेतिव्याप्तिवारणायविशेष्य तत्रापिरसेष्वति
व्याप्तिवारणायसहितेतिनमन्यतमविशेषणंचर्वणायामन्यतमसंपन्नत्वानुपादानेपिचोदेतिव्याप्तिनादवस्थ
मितितदुपादाने तस्येति तथाचशेषवैवर्ण्यआंन्तरदशाहृदयमित्याभ्यायःअंगांतरत्वायेनव्यभिचारिचर्वणाया ॥ र॰ ८

केचित्तु व्यभिचारिणामपि रसत्वाय तेन चर्व्यमाणतया विभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वं व्यभिचारिविभा
वादिकं विभावः सम्भवत्येव यथा मोहस्य भयमसूयायाः क्रोधः ननेवं रसभाववाक्ये सम्प्रचर्वणयोः को
विशेष इति चेत् अहं तयोर्विभावादीनां तत्त्वावभासाभ्यामेव विशेषश्रमः किंतु सन्तन्यमानत्वविघ्नुद्ध्यानप्रा
यत्वाभ्यामिति निरस्ता एतावता निरुक्तत्रितयस्येव व्यभिचारिभावेतिव्याप्तिवारणाय सन्तन्यमानत्वमारोपदेयमित्यावि
कुर्वन्तस्यापि पदग्रहणं निमित्तं दर्शयति चरमेति प्राप्नुवन्त्येवामिति यावत् नच त्रितयमहनिरूपणमसमीचीनमा
मुविनाभिशिल्पात्मकं येस्यापि त्वमिति वाच्यम् मुहुर्मुहुरभिव्यक्तेरेव स्थायित्वप्रतिपत्तेः तथा चैतावतैव व्यभिचा
रिवारणाद्धेतुः स्मरदलानवारे भोनतिप्रयोजनमिति भावः रसाद्यन्तस्य तमवेस्थायित्वमिति तद्युक्ते रसादीनां मध्ये
एकस्मिन्नुद्धूते तस्यापरः उद्भवव्यभिचारितोपगमात् यथा मम विधिक्षिप्तवाड्रूपतितेषु रसादागन्तुभसिरश्रवणसेम

चरमसमयपर्यन्तस्थायित्वाद्रसस्थायित्वव्यपदेशः स चाष्टधा तत्रभरतः रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधो
त्साहौ भयं तथा जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥

मीत्प्रेमणा समालिंगितनवाङ्कुरं दृष्ट्वा विमुक्तकंठं विललाप बालेत्यादौ प्रेमशब्दमात्रागतनायतिः करुणव्यभिचा
रिणी यदा प्रधानपरिपोषार्थं सोऽपि प्रकृष्टः क्रियते तदा रसवदलंकार एव यथा श्रुत्वैरिराजोन्नकषायीनस्तव
विभेदनः नाभ्युत्तरज्यत्रस्य शोणितवीचिविस्तृतः करइत्यादौ भुजावडावलोकनोद्दीपितप्रत्यभिज्ञादिसंचारि
नगमस्य रोदनाद्यनुभावितरतिनिरूपः शृङ्गारः करुणपोषार्थं प्रकृष्टः कृतो लंकार एव न तत्त्वभाव इति कृतं पर
दुष्पत्रेन पणोज्ञावेन न तेविभजते तत्रभुस्त इति विभागविषये भरतोऽप्याहस्मर्ये एवमग्रेऽपि यद्यपि शा
न्तिरसोऽस्ति निर्वेदो गौरवादिस्थायिभावो निर्वेदोऽप्यष्टैव गणपितज्ञचित्तत्वयापित्वेनमेकत्वाद्व्यभिचारिषेवग

णिनः भगवदादयस्तु भावा एव न रसास्तु निर्वेदो गौरवादिस्था
यित्वेऽव्यक्तीभविष्यति ॥

रतेनत्वपति तत्रेरेति तत्रतेषुमध्ये एकस्मा धनवत्त्वालंबनायासमीहात्रजन्या मनोविकृतिर्मनो विवर्तरूप
र्थः सचापेहात्मके ज्ञानेतज्जन्यः संस्कारो वस्तुप्रदेनदेवमग्रेपि यनिष्टवस्तुस्वमिमाचतेनतद्वस्तुप्रदानर्थ
क्यादुपेहाणीयेकिं चतद्वस्तुसमीहाजनितमनोविकृतेः सुखाकारतयानरसात्मकत्वः तथासति शृंगारे रति
स्थायित्वानापत्तेः सुखानवभासेपि विप्रलंभशृंगारे स्त्रीपुंसयोरेवं समीहाविषयत्वात् सोनिरवेस्तद्विच्छेदाव
वतरतीनवारयामः प्रतियंतिचानुभवरसिकाः यथासति विमेचरतयथेच्छमपिवाघटतिसोवा तत्वस्यास्यैवप्रेया
न सोगततामतैरेवजीवमसि अत्रतदीययथेच्छसंचाराशंसापातत्वानुदृश्यत्वमभिधायस्यास्यैवमाहिनापरम
प्रेमास्पदता प्रेयसमभिहिता फलेच्छाधीनोपायेच्छाधीनोपायेच्छातिरिक्तमनोविकृतस्तेनशोकादेतत्समीहातेनैवो

तद्वैष्टवस्तुसमीहाजनितामनोविकृतिरपरिपूर्णारतिः साचक्वचिद्दर्शनेन क्वचिच्छ्रवणेन क्वचित्स्मर
णेन यथाचन्द्रवंशस्य कृष्णोवलोनिगदितेपीयूषपाथोधरो भूसंतापविचारिका समजनि सीतांसिते
दोहदे संतापेन हृणार्ककर्कशहचिनिश्वासवन्नाहतिकस्मारे वसद्दिष्टते सविसंचप्रेमद्रुमः कोमलः ॥

करोत्यविवहितार्थलाभेरोषवैयर्थ्यमित्यलमाग्रहेण अथ रतिपूर्णातिरसभावानापन्नेसर्थः तथाचस्त्रीपुं
सयोरन्योन्यालंबनः प्रेमाख्यस्थितहृतिविशेषोरतिरितिफलितं अत्रसर्वेषुस्थायिभावत्वतो घृष्टत्वार्थं
विशेषणाद्रसेषुनानित्याप्तिरितिबोध्यं वदतिरिति हे सखिसप्रेमतो पादेयत्वेनानुभूयमानोन एव कोमलः
संभाव्यमानवद्रुमविधप्रेमद्रुमः प्रेमैवद्रुमः क्रमवर्द्धिष्णुत्वात् हृणार्ककर्कशाकचिमथ्याजृंभणाचांगेषुवंशेसंतापे
पेचेषुज्वरेनिश्वासवाताहतिचकस्मात्कस्यवलात्सहिष्णुतेसोद्धैशांक्ययात्मकः यस्यचन्द्रः कृष्णो क्लोममनोमूर्खाक
र्षकत्वान्निगदितेवास्त्रीयूषपाथोधरः प्रेमवर्धकतया सज्जनानपामन्तपरिपूर्णत्वात् भूसंज्ञापरिचारिकेतराय
कैयतयागोपकत्वांदंतर्भावप्रकाशकतया स्फीतेरख्यातकं रसितं दोहदमकालेपिवेच्छाविहाररूपफलसंपादक

यद्यपुनरागमनमेष्यं रम्यं प्रतिसरवीप्रेषयितुकामायानायिकायावचनमिदंनोदाहरणंसंगच्छतेयतःकस्मा
दृगम्यचिंतादिभिःसंचारितोनिःश्वासाघनभावितोनायिकायागतोविप्रलंभशृंगारएवप्रतीतिपथमवतर
तिनस्थायिभावमात्रं नचतत्रापिविभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिसर्वेमिलितानोद्भा
नकत्वोक्तानात्ररसप्रतीतिरालंबनस्यनायकस्यानुपादानादिद्विवाचेनतस्मादेवपादेवलाभात् नचचिंतात्वा
सादेर्विप्रलंभकरुणाभकरुणभयानकसाधारण्येनैकतरालंबनाच्छर्यस्यकृषीवलद्रुमादिनोनायिकाकृ
तेमादरावलोकनात्कृष्टमनःप्ररूढप्रेमद्रुमादिप्रतिपन्नासहिकारिणानायकस्यैवावेतपात् अन्यत्रहासा
भिमतत्वेक्लिनस्यासंतेप्रतिकूलत्वात् आक्षेपादपिरसप्रतीतिरालंकारिकपुंरन्येर्मम्मटभट्टैर्विपद्दलिमलि
नोवृगर्भमेहेमधुकरकोकिलकूजितैर्दिशाम्श्रीःधरणीरभिनवांकुरांकटंकाप्रणतिपरेदयितेप्रसीदमुग्धदृ
त्यादावालंबनोद्दीपनरूपविभावमात्रस्य तथापरिस्फुरितस्फुरणालीनमंगप्रवृत्तिःकथमपिपरिवारप्रार्थना
भिःक्रियात् कलयतिहिमांशोर्निष्कलंकस्यलक्ष्मीमभिनवकरिदंतच्छेदपांडुःकपोलइत्यादावेवमालि
स्याघनभावमात्रस्यतथाहराडुल्लकमागतेविललितेसंभाषिणिस्फारितेसंस्थितेअस्यहरणगरहीतवसनेकिं
चोचितमुल्लसंते मानिन्याम्बरणानतिमतिकरेवाश्वावृशर्वतांचलतोंऽतमहोप्रपंचचत्वरेमातामासिप्रेय
सीमादावनुभावकादिविशेषणाश्रयेणानामौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसादानांव्यभिचारिभावमात्राणामनुपाद
नेप्यभ्यथापिकिंपुनर्हर्षयोरुपादानेसतीतितत्रप्रकृतेकोमलपदेनरतिमात्रतात्पर्यनिर्णायकेनातेपमलतामथा
मयातवपदेतिशोषित्यप्रतिपादकेनादेपासंभवान्नैतदभिप्रेत्याह कोमलपदाहिति नचकोमलपदाभा
वेपिप्रेमाःस्वशाब्दोपात्तत्वात्दूसना ॥

र॰ नै॰ टी॰ १० 10 रत्नदोषेषुस्फुटताभावेप्युदाहरणे संगच्छत एवेति वाच्यं सर्वेत्रयाणामेवोपादानेन दोषस्य स्पष्टत्वविरोधेमाना
भावादिसाध्याधनात् तस्माद्यत्रात्मनिराद्वे पदार्थकमस्फुटत्वमलिनत्वे वस्याधिभावोदाहरणमिति मंतव्यं अहा
स्खलत्वयतिकुतूहलेति कुतूहलोद्देश्यकेयद्वचनादिवैसादृश्यमित्यर्थः कुतूहले निविशेषणमाह त्रिस्पृष्ट
यति वचनभेदेनेति च कुतूहलोद्देश्यकादपि वचनवैसादृश्यात्कदाचिद्व्यक्ताप्ययोः संभवान्नत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैव
कुतूहलोद्देश्यकादपि वचनवैसादृश्यात्कदाचिद्व्यक्तापयोः संभवान्नत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैव कुतूहलफलोपहितनवि
वृत्तयाति आस्पदादेपि कुतूहलपदार्थस्य हासस्यैव स्खलत्वेनाविष्टादात्माश्रयोऽदुर्वारप्रसङ्गविकासाघटनाभावज्ञ

कोमलपदादर्शनात्कुतूहलकृतवचनवैषम्यवैसादृश्यप्रकृतो मनोविकारः परिमितो हासः वचनभेदवेषभेदकृतेभ
येक्तो येनातिव्याप्तिः तत्रकुतूहलकृतत्वाभावात् यथाज्ञातचरणानां ॥

नकस्यान्यसाधारण्येतिप्रसंगोऽसाधारण्ये प्रसंगोद्दलांतरवैवर्ण्यं च अन्यसामग्र्यादन्यात्पपत्तयकनयाव्यक्तोन्तरा
प्रसंगतारकजातिविशेषपरिचयार्थैवद्दलांतरस्मित्यपि न युक्तं कार्यापरिच्छेदे सामग्र्यपरिच्छेदासंभवादिति वाच्यं
यतो विकासादस्यचित्तवृत्तिविशेषे निरुक्तविशेषणानार्येण वचनविकारदर्शनजन्या विकासो हासइति फलितं इ
त्येवचहर्षातिव्याप्तिवारणायैवद्दलांतरमित्येषादिग्गुरुत्रापरसंधेया अन्यदीयोदाहरणे पद्यासे स्मत्यर्थेतया
दिग्रंथेशावाविरोधमनुपपादयति यथाज्ञातचरणानामतिः ॥ १०

आगच्छन्निति नगरोपकंठमिलितैर्ग्रामसीमनि संघटितैर्वा लकैः शिशुभिः कौतकादिदृक्षया वेष्टितो वलयित आ
गच्छन् चिरं दर्शनसमकालमेव परिचारिकाभिः गृहीतेसरलोनःकरणेनः पुरस्य वलिवधूहृदे विषये सोल्लासं सहर्ष
मावेदितः कथितस्तया वलिवधूहृदे साकूतेन दीर्घादर्शनपरीक्षागर्भं सकुतूहलेन दाक्षुनिसमवलोकनजनितकौतु
कपूरः सरंयथा भवति तथा पुरः प्रेममंत्रे दापयति स्मेति किंचिदुदंचितस्मितलवः स्वयं वलिप्रदेयत्रैलोकाभिस्रा
गृहीतवेष्टचेटीद्वाराप्रमात्रमात्रेणासंभावनादीषदुल्लसितो हासानुभावभूजकिंचिद्धास्यस्पंदो यस्य तादृशः स वा
मनो वो युष्मान् मायादित्यर्थः अत्र यद्यपि वामनदर्शनजन्मानंदाद्यनुभावो हासः परिपुष्टो दृश्यते किंच वामन

आगच्छन्नगरोपकंठमिलितैरावेष्टितो बालकैः गृहीते परिचारिकाभिरुचिरं सोल्लासमावेदितः सा
कूतेसकुतूहले वलिवधूहृदे पुरोदापयत्त्वे किंचिदुदंचितस्मितलवः पायात्स वो वामनः लवपदादर्श
णीता ॥

मुखविकासेनादिमविभावादिना च वामनतोपि हासः परिपुष्टो विकल्केशकास्तयापि लवपदप्रकाशिना सूचितैवश्चा
गुरुत्सुक्या वामनगतहासे विश्रामतीति भवद्भिदाहरणसंगतिरिमाह वलपदादिति अपरिसर्गितेति एकस्यापरिसर्गि
तेतामर्थ्यग्राहयता लवपदेन व्यंजकेनरादेपमूलशैथिल्यमुक्तेन स्यापरिसर्गित्वतामर्थग्रहरूपं व्यंजकोनरादेप
मूलशैथिल्यं तेनैवानुमन्यते चेत्तर्हि तत्रापि नन्नो विहेष इति ध्वनयितुं सामान्यत एवापरिसर्गिता कथिता १ ॥

र. गौ. ॥
टी.
॥

शोकं लभत इति इष्टेति अत्रापीच्छोपलक्षणं तेन नतरीच्छाभावप्रतिपादनेनाननेच्छाविषयत्वमैष्योपि संगच्छत इति बोध्य
म् मनोविकारो वैक्लव्यात्मकः रत्यनालिङ्गितेनेदं तस्य प्रयोजनं शोकोन्तर्भावेन सूचयति न चैतन्निहीनमर्थः इष्टेति
अत्रेच्छाविशेषणं तेन नवाथ संप्रायस्योत्पाद्यग्निमयस्य विरोधः प्रीत्यसमानविषयत्वस्य प्रीत्यप्रयोज्यत्वस्य वा रत्य
नालिङ्गितपदार्थत्वेपि असमानस्यापि प्रीतिविषयत्वात् क्लेशो च मनोविकृते रतत्प्रयोज्यत्वाच्च असंभवश्चाशोक

इष्टविश्लेषजनितो रत्यनालिङ्गितः परिमितो मनोविकारः शोकः नचेष्टविश्लेषजनितविप्रलंभशृंगारस्य
करुणरसत्वापत्तिः तस्य रत्यालिङ्गितत्वात् नच रतिः प्रीतिस्तया विना शोकोपि नोत्पद्यते न याचासंभव
इति वाच्यं इष्टसमीहाजनितमनोविकृतेरुक्तत्वात् ॥

ते नचइतिरिति इष्टसमीहाजनितमनोविकृते रतेर्गतेरत्यनालिङ्गितत्वमत एव मृते जीवनाशात् शायो नयावि
परमो वैक्लव्यस्य गुणीभावेन निरूप्य रत्यनालिङ्गितत्वाभावाद्धि विप्रलंभशृंगारो जीवनस्यापि स्थितत्वनिरूक्तवैक्लव्य
स्य तथाविधरत्यनालिङ्गितत्वात्करुणोपि निर्वहतीत्याशयेनोत्तरयति इष्टेति अयं भावः तद्विषयेच्छाप्रतीतिर्हि
विषयेभावीष्टसाधनताबुद्धिः कारणं नचन्मृतेभावीष्टसाधनताबुद्धिः संभवतीति तल्लाभो विश्लेषजनितमनोवि
कृतेरुक्तरत्यालिङ्गितत्वमिति ॥ इत्ततराजनितमनोविकृतिः २ रा. ॥

कादंबर्यांयामहाश्वेतायाइति इदंचेद्रमंडलाविर्भूतेनमहापुरुषेणकृतसमाश्वासनसंभावितपुंडरीकपुनरुज्जीवना
शाविरहसमानकालिकसंज्ञानमहाश्वेताविनवैक्लव्याभिप्रायेणातएवतादृशमहापुरुषकृतसमाश्वासनसम
नंतरभाविनिचंद्रापीडेनराज्ञासहमहाश्वेतायाःसंलापेविप्रलंभोनवैरुद्धाह इतइतिनास्तितयाप्रमाणांपशोकोनिरु
क्तोशेषप्रकटयति तवैततवेतियच्चेतिवजीवनाशाजीवनसंदेहः ननुजीवनसंदेहस्यमरणाकोटिकतयास्त

कुमारसंभवेरत्याःकादंबर्यांमहाश्वेतायाश्चवैशेजस्यप्रलापेकरुणएवरसस्तत्रतत्रवाधनिश्चये
नेष्टवस्तुसमीहायाअभावात् यत्रचमृतएवजीवितानाशातत्रसंगारएवरसःवाथसंदेहस्यग्राह्यसंदे
हपर्यवसिततयासमीहायाअप्रतिबंधकत्वात्॥

तेनावगतेभाविइष्टसाधनतायहाधीनसमीहाजन्यमनोविकृतिःकथंभवितुमर्हतीत्यतआह वाधसंदेहस्ये
ति तथाचजीवनाशादशायांतत्रभाविइष्टसाधनताभावनिश्चयोनसंभवत्यतेष्टसाधनत्वसंदेहात्मकएवेयांतु
विशेषोपदेकत्वेष्टसाधनत्वमिष्टमिष्टसाधनत्वेनापरत्वेष्टसाधनत्वाभावाभावत्वेनावगतेभवति इष्टसाधनत्वा
संदेहेनिद्रासंभवत्येव कथमन्यथायुद्धादौपुमांसःप्रवर्तंते चदावाग्रेरित्यादिः॥

र.नौ.
टी.
१२ 12

केचित्तु यथास्तत्वेन निश्चितएव करुणस्तथाजीवितत्वेन निश्चितएव विप्रलंभः इत्तरथा तु तथाविधसंदेहे
करुणावांतरभेद एव किं नोरीकृतस्याद्युक्तता तस्मादेकतरावीनरभेदत्वस्य विनिगमनाभावात्तत्र करुणा
विप्रलंभात्मकरसांतरमेव समासनेनेति तत्र यतः श्रृंगारस्यापिभावस्तत्रायां रतेर्वियोगकालीनतया हि प्रलंभश्रृंगा
रोद्दूर्वीरः करुणस्यापिभावस्य रस्यतालिंगितशोकस्यासंभवात्स्वकरुणोद्रूर्वेचद्रूनिगुनः स्त्नसंदेहात्वाविवेकं

तथाच यूनोरेकस्मिन्मृते प्रलापः करुणरसः जीवतोर्विश्लिष्टयोः प्रलापः श्रृंगाररसः अतएव रसर
त्नदीपिकायां करुणरसोदाहरणमपि अथ जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुनः
दष्टेशे पुरुषाकृति हितोऽहरकोपानलभस्मकेवले ॥

सुधीभिरित्याह तथाचेति मृतत्वेन निश्चि जीवतोस्तत्वेन ज्ञातयोः उक्तार्थे प्राचीनसंमतिमाह तत एवेति अ
न्यथाजीवनाशाविरहपर्यंतप्रलापयुक्तोत्तरार्थानुधावनस्यानर्थक्यापत्तेः अपीति हे जीवितनाथ जीव
स्यसि पाति दैव्या समभिव्यंजयन्त्यो केप्रसातीत्यभिधायोत्थितया तया पुनरपि हितोऽहष्टि अपुरुषा
कृतिहरुपादविवेकपरः संदेहरकोपानलभस्मकेवले संदेहे तत्र जीवनाशापीतिभावः ॥ र.
१२

यस्य विप्रलंभशृंगारे करुणात्मकत्वव्यपदेशः सोप्ययोगभग्नचित्तवैक्लव्यकृत एव न चैवं तुल्ययुक्त्या संदेहस्थले रतिपुष्टवैक्लव्यापि वक्तृशोकात् न पायत्र जीवितनाशात् तत्र शृंगार एवेत्यवधारणा संगतिरिति वाच्यं रतिशोकयोरत्रैव प्राधान्यं वक्तुं भावादित्याशयात् यदि तत्तयोर्गुणप्रधाननियमो नानुमन्यते तर्हि वैक्लव्यपुष्टो रतिर्विप्रलंभो रति पुष्टवैक्लव्यं करुण इति व्यवस्थैव समस्तेति वक्तुमुपक्रमते नन्वित्यादिना पूर्वानुराग इति संगमप्राग्भावहेतुके

ननु विप्रलंभशृंगारस्य पूर्वानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वात् जीवतोरपि विप्रलंभस्य करुणरसत्वमा यातमिति चेत्सत्यं तत्र करुणरसस्यांगत्वेन भासमानत्वात् करुणात्मकत्वव्यपदेशः ॥

त्यर्थः अयमेवाभिलाषहेतुरित्युच्यते मानेति ईर्ष्याप्रणयान्यतरहेतुके इत्यर्थः अयमेवेर्ष्याहेतुक इत्युच्यते प्रवासेति प्रवासज्ञानहेतुके इत्यर्थः अयमेव प्रवासहेतुक इत्युच्यते करुणात्मकत्वादिति यद्यपीर्ष्याप्रवासहेतुको यो संगमपूर्वको विप्रलंभो तद्धेतुव्यतिरिक्ते यत्किंचित्पूर्वादिलज्जाप्रभवः संगमपूर्वको विप्रलंभो विरहहेतुको गीयते तथापि तयोर्विविधविप्रलंभद्वयकारणातिरिक्तवल्लवत्तरकारणप्रभवः संगमपूर्वको विप्रलंभः करुणशृंगार इत्युच्यते इति करुणात्मतया व्यवहारादित्यर्थः एतेषामुदाहरणानि ग्रंथकृदेवाग्रे दर्शयिष्यति ॥

र॰ मै॰ ही॰ ३ 13 विरहेति विरहज्वरमूर्छया वियोगसंभवसंतापातिशयप्रयुक्तचित्तवैकल्येन पतंतीलुठंतीनयनेनकरणे
नसिच्यमानांरतिंसमवेक्ष्यशंभोः करुणाकुड्मलितासंजातकुड्मलावभवेत्यर्थः अत्रयद्यपिविप्रलम्भकामनन्यमङ्गपा
नमात्रविहेयायन्नभामेरतिमनोवैक्लव्यमपरिपूर्णमेवतन्मार्यविषयत्वमगमः कुड्मलितपदादेवमाह कुड्म
लितपदादिति अपूर्णानाकुड्मलत्वात्पूर्णानैवसर्वत्रनन्नकुत्राप्याहेयेणापूर्णतार्थतिभावः कोपंललयति अविज्ञा

ययाविरहज्वरमूर्छयापतंतीनयनेनाश्रुजलेनसिच्यमानांसमवेक्ष्यरतिंविनिमेषसंनीकरुणाकुड्मलिता
वभूवशंभोः कुड्मलितपदादपूर्णतावगम्यतेतःप्रमोदप्रतिकूलःपरिमितोमनोविकारःक्रोधःप्रमो
दप्रतिकूलइतिविशेषणात्दृशामुखदुर्वचनावमानितस्यरामस्यवीरसेनानिर्मास्मि ॥

दिकृतइति मनोविकारइति प्रज्वलनात्मकइत्यर्थः प्रमोदप्रतिकूलइत्यस्यआरंभेसंसृष्टयति प्रमोदेति दशामुख
दुर्वचनावमानितस्येतिपतेनाविज्ञातदेवकृतत्वमात्रमस्मादेषीतिसूचितं वीरसेनानिर्मास्मिरिति तथाचवीर
अभिचारिभावसकोपस्यविवेकरूपप्रमोदप्रातिकूल्येपिक्रोधस्यअभिचारिभावकस्याप्यायिभावतस्मादेप्रमोद
प्रातिकूल्याभावान्नतत्रानिर्मास्मिरितिभावः एतच्चपुष्टवीरेनसाहेस्यदशाभावः श्रीशःपायात् ॥ र॰ १३

नाद्यारम्भेति अहमद्य सहस्रांशुनायकाय दिवसमारम्भावधीकृत्य कार्मुकमेव लतास्तु वाकर्षणाबाणत्रविन्य
स्तो हस्तांबुजमिव सेको चविका मध्यादृतवाद्येन सतथा किंचिन्मात्रदलभामीषद्विज्ञो स्य किंमीरितधवलयतति
निलोचनद्युगे तु भयालोचनया तावत्रिमेषोदयाम्ल लक्ष्मीकुवलारे भातकरोमि प्रोदयपदेन हेतवशसंप
न्नकार्यस्यातिवार्थेत्वेपिकारणाविघटनप्रयत्नेनोत्पत्तिरेवयथा तथा भवति तथाकरोमीत्यर्थः करणत्वमुन्मीलि
मातिष्ठान्स् अतेचिरकालस्याणुन्मेषनिमेषोन कालिकत्वाभिमानेनवर्तमानत्वाविवक्षया लट् कियत्कालमि

यथामर्मशुरामनकं नाद्यारम्भकरोमि कार्मुकलताविन्यस्तहस्तांबुजः किंचिन्मात्रदलभाशिलोच
नयुगेनावत्रिमेषोदयान् यावत्सायककोटिपातितरिपुक्ष्मापालमौलिस्रवन्मज्जामाल्यघनस्यराग
घटलैतामोदिनीदिनी किंचिन्मात्रदलपदादर्शितः ॥

मित्यपेतायामाह यावदिति मेदिनी पृथ्वी सायककोटीत्यादि बाणाग्रविदारितशत्रुभूतपृथ्वीपतिशिरोव
कीर्णमालतीमाला च्युतपुष्परेणुसमूहेन मोदिनी गंधवती न भवेत्तावत्पाद्याहार्यं न तु भविष्यतीति यावत्त
रानिपातयोर्लोट् इत्यनुशासनात्राकालपर्यन्तमित्यर्थः अत्रापि गर्वं पराधादि विभावितो विशिष्टप्रतिनाय
नुभावितः क्रोधः परिपूर्णएव तथापि किंचित् एकेवल एवं क्रोधेनामर्षं ग्राहयति न तु प्रतिनायकापायाद्वेपूर्णा
पूर्णानीत्याह किंचिदिति न च क्ष्मापालत्वेन प्रतिनायको निर्दिष्ट एवेति वाच्यं स्वासाधारणरूपेण निर्दिष्टत्वावत
स्य वरमानुगुणत्वाद्यभिचारिणानुपादानाच्च नूतनतापादुर्वीरत्वात्‌ पञ्जनायाश्च नामर्षाधीनत्वादिति स्फुटं पल्लवितेन ॥

र.तौ. 14
टी. १
१४

उत्साहं लक्षयति शौर्येत्यादि प्रतापसमरयाद्रेतान्यनमजनितरस्तद्धः एकमात्रोपादानेभ्य आभिरिति त्रिनयोपाद्
नेभ्य आभिरिति त्रिनयोपादानेसंभवस्तेन मोपादानेमनोविकारश्चोत्साहसारभः कार्यवैविध्यादेककारणैर्वैवि
ध्यमनस्तमाह वीरस्त्विति· सेनामितिजगद्विद्राविणोविश्वविलक्षकोरावणः पौलस्त्यो नैऋसचव्रद्वाभि
मुखोगोचरोभविष्यतीमनः सेनांवाहिनीसंघट्टयन्परान्स्पशान्द्युतिकातिहृद्गणायन्त्र्वर्थयस्य समत्कारय
न्देवोविजगीषुरघूणांपतीरामउत्साहेसाद्धस्साहानुगाणमेवंविचार्य उत्साहपर्वतप्रापणायैवभविष्यतीतिल
द्ध ग्रन्थायुक्तविचारेस्वर्ण्योतः कारणःसज्जाविन्यासविधिंविनैवप्रसंचारेपणप्रकाररहितपवहेलाद्युत्साहा

शौर्यदानदयाद्यन्यतमकृतः परिमितो मनोविकार उत्साहः वीरस्तु युद्धदानदयावीरभेदात्त्रिधा युद्धवीर
स्योत्साहो यथा सेनां संघट्टयन् धृतिहिमगणौ यस्यापत्रमत्कापयन् नैऋतसाभिमुखो भविष्यति जगद्विद्रा
विणो रावणः इत्युत्साहविचारस्य दृढयोटवोरघूणांपतिः स्वर्णं विनैव विशिखवाणासनेषु लक्षवान्
विचारपदादपूर्णता ॥ विन्यासविधि

न्वाणासनेषु रहेषु केवलं विशिखं पतत्रिणां लक्षवानित्यर्थः यद्यपि स्याद्विन्यासविधिं विना बाणास
नेविशिखेविन्यासरूपेकार्यकोपमलकमोहस्यैवतथापि रावणागमनश्रवणानन्तरं सेनासंघट्टनादिरू
पेणोत्साहस्यलक्षविवेककार्यत्वेनोत्साहो गम्यमानो विचारपदादपरिपूर्णएवगम्यतेइति भवत्युत्साहा
गाणमिमाह विचारेति विचारपदेनचोत्कृष्टविवेककालोपेनत्वनष्टानकालक्षणयुक्तिनिवेदनान्नसद
स्यापरिपूर्णतनामर्थग्राहकतामुक्तायामविशेषगणानसकलविशेषगणैर्बोत्साहाव

रा.
१५

ननत्र श्रूयमाणाणावर्णविभावितः सेनासंघटनाद्युद्भावितः क्रोधसंचामित्रउत्साहः परिपुष्टाएवगम्यते
इतिकथंस्यापुदाहरणेनेतिचेदत्रसंप्रदायकाः स्तत्रैनिर्वेदादीनामेवव्यभिचारिशब्देनोपादानादत्रचते
षामस्यतमस्यापभावेनेत्सूतनातुष्यमिहरैवेति यत्तुकोयोप्यव्येराइतिनत्रोकेनमोहासोधारणाकारणका
र्येणतथावाणविभावादिनामपमानस्यनदस्यतमस्यमोहस्यजागरूकत्वात् वयंतुब्रूमः अत्रश्लोके सर्वा
र्थैपात्रानिशात्रेनविशेषणाभ्मेवान्यथाचापेचमत्कारयन्नित्यनेनविनैवतेनतस्यविरोधः स्यात्रचोक्तासय
न्निस्येवविवदितनमिमिताचं तथासतिवक्ष्यमित्यवस्यत् तस्मात्परोक्तादरणानाधारणनाधारणाकारण
स्यानुरणानरूपटणाकारस्यैवचापचमत्कारत्वाडुमराथोपात्रानिचोत्साहत्वादिविशेषणानुमराथोपा
नेरामएवनुर्यतीत्यथोपिमोहेनेति तदाराभुव्यक्तियायोनयेवासत्रेस्तथाचानुभावानुपादानान्नतावत्
या श्रोतेपापिचविचारपदेनैवप्रतिवद्धइतिविचारपदादित्यपिसञ्जेवेतिकिमत्रपपन्नेमं० ॥

र.गो. 15 आरब्धेयेति भगवतेद्नो भार्गवः शापशोकमेडलेभं स्वेमपतिननुकरोतिसशाशः पृषोदरादित्वात्कथमन्य
टी. यानुकिं दद्यातीतिमत्रोदइतिस्तुना त्रिर्वर्णो साम्यादिति चेन्मह्नेपित्तल्याशेनिनामेकदेशाद्देसंवशारीरा
१५

दानवीरसोत्साहो यथा आदर्शीयशशोकमेडलमिदं हर्म्याय हेमाचलं दीपाय यश्च मणिं महीमिवक
थं नोभित्वे दत्तवान् दित्साप्लवितप्रमोदसलिलव्याकीर्णनेत्रांबुजोऽज्ञानीमो भगवते दत्तवदः
खिलेन प्रापशोहृष्टवान् ॥

यं केवलस्यापि तत्त्ववक्रं शक्यवान्मुख्येत्रिता याबाधोभिशः स्ववेकख्यातेऽत्र ये विस्मकान्तरनिर्वहोरिति नजत्र
सदामभैसिंहाङ्गीनत्वात्सशाशेकोपमसशाशोकत्वस श्रीशः पायात् ॥

मेरुनेमेरोभूषणाविन्दुमितियावन्नक्षत्रचंद्रमतेदानार्थोपिलायातस्यदायांपर्यवस्यति तेनमृग्यावा
कृष्यमाणोत्सर्वदिर्घीतिस्सेतेशयरिस्पंजतितन्मेरुनेनिष्कलेकेचंद्रविंबमितिफलतिकेचित्तुभूमंडलेचंद्राक
योगोभूच्छायापगमात्रैमलमितस्तुस्तरदत्तरत्वादनवगत सदनादेयमेवकाव्यवासनावासितांतःकरणा
नामादर्शायमुकुरायार्थे स्वच्छत्वादनुस्त्यत्वाच्चहेमाचलेस्तुमेरुहेमायगस्त्वार्थममदृष्टत्वाद्वैपुल्याच्चपू
र्णात्वर्थदीपायप्रकाशार्थंतमोनाशकत्वाद्दीर्णत्वाच्चमित्यवेपाचेकायमहीमिवव्रस्थयगामिवक्कयंकि
मभिप्रेत्यनोदत्तवाम्नशयस्कुतेश्चोत्येदत्ते प्रायशोवकुर्याद्दित्सेमादिदानेकृयासेजातपल्लवेवर्थमानेयदा
नेदत्तंवेध्यश्रुतन्सक्षीणेलोचनमेवाशुतेपयः द्वरोनिमग्नत्वाद्यस्मसनदौरिवलंशशांकमंडलादिकेनदृ
ष्टवानावलोकितवानस्त्यर्थः ॥

र॰ कौ॰ 16 पल्लवितेन फलितमिति स्वजनकप्रमोदस्य विषयसंपत्तिरूपफलेन फलसंपन्नेनाभूदित्यर्थः तथा च सक
टी॰ लवस्तुविषयकहिंसाया विषयसंपत्त्युपगमप्रतियोगिकपल्लवितपदग्रहणमनुभावकतावैगुण्यप्रतिपत्ति
१६ कारके सदपरिपूर्णतायामेव पर्यवस्यतीति भावः दुस्तारेति जनानां लोकानां दुस्तारे मादितस्तमशाक्यः
संसार एव पयोधिरपरिछेद्यत्वात्तस्यापारमिव पारं परं ब्रह्मात्मजकत्वात्तस्य प्रापणप्रकारमुपायमालोकय

पल्लवितेन फलितमित्यपूर्णता दयावीरस्योत्साहो यथा दुस्तारसंसारपयोधिपारप्रकारमालोक
यतो जनानां समस्थितो वत्सकैटभारेः कृपाङ्कुरः कौस्तुभकैतवेन अंकुरोपन्यासादपूर्णता ॥

तो गवेषयतः कैटभारेर्नारायणस्य वक्षस्स्थले कौस्तुभकैतवेन महामणिव्याजेन कृपाङ्कुरो दयालेशः समुत्थि
तः प्रादुर्बभूव कथमन्यथा परदुःखापहारकत्वकामप्रवर्तकत्वादयो धर्माः कौस्तुभे स्युरिति भावः अत्रापि से
नायालम्बनः कौस्तुभात्मककृपाङ्कुरानुभाविनः परिपूर्णोत्साहाभावात् विषयदुरंकुरपदस्य प्रतिपाद्यमेव
माहाकुरेति श्रीशः पायात ॥

१५

इदं तु वोध्यं राज्यमालभ्यतो कृत्स्नविपदः संतु भूयशः किं तु मत्स्यपरिग्रहं कं पतेमानसं मम मेत्यत्र वं
पतेन तु निवर्त्तन इत्थपरिहृष्टाः मत्स्यवीरोत्साहो तिरिच्यते न च दानवीरो तत्र मे तथ्य मे वीरोत्साह एवाय
मिति वक्तुं युक्तं यद्दानवीरोत्साहस्याभिनयातापत्तेः एवं ब्रह्मस्यानिरसोऽयुक्तो वाचो वादेवता स्वयं सभा
यामुपविष्टो वा किं चिद्वक्तुमुपक्रमतस्य चपोडित्सवीरोत्साहोप्यपरिहृष्टणाः किं चित्प्रमादादेव गम्यते
युद्धवीरोत्साहे सौ तन भवतीति चेन्न निर्दंतु केचित्परे प्रजल्पंतः दुरहंकारे गृहे दत्तमोकुवासकः प्रतिकर्त्तुं न श
क्नुयामिति तातो प्रतीयमाने त्वमावीरोत्साहे कुत्रो तन भविष्यसि दयावीरोत्साह इति चेद्दलवीरोत्साहे किं समाद
प्याः स्वांदेशोऽयुद्धोत्थानकमवः सेवतो जले सर्वं जगन्मत्तकोणगरुत्मान् धर्म्मैमिच्छति नतु यरतीत्यत्रापरि
हार्यावलवीरोत्साह प्रतिपत्तेः तस्माच्छृंगारतानानारूपाणां वीराणामप्युत्साहा अपि नानाभवन्त्येव परंतु मन्यतेऽ
योदितुपदेशाक इति नत्न्यूततामावहति भयं लत्तु यतिअपराधेर्ति हासोतिप्रसंगात् निवृत्तये समासत्वमत्यं च मम
र्यापराधकृते तं फलतो रवमतवैक्कत्वविशेषणामिति तन युक्तं व्याघ्रादिदर्शनजन्यभये व्याप्तेः किं त्विदं इदमेवादि
पदोत्कतो विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात् न च विकृतावह्नासोति व्याप्तिरिति वाच्यं परमानर्थविषयत्वेमममनोवि

र. तो. 17
टी.
१८

शोषणीयत्वात् तथा चापराधादिजनितो वैकल्याद्यो मनोविकारो भयमिति फलितं नार्हंतीति भीतभीतवदिति
प्राप्तिभयाक्रांतो न तु कालियः कालयत्नात्मकः सर्पस्तत्र श्रीकृष्णसमीपे मंदं मंदमतिमंथरमुपसृत्य मनुसृत्य
यत् किं कृत्वा नार्ह्यपतत्पवनोपसेवितं गहनमन्यत्र निर्मितवानवीजितं एतच्च श्रीकृष्णापनत्वार्हस्यस्मदया
येप्रवर्तते पिमदयापराधप्रभवदोषस्य श्रीकृष्णस्य मदयापकारको पापयगवेषणा विलंबोपि नार्हतीति तन्म

अपराधविकृततरव विकृतत्वात्स्वत्वादिजनितो यः परिपूर्णो मनोविकारो भयं यथा तार्क्ष्यपतत्पवनोपसे
वितं वीक्ष्य वीक्ष्य यदुनंदनं नेत्ररुः भीतभीतद्भुवत्तत्र कालयो मेद्यं तमुपसृत्य यत्नः द्रुतोपन्यासाद्दृ
णीता ॥

तिमावरयद्वयं त्रुप्साति यदुनंदनं पादं वंदीत्य परीतो कृत्वेत्यर्थः अत्र श्रीकृष्णापराधविधा कालयगभावि
तेमेदोपसरणाद्यनुभावितं भयं केवलमेव तात्पर्यविषयस्तत्रैव परमेव प्रमाणमिमास्कृतोपन्यासादिति
सोपानयितनवपूर्णा चर्वणाविस्फुटमिव वर्णनेनगम्यते तेनापरिपूर्णा एव भयेतात्पर्यं गम्यतरुतिभावः ॥ १८

जुगुप्सां लक्षयति अद्भुतेति विस्मयनिह्नत्येयद्भुतेति मनोविकृतिरिति विचिकित्साख्यमर्थः शार्दूलेति
रामे चेद्भः शार्दूलशावकेत्यादि व्याघ्रपोते चटच्चटदिति शब्दानुकूलेयया भवति तथा न्मूल्यमानस्मृगविषाण
भाजि यद्यपि नकर्मेधायाम्नत्ववर्ष्मीपरितिनिषेधात् पादमानसारंगमंगवतीनि नत्पापुतयापिवहुव्रीहिश्चेत्र
दर्थे प्रतिपत्तिकरत्वमनेनतस्यलाघवमलकृत्वप्रतिपादनात्नाव्रवानादरस्यचास्तुवततिभाष्यप्रयोगात्सिद्धत्वाल्ला

अद्भुतदर्शनस्पर्शनस्मरणजनितामनोविकृतिरपविस्मृतिर्जुगुप्सा यथा शार्दूलशावकचटच्चट
पाटमानसारंगवतिभस्मतिरामचेद्भः वासेचकारनवभारतयाजुगुप्सोडुःखेषुडुःखमतिरेवनडुःखवि
ग्रंग तानाम् ॥

युतं अतएवतज्जन्यस्यतज्जन्यमानद्विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेश्चमुख्यविशिष्येनद्विशिष्टबुद्धितात्रैकेनेवविवक्षि
तार्थप्रतिपत्तिसंभवल्लपलाघवमूलकंवचनेमंयरप्रवृत्तीत्यभिसंधायतुल्यवन्मत्ववंतान्मत्वपंप्रयुंजतेभियु
क्ताः भस्मतिपर्वतेवासस्थिति चकारतयापितयाजुगुप्सोनवभारोक्तमर्थेमयौनतरोपमासेनद्वयतिडुः
खितानोसंज्ञातडुःखोनोप्रसोडुःखेषुडुःखसाधनवल्लषुडुःखमतिर्डुःखसाधनत्वप्रकाराधानेवेत्यर्थः ॥

अत्रपाठ्यमानसारंगमेध्यादिर्विनाजुगुप्साःपूर्णाविनातात्पर्यविषयइति ननथायपदादवगम्यतइत्याह ननेथेतिप
दादितिपदादिपूर्णाजुगुप्सातात्पर्यविषयःस्यात्तदुक्तंषष्ठिरोधिनादृष्टापर्वंजनिवासस्यानिवंधोविरुद्धोनन्व
जुगुप्सास्वरूपएवतद्विरोधपरमाधानपिशिरस्केननतथेमनेनजुगुप्सायामपरिपूर्णात्वेनिवेदितेनक्तोवि
शिष्टव्यंजकादेरपूर्तिभावः विस्मयंलक्षयति चमत्कारे जुगुप्सावारणायचमत्कारेति मनोविकारस्या

ननथेतिपदादपूर्णता चमत्कारदर्शनस्पर्शनस्मरणजनितोपरिपूर्णोमनोविकारोविस्मयः यथा
युध्यंतमर्जुनेवीक्ष्यकेचिन्नविस्मिताः नमेनेवबद्धगोविंदोदृष्टकर्णपराक्रमः नमेनेवबद्धेतिपदाद्
दैवा पूर्णता ॥

॥

ध्वर्याद्यमितिशेषः युध्यन्तमिति अर्जुनेयुध्यंतंवीक्ष्यकेवानविस्मिताःसंजातविस्मयाअभवन्दृष्टकर्णप
राक्रमोगोविंदस्तुनवद्धमेनइतिसमष्टश्लोकार्थः अत्रतन्याविध्याद्भुतशौर्यवीक्षणाविभावितोविस्मयःकेव
लेनात्पर्यविषयइतिनवद्धमेनेइत्यस्यवाविषयइतिप्रतिपादयितिनमेनेवबद्धेतिपदाट्टीति यदिपूर्णोविस्म
यःकविनात्पर्यविषयःस्यात्तर्हितदीयवर्णनमपि[illegible]नविरहःस्यादितिक्रतोवशिष्टव्यंजकादे

अत्रांगप्रधानभावेनोदाहरणभेदमुपलक्षणतया प्रतिपादयति पद्ये येनेत्याद्यष्टम्यादिना हास्यादिप्र
विग्रहः चमत्कारदर्शनादित्यप्युपलक्षणमेवनायकादीनां वैषम्यमिति अतो निरंतरावलोकितनायका
याः सकाशादधिकामस्याहि येनेक्षणाः शिल्पं क्रियानैपुण्यं किं कीदृग्वर्णितारत्नयनोकिंनसावेव परमावधि
रितिपर्यवसितवाक्यार्थगतपाचमत्कारोगमनेनेतस्यावर्णनीयनायकायादृशोऽद्भुतोऽत्र प्रतिपंकजादवत्ता
सीहृतकलाहृदयम्यंविषमभावमानंदनीयस्मात्तदानुभावमतामुप्रकटयत्यनुमितिगोचरतांनयति तस्याश्रेग
श्रियस्तमकांचनसेकाशशरीरद्युतेः स्वर्णालंकरणकांचनमयभूषणादैधर्म्मविरुद्धधर्मप्रलकोरोमो

पत्र

शृंगारादौ चमत्कारदर्शनाद्यत्र मनो विकसितं गतया भासते तत्र शृंगार एव रसः प्राधान्येन भास
नेनत्वाद्भुत एव रसः अंगतयायद्यपि वैषम्यं प्रतिपंकजात्प्रकटयत्यानंदनीयदृशोः स्वर्णालंकर
णात्वनक्षिपुलको वैधर्म्यमंगश्रियः तस्यानूपुरपद्मरागमहसः पादारविंदश्रियो भेदे सिंजित
तमेववक्ति किमतः शिल्पविधेर्वर्णितो ॥

वोद्यनत्वमनुमापयति तस्याः पादारविंदश्रियः पादावेवारविंदे विरलांगुलिदलभात्कोदारक्तत्वाच्चतयोः श्री
स्तस्यानूपुरपद्मरागमहसः पादभूषणत्वचितपद्मरागकांतेः सकाशाद्भेदमुत्कर्षं सिंजितमेववक्ति सूच
यति व्यतिरेकमुखेनेति शेषः कुंभोनसर्णः प्रकरोतिशाह्वमितिन्यायादितिभावः ननुसिंजितमेववक्ती
त्यभिधानात् सिंजिताद्यैवहेतुवाक्यंविवादितं ननुसिंजिताभावादित्येवं रूपमितिचेदीतिनेनोशाह्वमित्यु
त्तरमीमांसाधिकरणस्यकागतिरीतत्तस्य पदीभूतप्रधानयमेवाभावात् स्वप्रतियोगिकाभावेद्वारा

र॰ नै॰
टी॰
१५

19

त्वधर्मेनामस्यामन्नमिति निकाराणां विप्रतिपन्नां सत्कल्पेवत्तस्वसाधुत्वाभावमिति चेत्के नामैते विप्रलम्भाः ह्रयतेहन्तसुमा
वेतिनं किं विवेकेन रत्येवं च नपरपद्मरागमहस्सलस्याः पादारविन्दस्निग्धः सकाशात् हृदमकर्षं सिञ्जितेभवत्रीतिभा।
ख्यानेप्रक्रमभंगाद्रूपेतणीयः विनेति प्रथियरणाद्रूप्यामाधं विनासंध्याकाले विनानारात्रत्वेनाध्यवसिता
जालीकृतमौक्तिकमालातस्याः परिवृद्धोनायकस्त्वेष्वोयमहृष्टपूर्वः कोपेहृर्वेपवसमुद्दयन्मभिनवतया लोच
नगोचरतां प्रतिपद्यते इति चमत्कृते रेवात्रप्राधान्ये कीदृशः सौरभ्यस्तुभगः पद्मरागयमनोहरः किंकुर्वन् उच्छोप्रस
न्नोज्योत्स्नाप्रकाशमानतयात्त्वेनाध्यवसितमौजेप्रागुणं विकिरन्प्रकटयन् किं च सरसयत्नः को हिसात्त्वे

प्राधान्ये यथा विनासायेकोपेसमुद्दयति सौरभ्यसुभगः किरन्ज्योत्स्नामच्छामपियरागिनारापरिवृ
ढः पत्नुर्यतिस्मारेतिरयतिविहारेतनमसोनिरातंकः पंकेरुहयुगलमेकेनदयति इति श्रीमान्नृदत्त
मिश्रविरचितायां रसतरंगिण्यां स्थापिभावनिरूपणोनामप्रथमस्तरंगः रामायनमः॥

नाध्यवसितभ्रूकुटियुगलेयत्तेनमसोनीलतानुयामोहकलावनत्वेनाध्यवसितानां कुन्तलानां विकारे प्रसरणेज
गदेधीकरणाद्रूपत्वकुंदाचरणान्तत्वेनाध्यवसितानि कपोलनिपतनानि निरयनिरस्त्रकृतेसमप्राधान्यात्
स्वयंयथाप्रकाशनेनयातानाध्यवभासेन इतिभावः पतेनचंद्रस्यव्यतिरेकेणरूपकातिशयोक्तिः संसृष्टिहृका
भवति निरातंक इति इहोपसर्गरहित इत्यर्थः पतेनयः परेन निरस्तकृते सपरस्मात् पिनतिरोभवतीतिनिर
फोनाक्रमाते व्यतिरेकोनरमाहपंकेरुहे इति एतस्मध्यनयात त्वेनाध्यवसितेलोचनयुगलमेकेमध्येनदयति
तेनहृदयानिसत्कलंकविविभावः॥

॥ एतच्च शृंगारहास्ययोरंग्यंगिभावस्योपलक्षणं नयायं यत्कृतोदाहृतं यदाह शृंगारादाविति ॥
॥ अत एव प्राधान्येनैतस्यापि शृंगाराद्युपेतत्वेति लभ्यते चमत्कारदर्शनादित्यादि नत्वाद्भुत एवैतस्यापि चो
पलक्षणमेव एवं स्थिते हास्यशृंगारयोरंगांगिभाव उदाहृयते यथा मम कुंजैरायकयाकृतेन मुरलीना
देन गतवाद्भुतेन कुसलस्यामपि कैटभीकृतवत्युः कृसंसमाप्तष्टवान् नतान्तःकृगतेनोद्धुनेतिगद्दिनेप्रमाति
पानादिवलानेस्मिन् पुरुषायितातनुसमाविष्टानन्तरायका अत्र हास्यः शृंगारे गुणीभूतः एवं वैपरीत्ये
ण्युदाहार्यं अयमेवनायकारव्यः शृंगार इति कथ्यते एवं नायकारव्यमपि शृंगारे स्थितिकृतउदानद्भुः
यथा त्वं मुग्धादिविनैव कंचुलकयाधत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियेन मेनदी दिकासेस
श्रितल्पायांतनिविष्टसस्मितमुखीने त्रोत्सवानेदितोनिर्यातःशनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः
इतिनेन मयैव हिविधौ वोध्यः एतदभिप्रायेणैवास्योदाहरणाद्ययं वक्ष्यति अधिकमग्रे प्रपंचयिष्यामः स्मले
प्रसक्तानुप्रसक्तचिंतया इति श्रीजह्नुपनामकगंगारामविरचितायां रसतरंगिणी व्याख्यायां प्रथमस्तरंगः १

र॰नौ॰ 20
टी॰
२॰

श्रीगणेशायनमः एवंनायिकाभिधाननियामिकां निर्वाहकत्वात्मोऽसंगतिंस्स्वयमनुशिष्यावधानाय विभावनिरूपणे
प्रतिवाहकं प्रतिजानीते अथेति ननुनिर्वाहकत्वस्यसंगतित्वे किंमानमिति चेन्न्यायविभावनिरूपणानंतरं विभा
वनिरूपणोपयुक्तायाः किमन्यद्वक्तव्यं रसनिर्वाहकमिति जिज्ञासायाविषयत्वमेवेति तदुक्तमभियुक्तैः आ
नंतर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽवधेः संगतिरिति विवेचितं चैतद्रसमणिमालायामस्माभि

अथविभावानिरूप्यंते विशेषेणभावयंत्युत्पादयंतीतिविभावास्तेचद्विविधाआलंबनविभावाउ
द्दीपनविभावाश्चेति ॥

रिति नेहप्रस्तूयते विभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं सूचयंल्लक्षयति विशेषेणेति विषयतावच्छेदकप्रत्यासत्त्यालंबन
विभावानामिवज्ञानद्वारकसमानाश्रयताप्रत्यासत्त्योद्दीपनविभावानामपि विभावत्वमवच्छिन्नाज्ञानद्वारक
प्रत्यासत्त्यवच्छिन्नैवमास्याद्विभावनिष्ठाकार्यतानिरूपितकारणत्वं विभावसामान्यलक्षणमन्यानलं
विभज्यते तेचेति ॥

र॰

पदप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनपुरःसरमालंबनविभावं लक्षयति यमालंब्येति सर्वैवाक्येनावधारणमिति स्याया
यमालंब्यैवेत्यर्थः तेन कदाचिद्रतिविषयत्वेप्युद्दीपनविभावेनातिव्याप्तिः तथापि नायिकाभूषणादीनामपि क
दाचिन्नियमतो रतिविषयत्वात्तत्रातिव्याप्तिरतो रसः प्रवर्त्तत इति यद्विषयकत्वेनैव रसपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वोत्थित
वृत्तिविशेषरूपो रसमादिरस्याधीनो भवति स आलंबनविभावः नहि केवलभूषणादिविषयिणी रतीरसपदव्यवहारायो
ग्ना नायिकाविषयत्वेनैव तस्यास्तथात्वं तत्सर्वं सम्मतमिति भावः यद्यपि रसजनकनायिकाज्ञानविषयत्वं नायिकाया मति
प्रसक्तं तथापि प्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वमनेनोक्तमिति न कोपि दोषः विशेष्यता संबंधेन यत्र रसस्तत्वं तादात्म्य

यमालंब्य रसः प्रवर्त्तते स आलंबनविभावः येन रसमुद्दीपयति स उद्दीपनविभावः तत्रालंबनविभावो
यथा प्राणेशप्रतिमूर्त्तिः प्रत्यात्मा पुण्यपल्लतिकायाः अधिदेवतं नयनयोः साममया कापि सा सैव संप्रेता
रसो उद्दीपनविभावाः तत्र मत्तः कृतमाल्यालंकारैः प्रियजनगांधर्वकाव्य ॥

नालंबनविभावः प्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वसंबंधेन यत्र प्रकृष्टरसस्तत्वं तादात्म्येनोद्दीपनविभाव इति
दिगुत्तरत्रापि सर्वत्र सुधीभिरूह्या प्राणेशेति तत्कालप्रवृत्तचतुरा रागयोः कालमसहमानयोर्नायका यो घटना
या प्रगाणितमहिमालंघितगुरुजनवचनस्तनंधियो विरोधीरुष्टाकीर्त्तिलसास्त्वयिरामः प्राणानिरपेक्षत्वस्था
दिभिर्वचनैर्नायिकायाः प्रेमदार्ढ्यमावेदयंती सखी प्रतिनायकस्येयोक्तिः प्राणेशप्रतिमूर्त्तिः स्नेहाद्विरतिशयप्रे
मास्पदत्वात् पुण्यपल्लतिकायाः पुण्यमेव लतानुकंपा विषयत्वात् तस्याः प्रत्यात्मा प्रतिकृतिः स्वर्गाधिकसुखजन
कत्वात् २ ॥

र॰ टी॰ २१
नयनयोरपि दैवतं मे । दर्पसागरता प्रयुक्तं दिदृक्षा विषयत्वादपि कृतमस्ति पृष्ठदर्शनं विनरणाश्रीलना
त्तु दैवतं च यथा कापि प्राणप्रतिमं मितपा वायुपयलता प्रत्यात्मत्वेनवान यत्नापि दैवतत्वेनवाप्यवद्वा
र्यामतसासैव मदीयतत्नेहाल्पि केवलो दृष्टिना पिकानतयकिंचिद्विकारमाना नापिकापि लितक्कासकल
प्रत्येकासाधारणधर्माणांसर्वेषामेवतस्यां समावेशादित्यर्थः एतेनसेतिपदत्रयेणाप्यामगृह्यातःकरणासा
मामेवसासैवके वयोक्ता त्यत नेति दिशा न्वया पङ्क्तिरेपतः समर्पिताः प्रत्येकसकलताद्वात्म्य प्रत्यापक
वीसायामेवत्मामेजस्यात् विपयकीत्ताव पिकायांवगाहिवोपसाभृग गमेत्त्वपुल्योदेएषकोत्ताव

सेवाभिः उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः सम्भवति चेद्वेचेट्नाटएकुरनीयाः यथासेप्याशेलाणांवर
जवनिकाकामिनोः प्रेममनागेनादीन्प्राप्यद्भुमरविहृतेमा विषःकोपिकालःतारापुष्पांजलिमिव
किरन्तश्च यन्तु प्रकेतोनंत्वारंभप्रविशन्तिमृ्यादीपितिः सूत्रधारः ॥

पिक यो वेगाहिवोगस्याप्यारेरणीयतायदस्याः देडेरेक्ताभेद २ सोदृष्यपदादवगामेपिविषेयीभूतदेडाभेद
सारेक्तेनावगमात्समानसंवत्संवेद्यतेमानाभावादित्यलेपल्लवितेन शृङ्गारस्योद्दीपनविभावान्प्रमाणपुरस
रमाह तत्रेति प्रियजनस्यालंबनसंवेद्यसंयोगि सेध्येतिसृ्यादीपितिःपूर्वएवसूत्रधारः प्रत्यायनद्वारात
तोदिष्टायाप्रकर्षकत्वात्प्रकेतोरत्यतयाप्यवसितत्त्वदृष्टयालंबनानालंबनादिश्रीलतयानरसम
दनस्यत्वमारंभविषयांतरानालंबनपुरःसरं नापिकायालंबनसूचपल्लनंभावयन्सविश्रान्तिरंगप्र
मितोचरो भवति ॥

किंकुर्वन्निव तारापुष्पांजलिं नवत्राणेपवपुष्पागीर्णत्वकृत्वात्यदि किन्नपरिमाणवन्नया प्रकाशमानत्वाच्च तेषा
मेजलिं किरलं जवनिकाप्रान्ते प्रयातेन किरन्निवेत्युत्प्रेक्षिता मेघो तिसंध्याकालतमाम्र मेव जवनिकाच्छादनपटः पात्र
प्रादुर्भावकल्पच्छद्दासंध्यैव शोणाम्बरस्य जवनिका तेन नैकप्रसरताभेगोपिणन च्चाव्याने को पीत्यवर्त्तनादि सिसर्थः
कामिनो प्रेमनाद्यं नटप्रकरनीयं वस्तु नटायन्त्रितात्क्रम्स्फुद्भ्रमरविरुतेन तत्कालमिलच्चलिननिर्गतमधुकरराणितेनो

हास्यस्य विभावाः तत्रभरतः विपरीतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च विकृतैरर्थविशेषैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः प्रेंगवैकृत्यादयकूहनीयाः ॥

दीप्रारंभं नियतसर्वेहन्निलाकोपिचंद्रोदयोपलक्षितः कालः समयो मारिष सूत्रधारः सर्वर्मोपुरुषसेंद्रका
येप्रकर्षयोषकत्वादित्यर्थः विपरीतालंकारैर्वीह्लादिभूषणानोपादावलेवकरणैः विकृताचारो ग्रीष्मे वह्नि
सेवनादिर्विकृताभिधाने किं नरेति वक्तव्ये किंनले त्यभिधाने विकृतवेषः परिधानीयप्रावरणैः विकृतैर
र्थविशेषैः कुजवामनयोर्हेदाः एतेन विकृतैरर्थविशेषैरित्यस्योदाहरणमपश्यन एनैरिति यदहरणेताः कार्थः
तारर्थकजनितपातस्यदेपाचत्ताणाः परास्ताः प्रेंगवैकृत्यखंजत्वादिकं ॥

22

र॰ मं॰ टी॰ २२ केलिगृहमिति नवोढा पाणिगृहीतां बालमृगीदृशमित्यनेन पत्युरत्यन्तस्नेहवतीति किं कुर्वन् केयूरं बाहुभूषणं चूडारत्नं प
यत्नक्रमेणातः क्रमेण आयामं कुर्वन्ननेन विपरीताचारस्त्वावेदितो यद्वा चूडारः पादभूषणं तन्मनोरमं रत्नचूडा
रयन्ननेन विपरीतालंकरणमुक्तं भवति मौलिमलंकं भ्रमयन्नूपुरं यत्नाद् विवर्तयन्निति सत्वरः त्विपन्नेत्रं
चलं चलचूडावरणापदमचपलयन्विवलयन्नित्यर्थः अत्र क्वचित्पुस्तके मा पाणिग्रहीतेति प्रथमान्तपाठो
दृश्यते तस्मिन्पक्षे करं चूडारत्नमिति विशेषणसामञ्जस्यादुपेक्षणीयः रेखेव नवैवेति सर्वत्र पंचमपदे नेत्यन्वेति क्लेशोत्त्वरा

यथा केलीगृहं चूडारत्नं नूपुरं यन्मौलिं विवर्तयन्नाहं नेत्रं चलं चपलयन्नटयति मायाशिशुच्छायां
करुणास्य विभावाः तत्र भरतः इष्टजनस्य विनाशाच्छापात् क्लेशाच्च बन्धनाद्व्यसनाच्च अस्माद्दर्थ
विशेषात्करुणरसाख्यो रसः संभवति अयं दानि स्यादयस्तु वनीयाः यथा तां पक्षमुनेर्मुञ्जनानाप्राणि
वद्धदेहमयापि मेघदस्तवोनवहिः प्रयांति नेत्रे निमीलपक्षिपश्यसि नैव नावदस्यमद्दीयमि
तिलक्ष्मणाग्रजमेव ॥

दिक् वसनेराजो यद्वा दिस्यत्रकरुणारसाख्यो रसः दर्थविशेषात्संभवतीति मामान्यवाकार्थवीथोत्तरेति
श्रीघाकोतायां विशेषवाक्यार्थवीथयमग्रे पिबोधं तामि निदि लक्ष्मणं भुजगपाशनिवद्धदेहं तोयप्रपं
तोमेः सवोपहहिर्न प्रयांति तस्मादेतोस्त नेत्रनिमीलयसि पियतः समसा नैव पश्यसितद्युक्तमेवेति रा
मस्योक्तिः ॥

आयुधेतिनखवज्रोपादानेव्यर्थं आयुधानामुत्कर्षायकर्षकत्वाभिभावादीर्घ्यायाश्चरौद्रानुभवैः नचैवमायुध
पदोपादानेव्यर्थं प्रमाद यतिनखवज्राभिवात्रदनुभवैः अभिभवस्यपराभवमात्रेतेनवस्तमाणविदारणेनन यो
नरुकंवेहक्तनभेदोनादरचेष्टाविदारणंनिक्षेतनंसंग्रामसंभवार्थआक्रमणादिः नखेतीति भार्गवेप्रतिकस्फुवि
डुक्तिः हेभार्गवयानावकीनदीयानिस्त्रिंशधारानिशावकुधारालक्षणारात्रिविजयतेसर्वानकर्षणावर्णनेधारा
यानिशामात्म्यप्रतिपादकस्याधारणधर्मप्रतिपादनायतोविशिनष्टि तिमिरस्कु नितनखेतीति द्योतमानेतिमिरसंथका
रकौर्यकारिनेत्रपटलेतेनखेतीपरेषांविस्तारयंतीपुनः कीदृशीन्यथैमादिप्रतिकूलमथेयंतितेमन्यथैनखलेषोव
क्षाणवचरुवाकास्तेषोव्ययोक्तनखेतीमाणप्रियवियोगसंपादकत्वाकेवेमाकोहायोपुष्टेमादियासंग्रामेकुद्दा

रौद्रस्यविभावाः नत्रभरतः आयुधवज्राभिभवाद्दैहक्तभेदाहिदारणान्वैव संग्रामसंभवार्थोदभ्यः सेना
यतेरौद्रः वैरिदर्शननिर्भत्सानाद्यरुह्नीयः यथा॥ नखेतीतिमिरस्युनिक्षेतनवतीप्रसर्पिचक्रव्ययामेषा
भार्गवतावकीविजयतेनिस्त्रिंशधारानिशा युद्धकुद्दविपक्षपक्षविदलत्कुंभीद्रकुंभस्थलमयपन्नोमौक्ति
ककैतवेनपरितस्ताराविलिंवर्षति ॥

नोशत्रूणांमैन्यविदीर्णाभ्योगजमुखागंडस्थलीभ्योतिः पततोमौक्तिकानांव्याजेनपरितः समंततस्ताराविलिंमौ।
क्तिकपङ्क्तिः वर्षतिविकिरतीत्यर्थः ननुपतंगवेकुत्सितंविभावलक्षणानुक्तेतत्तुव्यर्थमन्यत्रहास्यादिविभावेष्वस्य
लवेष्टार्वदर्शनान्वेत्याह तत्त्वमामान्यलक्षणंशृंगारएवतेयंत्रन्यत्रहास्यादिषुरसस्थूलस्तत्वमवतारवनम्येनविभा
वेषस्थूलतत्वमचेष्टावनुक्तेविभावस्यहेविध्यकथना रसानुक्रमेणेवविभावचेष्टाहेतया उत्साहेति उत्साहस्युक्त
नामनेर्विषादाभावाद्दिस्मयाभावान्मोहकारणकोधाद्येनसर्वैः विविधोउत्साहजनकत्वेनलोकशा ॥

ह्यावगतविविधपदार्थान् लोकाधिपतिप्रवरामो जंभारिदंभापहवाहुवीर्ये इत्यावीर्यहारकवाहुवलो लोकाधि
पो रावणः संपतिसंयामेष्वोकनीयो वलवत्तरान् यद्वंतनयासंभावनीयः इत्यनुनाप्रकारेणालपितेत्वत्तमेतस्मि
न् तेत्वत्तामसंभवेत्वत्तरयोचकारेत्यर्थः वपुषेतिके चिद्वर्वस्मरमात्रत्वत्तावपुषाकायेनविनयपरोपमर्यणीवत्वं
तिप्राप्नुवंतिके पिकेचिच्छास्त्रनिस्नातवुद्धयोवचसा स्तोत्रेणाचारुचर्याशिष्टाचारेचरंतिसंपादयंतिकेपि

वीरस्य विनाशः तत्रभरतः उत्साहाध्यवसायाद्विस्मयान्मोहात् विवपादश्चविशेषाद्वीररसोनामसंभव
ति विनयवलादयश्च हनीयाः युद्धवीरविभावोयथालोकाधिपः संयतिश्लोकनीयो जंभारिदंभापह
वाहुवीर्यः इत्यालपितेत्वनुमेनमेवरामः स्मितेत्वत्तरयांचकारेदानवीरविनाशोयथा वपुषाविनये
वर्त्मनिकेचिद्वचसाकेपिचंरंतिचारुचर्यां अतिथीसमुपागतेसपर्यांफलकैः पल्लवयंतिकेमतः दया
वीरविनाशोयथाकथमविरलजाग्रदह्निनामा निशायांतमसि दुःखगाहेप्राणिनोवीतशोकाः इ
तिकिमसमन्दंचहीपरेखो[illegible]रामचतुर्तिमरसिमुराणिः कोरक्षमेसंवभारः ॥१॥

संतोमहामहिमगुणगणशीलाः अतिथीयाचके समुपागतेप्राप्तेसतिफलकैर्वोमांचैः सपर्यांपूजांपल्लवंयत्यमम
कथमिति मुरारिःश्रीकृष्णः समदंचंतीप्रकाशमानादीपरेखाभिरामादीपकलिकासदृशीद्युतिर्यस्यतंकोस्त
भंयत्नेनवभारतदविरलंजाग्रदह्निनामानोनिरंतरोद्भूतजन्मप्रियाः प्राणिनोलोकानिशायांघोरात्वेदुःखगा
हेतमसिसतिकथंवीतशोकायात्रुंक्याइतिमत्वाकिमितिसिद्धविषयाहेन्नहेतानिरूपाधिपरदुःखप्रहाण
च्छाहरूयोहयोपश्यति ॥२॥

ननूत्साहाध्यवसायादिस्थने नोत्साहस्योद्दीपनविभावत्वमभिमतमाहोस्विदुत्साहयुक्ततामतेरध्यवसायपदार्थस्य
नायः स्वस्वस्योद्दीपकत्वात्रोन्यः उत्साहयुक्ततामेते हत्साहसमानाधिकरणत्वात्स्वतो हेतित्वनियमेन स्वजन्यत्वेन चानु
मायकताश्रोक्तेनुभावकताया एवौचित्यादित्यभिप्रायेणाप्रोक्तते नत्विति स्वनिष्ठ इत्यनेनानुभावकतायोग एवमा
दर्शिते उत्साहस्यानुपलक्षणात्तद्युक्ततामतेरित्यपि बोध्यं कथमिति स्वस्य कार्यात्मकानुभावभूतोत्साहयुक्ततामतेः
शास्त्रकारणानोसंभवादित्याशयः नन्तुत्साहयुक्ततामतेः सर्वस्यापत्वोत्साहजन्यत्वनियमः किं नत्साहाश्रेलौकिक्याः

ननु स्वनिष्ठ उत्साहः कथमुद्दीपनविभाव इति चेत्तत्र उद्दीपनविभावोत्साय
मान एवागमकः स च स्वनिष्ठः परिनिष्ठो वेति न विशेषः ॥

वभावुत्साहाश्रेलौकिक्या एव भावुत्साहकर्तव्यतामतिरुत्साहाश्रेण लौकिकीनेनविनैव ज्ञायमानोत्साह
मुद्दीपयितुं प्रभवत्येवेति तथाभूतमतिविषय उत्साह उद्दीपनविभावो युक्त एवात एव स्वस्य जनकत्वैमनपप
रिहारायैवाध्यवसायपर्यन्तं सूत्रितं तेन तो भरताचार्यैरित्याभिप्रायेणोत्तरयतीति स्वस्येति ज्ञायमान एवेत्येवकारा
देराणां तेन स्वजन्यत्वस्य व्याप्तिपत्तयमेतावगाहितत्वस्य चानुमायकतोपयिकस्य व्यवच्छेदः इति न विशेषएनतक्
तो नेविशेषः तथा च परत्साहत्वेनैरिव परत्वमेर पुद्दीपनविभावत्वमविशिष्टमेवेति भावः ॥

२४

र.मौ.
दी.
२५

तस्य च ज्ञानभावकतासंभवतिस्वजन्यतस्य स्वस्मिन्नसंभवात्तत एव एवोत्याहोपनीतभानानात्मकोत्याहयुक्तता
मतेरपि नतथात्वस्योपनीतभानस्यस्वाजन्यत्वात्स्वजन्यायउत्याहलौकिकज्ञानात्मिकायाउत्याहयुक्ततामते
स्वतयात्वमसंभवि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानाभावात्तदेतदभिप्रेत्याहानुभावत्वितिस्वनिष्ठएवेति
पक्षधर्मताज्ञानकारणत्वेविप्रतिपन्नस्यमतेऽव्यवच्छेदमेवकारः ननूत्याहया.व्योत्याहयुक्ततामतिमा
नहमितिव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानेसंभवमेवेतत्राह नस्येति अनुमायकत्वेनानुमितिजनकज्ञानवि

अनुभावत्वस्वनिष्ठएवगमकत्वस्यानुमायकत्वेनपदेहेतुरितिनियमादिति ॥

षयत्वनयक्षत्वहृत्तित्वेति पक्षवृत्तित्वयाज्ञायमानत्वावच्छेभावादित्यर्थः अयंभावः भवंतिद्युत्याहयुक्ततामा
तिमानहमितितदुत्याहांशेलौकिकंज्ञानेस्व स्मिन्नुत्याहवत्वावगाहिनक्रुतः सिद्धोमत्वोपदेतेननचपक्ष
त्वेविनापक्षत्वविशिष्टेधर्मेनयाज्ञानेसंभवतीतिपरस्तुहेरप्रत्यक्षत्वनादुत्याहयुक्ततामतमनुमिते व्योत्या
हानुमितिरल्समामग्रीकत्वीकत्वात्तद्धेतोरेवात्तुकिंतेनेतिन्यायात्तद्घातरीयानुमापकज्ञानविष
पक्षतापिनोत्याहयुक्ततामतिरनुभावाद्दत्याशेनावत ॥

ननुनिरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छादया साचदुःखविद्विष्टसाधनताग्रहे सत्येवतत्प्रहाणेच्छात्मिकासेत्स्यतेतथा
चतत्कृतोत्साहकालेवशोकविद्विष्टसाधनताज्ञानजन्यद्वेषविषयीभूते विधिदिष्टजनसेवेधितयाज्ञानमस्त्येवेति
तज्जन्यचित्तवैक्लव्यस्यावश्यंभावे किंदयायाः पार्थक्येनेत्याशंकतेनन्विति करुण एवदयावीरः किंनांत

ननुदयावीरः करुण एव कथं नांतर्भवति निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छादया
साचकरुणयाविनानसंभवतीति चेत्करुणस्थायिभावः शोकोदयावीरस्यापि
भावउत्साहइतिस्थायिभावभेदेनभेदात २ ॥

भवतीत्यत्वैमत्यंपरिहरति साचेति परकीयदुःखविद्विष्टसाधनताग्रहाधीनेच्छारूपादयाचेत्सर्वथा तथा
चकेवलकरुणायामतिरिक्तत्वावश्यंभावेविनाभूतायादयायाः करुणेनान्तर्भावोयुक्तइत्याशयः अन्यथाति
करुणस्येति २ ॥

25

र.कौ. टी. २५ स्थायिभावभेदेन रसभेदे सति विवक्षितदयावीररसप्रतीतिः किं नेत्याशंकते नन्विति अनुभावकत्वादिति। रत्ना
सामग्र्यावलंबनेन प्रथमे दयावीरोत्पत्तौ सत्यामेव तदनंतरभाविहेतुविषयीभूत किंचित्स्वेच्छितप्रकारस्ता
नोयस्यावैक्रम्यो मत्तैरितयः तथा च संकरणाद्दयावीररसप्रतीतिरिति धर्मोपपुपपन्नत्वादिति भावः यत्र चैवेक्षा

नन्वदयावीरे करुणारसप्रतीतेः कारणतिश्चेत्तत्संकरणाद्याविनाद्दयावीरस्यानुभावान्तत्र करु
णायाश्चानुभावकत्वादिति ३ ॥

॥

आनंतरभाविनापरदुःखप्रहाणविषयककृतिसाध्यताज्ञानेन दयाजनितानन्तराप्यसेन तत्राप्यकार्यमन्यथा
सिद्धत्वाद्दयासामाग्रीकालेवेक्षाप्यसामग्र्यानुपायेतावत्स्वंभातिवेक्षाक्षेदयानन्यथासिद्धत्वमेवाप्यवसी
यत इति निगर्वस्तदेतदभिप्रेत्योक्तं करुणायाविनेत्यादि आस्तांवान्यथासिद्धिर्नैतावतायद्यपने किं वियामा २५

स्वते प्राणीदर्शनं स्नानमात्रं कृतकरनिस्सार्थकः उद्यद्दितिलोकैर्मायाहरिर्न्नसिंहो व्यालोकि दृष्टः कीदृशः उद्य
द्दिनादित्यउद्यत्कोतयः प्रकाशमानाः कठोरास्तीक्ष्णा ये केसराः सटास्तैर्दलितः स्फटिताये पाथोधरा मेघास्तेभ्यः

भयानकस्य विभावाः तत्र भरतः विकृतरवसत्वादिदर्शनात् संग्रामारण्यशून्यगृहगमनात् गुरुनृपयो
रपराधात्कृतकः स भयानको ज्ञेयः वेपथुवेपनश्रवणाश्मशानदर्शनादयऊहनीयाः यथा उद्यत्कोटिक
कठोरकेसरदलस्ताथोधरप्रस्खलद्दिद्युद्दीधितिकाञ्चनीकृतजगत्त्रिः शेषभूमीधरः स्फूर्जत्कंठमिना
दभिन्नवस्तुधामागेप्रविष्टद्विजप्रोद्गाशीर्वचनप्रहर्षितवलिर्व्यालोकि मायाहरिः २ ॥

प्रस्खलंत्यः प्रादुर्भवंत्यो याविद्युतस्तासां दीधितिभिः कांतिभिरकांचनाः कांचनाः संपद्यंतेतया कृताजगत्सेवे
धिनोनेकहिरण्यतिनो निशेषाः सर्वेमहीधरायेनसरुत्पर्थः तेषामेवात्तस्वतयाप्रत्ययमप्रकाशेनप्रधानतयानि
र्दिष्टत्वमभिमतं ॥

र. नै. टी. २६ 26

जगद्वृतिः शेषभूमीधराश्चेतिगोवल्लीवर्द्दन्यायेन भूमीधरग्रहणासमर्थेनेनतिःशेषविशेषणपुष्टार्थत्वापत्यानाद
रग्रहणीयं पुनःकीदृशाः स्फुर्जदित्यादि स्फुर्जन्तृष्णायःकंठनिनदायःकंठनिनदोभगङ्गेनेनैनभिन्नाविदीर्णायाव
स्तु यानस्यासलैनेवचवैरेणप्रविष्टाः पतिता ये द्विजाब्राह्मणास्तेषांप्रैङ्गस्पोजसीनियान्याशीर्वचनान्मयतात्स्व
र्यणोच्चाविताभिनैः प्रहर्षितोहृष्टजनसेपर्किंतोवलिर्नाम ग्रहणोनाम्नैकदेशग्रहणाद्वलिसद्मयेनसद्मलार्थः
एतेननरसिंहावतारेवलेरसत्वमदभावयेनतः समाहिताः के विन्नकल्पान्तरीयवलेश्चिरंजीविनःसत्रामादायस
माद्यतिपरेतलोकोन्नरसेस्यानशाह्वतान्यर्थकमसेवंयेसर्वेयानिणयोक्तिरूपेप्रकृतविशेषणाद्वयेनेपश्चा
न्मनिमायादेरोप्रकृतत्वाक्यार्थकर्माभ्नेयोजयंति अनभिमतेति अत्रपुरुषविशेषेनन्वद्वाद्विपीयग्राह्यदोष
दूषितार्थविषयज्ञानेऽनुपाकारणेनसर्वस्यसर्वमितिविशेषप्रतिपादनायप्ययागृक्तिः उद्दृपलक्षणमि
त्याहोद्विजनेरितिसूचनेनापरिहरतिस्रवणात्यादिपौधानामिति करिणामरकैरवलिकात्यालिमाम्पनयवक्र
स्तितान्ययान्यैवांयाकान्नियेषोते प्रेतानोवट्टभिःपुरभिदःशिव स्यपुरोगैरन्तेनकान्तेनसेमारभ्यतेक्रिय ॥

नेकिं कृतायोधानां भटानामर्थैरेवाशोककुसुमैरक्तनान्नैत्रैरेवविधायचहाकरिणां कर्णाभ्युगं सिल्लीवाद्यविशे
षमिरमिनैः संकुचितांगुलिदलभास्तुष्यांजलि संपाद्यदत्ताउनः किंहृतामिल्लीवर्षा स्फुरटंतं टिटोरीति प्रसिद्धं
मारिणामेवकर्णाभ्युगमुभयपार्श्वस्थितं वाद्यविशेषद्वयं सितैरंबुजैः पुंडरीकैर्नीरक्तत्वाहृतैरेवकुंददलैः कुंदकु
सुमपत्रैः स्वच्छसमानाकृतिमाकरैरेवविधायेत्यर्थः यत्विमादिनः कार्यगतविशेषस्य वा कारणगतविशे

बीभत्सस्य विभावाः तत्र भरतः अनभिमतदर्शनेन च गंधरसस्पर्शदोषैश्च उद्वेजनैश्च बहुभिर्बीभ
त्सरसः समुद्भवति अद्भुतस्य वस्तुनां श्रवणस्मरणादयऊहनीयाः यथा योधानामर्थैरशोककुसुमैः।
नैत्रैः सितैरंबुजैर्दलैः कुंददलैः करैः सरसिजैः संपाद्य पुष्पांजलिं सिल्लीकर्णाभ्युगं विधाय करिणां वक्त्रा
व सिक्तो गणेकैः प्रेतानां वदुभिः पुरः पुरभिदोन्त्यमारभ्यते अद्भुतस्य विभावाः तत्र भरतः यत्वतिश
यार्थयुक्तं वाक्यं शिल्पं च कर्म रूपं च तत्सर्वमद्भुतरसेऽद्भुतो नाम संभवति मायेंद्रजालादयऊहनी
याः २ ॥

यासंग्रहः एवं तत्त्वं वहेर थैरित्यनेन वास्तविकपदार्थविवक्षयेंद्रजालादेरसंग्रहः इति प्रामेर्दूषयति मायें
द्रजालेति मायायानयः सप्रभावातिशयः स यथा तौ मंकेनचिदिंदुपाडुन हरणमार्गास्समाविष्कृते निभूतरणे
यभोगसकलभोलाहारसः केनचित् अरन्यभोवनदेवताकरतलैरापर्वभोगोत्थितैर्दत्तानाभरणानितत्
किसलयांकैदप्रतिहद्विभिरित्याद्यभिरत्तानशाकुंतलेऽपि ॥

र.नौ. 27
टी.
२०

उद्दामेति तामिताशेषविप्लवः सकलपरमानर्थविनाशकत्वादुद्दामेत्यादिपरमोद्भटानामतिशयेहि हि क्रिमो
घ्रतोऽप्रतिभटानां स्खलनेनोदग्रसामर्थ्यप्रतापं ज्ञाग्रत्स्वप्नमपमानः प्रभावः प्रतापो यस्य स तथा सोऽयं नरहरिर्देवो
देवान् दैत्येतो घायभवतु सकोऽयस्य प्रोटेनप्रतापेनोऽन्नसोद्भटाभिर्दुर्निरीक्ष्याभिर्विकटाभिः सटाकोटिभिः
केसराग्रैः पाटितानां विदारितानां संभोधराणां मेघानां मंत्राणीव वियुतीकेतवेन मिषेणाव हि निरगमिंः

यथा उद्दामोद्दामसामर्थ्यप्रतिभटस्खलनोदग्रप्रतापप्रभावः सोऽयं देवान्देवो भवत्वनरहरिस्ताडिता-
शेषविप्लवः यस्य प्रौढप्रतापोद्भटविकटसटाकोटिभिः पाटितानां मंत्राणांभोधराणामिव हि स्रिवनि
रगुर्वियुतीकेतवेन इत्युत्तानार्थं यथा अम्लिप्रागणामीषित्सांध्यकिरणे विस्तार्य चेलांचाले
ध्यायैः कौसुंभेणापांशुभिस्त्रिजगतीनेत्राणि संमोहयन् तारामौक्तिकमौक्तिकानि विकृतच्छे
णीरवकेऽमतनासिसीकृत्य बहिः करोति वदनात्संध्याऽन्तगोमायिकः इति श्रीमानन्दतनमिश्रवि
रचितायां रसमनोरमायां विभावनिरूपणं नाम द्वितीयस्तरंगः २॥

एतानीमर्थः इंद्रजालमंत्रशक्तिः आम्नीतिपंचाशत्गात्रविरमशोकं च चूतं च नवमल्लिकानीलोत्पलं च पंच
बाणास्तु मायकाः स्वरूपबाणाः पंचकदेप्राकामः सपत्नमापिकोमायाप्रधानो मंत्रप्रयोक्तेति यावद्धामिग
णानेव प्रागणासीषित्त्विचनसंध्येसांध्यकिरणैः संध्याकालीनैः किंचिल्लोहितैः किरणैर्विरचनया छायाविट
ष्पनदेव चेलांचलमाच्छादकं केपाहृपं किं स्तार्यं प्रसार्य ॥

ध्यानैस्तमोभिरेव कार्यंगणयंस्तु भिर्दृष्टिर्वंधार्यैर्विकीर्णधूलिभिः कृत्वा त्रिजगतीनेत्राणि त्रिलोकीवासिनयनानि हे मो
हयन् तेमावगमापदनिकुर्वन्निद्दगानो विद्यापसागच्छतायदित्तेणांसमुदायस्य शद्व्याजेन सितीकृत्य सितीतिमायिक
शाद्यानुकरणमायिकेशाद्दमुच्चार्येत्यर्थः ताराशौक्तिकमौक्तिकानि तारा एव स्वच्छत्वाच्छौक्तिकानि शुक्तिसंभूतमौक्ति
कानि नत्वाजमौक्तिकानि तेषां पाटलत्वाद्व्रूदनान्मुखाद्वहिः करोति मंत्रशक्तिप्रभावतया लोकान्प्रदर्शयतीत्यर्थः
इति श्रीजद्दुपनामक गंगारामविरचितायां नौकाख्यायां रसतरंगिणीव्याख्यायां द्वितीयस्तरंगः ॐ श्रीगणेशाय नमः

अथानुभावान्निरूपयति येरसाननुभावयंत्यनुभावगोचरतां नयंतीति तेनुभावाः कटाक्षादयः करणत्वेन चा
नुभावकता करणत्वं च फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं ॥

तथैवानुभावनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति ननु विभावेनापि साक्षात्ज्ञानद्वारा रस्यापि भावानुमितिजननात्तत्रातिव्या
प्तिः ज्ञानद्वारा स्यापि भावजनकत्वस्यापि तत्र समत्वात्स्यापि भावानुमितिजनकज्ञानविषयत्वस्याप्युक्तरीत्या तत्र
संभवादत आह करणत्वेनेति अनुभावकता प्रकृते विवक्षितेति शेषः व्यापारवत्कारणत्वं करणत्वेन च ज्ञानद्वारके
नत्वास्यैव तत आरुकरणत्वं चेति फलेति ॥

र.गं. २८
टी.
२२

ननुफलेनकदाचित्स्येणानुभावेप्यस्तिनत्वनुभावज्ञानमात्रंचरमकारणंसर्वदाफलायोगात्विभावेपिनास्तीत
तिव्याप्तिलक्षणस्यैवमेवंव्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिपक्षविषयकयथार्थज्ञानसामान्यमवहितपूर्वक्षणसंबंधेनर
सानुभवाणांनुमितिलुपहितेनैतन्नयमानेनविवक्षितेनतादात्म्येनव्याप्यमनंगीकारात्त्रुनालंबनविभावेतिव्याप्तिःयथा
र्थपदेनचोद्दीपनविभाववारणंप्रतिबंधकासमानकालिकत्वस्यज्ञानसामान्यविशेषणत्वान्नानुभावेनातिव्याप्तिः
विभावानुभावानुभावविषयसमूहालंबनस्याप्यनुभावेव्याप्तिःपक्षधर्मतांशेयथार्थत्वाद्विभावेतिव्याप्तिवारणा
यसामान्यपदंकिंचिद्विभावज्ञानसामान्यमनुभावसमूहालंबनात्मकमेवेतिननास्तियेनतादृशविभावेतिव्या
प्तिःस्यात्तुएवमपितद्युक्तित्वादावालंबनगतेतिव्याप्यारस्यानुगतत्वेनानुमितिविशेषणमिमालोनावन
ष्टेवदोषविशेषमहिम्नालात्मनिशांकेतलाविषयकरतिमद्दुष्यंताभेदावगाहीकाव्यार्थभावनाज
न्याविलक्षणाविषयताशालीबोधोरसइतिवक्ष्यमाणमताभिप्रायेणानुभावलक्षणंपरिष्कृतेनदेनद
भिप्रेत्यैवोक्तंकथंज्ञानमितियथाचैतन्मतेनुभावलिंगकस्याप्यनुमितेरसपूर्वसत्तायाआवश्यकत्वे
नध्यानेचैवस्वंचपिष्यतइतिबोध्यं वस्तुतस्त्वनुपपत्त्याद्वेवंतीतिमुख्यत्वात्तुकेदकतासमवायान्यतरसंबंधाव
च्छिन्नस्यापिभावनिष्ठकारणतानिरूपितसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यत्वमनुभावसामान्यलक्षणंबोध्य
नव्यास्तुतावदन्योन्यत्वमनुभावव्यवहारविषयत्वंसंबंधेनानुभावत्वंवातल्लक्षणमेघारीतिरेतान्याप्य
नुमतंत्र्येतिप्राहुः १॥

शंकते नन्विति कथमिति भाव्यमानविभावस्यैव रसत्वेन न तस्य च प्रसक्तसिद्धत्वादित्याशयः विभावानुभावव्यभि
चारसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सूत्रे मिलितानां त्रयाणामनुपादानात्प्रत्येकं तेषां मध्ये कस्यापि रसत्वमिति सिद्धा
न्ताभिप्रायेण समाधत्ते स्थायिभावइति चेद्रादिवत्कटाक्षादीनामपि मनोविकृतस्तुत्कर्षकत्वस्यादोरक्षाभवेन्नारी

नन्वसरेकथमनुभावकापेक्षेति वेद्यतः स्थायिभावः परिपुष्टौ रसत्वस्य चोक्तत्वात् ज्ञापकेन वि
नाकथं ज्ञानमित्यनुभावकस्यापेक्षणीयत्वात् ननु कटाक्षादयः कथमुद्दीपनविभावा न भवन्ति इ
ष्टैकटाक्षादौ कामिनो मनोविकारः परिपुष्टो भवत्यनुभवसिद्धत्वेनापह्नोतुमशक्यत्वात् किंच प्रा
चीनसंमतिरपि ।

पुमानयस्मात्त्वद्दिंगितैरित्यादिना शृंगारतिलकादावभिधानादनुभवसिद्धत्वाच्च विभावत्वमेव युक्तमित्याशंक
ते नन्विति स्थानुभवे प्राचीनानुभवे संवादेन प्रमाणयति किंचेति ॥

कृ.गी. 29
टी.
२५

ईषद्दलितेति हे मुग्धे यं नवघ्राणं गीषहित्वादि किंचिद्दलितानां नेत्रपत्राणां श्रेणीभिरनाकृतस्मितैः किंचिदाकृतता
भिंतहास्यैर्नजानात्यार्थं त्वाहीदितैर्वीक्षणैर्नेत्रप्रसके भावे क्रमक्रमत्नवमासनाटैनेवानापासमायनैस्तवा
ग्रीसे प्रतिकरक्रोडे हस्तपेजवेजगाहमिकः पुरुषोवत्रैतेनव्दायनेभवतीति भावः हेक्षुरेकिंचित्कालवियो
गमात्रेणैवातिश्रापितसेनापायापिनीहैतमपीनत्पर्यातशिल्पाद्यध्यंनरेपुष्प्रियपसरेहेमकेनकमिमय
तोयमानिरूपमनवद्योतनायपद्मा हेमकेतकं गंधफलीवस्तुतो हेमकेतकमिति पंक्तिरयदस्यायेनदलश्रे

ईषद्धक्वितपत्त्रपंक्तिभिरनाकृतस्मितैर्वीक्षितैरेतैर्नवनवाच संदरिकरक्रोडेजगाहनेते अत्रेतःपो
हलहेमकेतकदलश्रेणीदुरापश्रियोऽदोमेलस्य विभावनादिह पुनः स्फुरे किमाक्रोहसील्ला
हिहितिचेत ३ ॥

केतकमिति प्रसिद्धं विजातीयमेव केतकमत्राभिप्रेयमिति स्मितमिति वोध्यं तस्य दलश्रेणी दुरापाकारैर्दलैन
याहुरापाभ्याकारा स्मात्तेनाश्रीः शोभा यस्य यदोमेलस्य कर्ता या विभावना हृद्यस्ते चलसं स्थापनमाजे
नप्रकाशनात्मानं रोपिकेकिमाकान्तमिति यायमिमाध्यं नतत्वामालोचनादिति भावः ॥

स्वव्यधिकरणरसपरिपोषकतयोद्दीपनविभावानामपि कटाक्षादीनां स्वसमानाधिकरणरसानुमापकत्वा
दनुभावत्वमपि संभवतीत्यभिप्रायेण लक्षणद्वयं योजयन्निष्टापत्त्या समाधत्ते समयमितिकरणत्वेनेति व्याप्तिप्रका
रकपदत्वधर्मेत्याज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः विषयत्वेनेति प्रकृष्टरसजनकज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः ते विभजते स चेति

सम्यक्कटाक्षादीनां करणत्वेनानुभावत्वं विषयत्वेनोद्दीपनविभावत्वं तथा च नायिकात्मनिरसानुभा
वकत्वेन नायिकाप्रतिकटाक्षादयोनुभावास्ते च दृष्टिगोचरीभूताः कामिनो मनोविकारं करयन्तो
विषयत्वेनोद्दीपनविभावा इति स चानुभावः कायिकमानसाहार्यसात्विकभेदाच्चतुर्धा कायिका
भुजाक्षेपादयो मानसाः प्रमोदादयो नाट्ये च तत्तद्भुजलताज्ञानमाहार्यः सात्विका रोमांचादयः ॥

उदाहरति कापि कारनिविकारस्तालिंगिना चरमभेदाहकारस्वानालिंगितत्वादस्पष्टयमभेदतेत्यभिप्रेत्याह
भुजाक्षेपादयस्त्वादि प्रमोदादय इति यथावांतरस्याप्यनुभावत्वेन यथाश्रेयः पृथक् देवस्फुटयिष्यति चतत्भुजत
त्वानमिति चतुर्भुजतारोपरत्यर्थः लोकप्रसिद्धबुद्धिचतुष्क[illegible]णमेवास्य हितीयभेदवैलक्षण्यबीजमिति

रसमंजरीटीका २

र॰ गं॰ टी॰ ३ 30

यत्तु चन्द्रभञ्जनमेनाहृदयेऽनुभावो ज्ञाननिमित्तत्वं त्वापमानस्येव गमकत्वाभिप्रायेणेति केचिदुक्तं तन्न सकलग्रं
थविरोधादुपपत्तिविरोधाच्च यच्चेतोनभिमतत्वानाद्वैयत्यादिकारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि या
नि च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावा अनुभावास्तत्र व्यन्ते व्यभिचारिणः
मालंकारिकैः सर्वैरप्यधायि न च चन्द्रभञ्जनस्य तत्कार्यत्वे च तन्मे स्वत्वमिव सरस्वतीदिदृक्षोर्विधेयविल
क्ष्मीमालिप्सुत्वं जनत्वं प्रमाणयं मामममस्त्वा स्यन्निहस्य लभ्यते किं येन अस्तु धीमहि यच्चन्द्रयमानस्यग
मकत्वमुक्तमायुष्मतानन्तकपदं इति विवेकधनेनानवच्छिन्नभञ्जनेदेवेद्वदनत्वादिलिंगकानुमितेरिव
रसानन्दप्राणतापानाम् नतावन्नापिकारैवेदृशरियत्ता नृत्तिनामनन्तहृत्तिनश्रम मविषयस्याप्यनुभावत्वे
विभावनयानेदुर्वारेत्ललत्वेनयथार्थपरपरित्यागस्य स्वहृत्तितत्वान्सोयमप्यपतिविरोधः ग्रंथकृ
ता रसमंजर्यां सखी परिहारस्त उदाहृतः आगारभित्तिलिखितानाम् निवेश्य सकः स सम्मोदशास्मस्त्रिषु लो
क भर्तुः इत्यस्य सखीजनवचः प्रतिपद्य स चः सीतास्मितद्युतिभिरुज्वरयांचकारेति तत्र सीतायाश्चित्रे रामा
रोपं विजानती मखीनेनैवारोपणारति मनुमायस्यादशावलोकनात्प्रयोज्यानाइतिवक्तुं शक्यत्वेति सीता
यानुकूलत्वार्थेज्ञानइतिहसतीत्यर्थोन्यथावेदग्धमहात्म्यापत्तेस्तस्यायथार्थस्थितत्वेवस्यायः ३ ॥

विविधैरंगविकारैर्भ्रुवनयोश्चारोपकोद्धुराकुंचनप्रभृतिभिः सात्विकभावैश्च युक्तैर्निमानसित्यादिरीषद्विक
सितत्वादितरजनभीतत्वाच्चलत्वाच्च मृत्योर्दयकालिकस्य वातचंचलस्य कमलस्य द्रोहे दृढः समर्थः सहशा इति
यावत्कटाक्षण्वाभीष्टप्रियतमे दृष्टे सति सभ्रूवोर्भूषणाय सर्वातिशयमाधातुं समञ्जानिजातः एवकारव्यवच्छेद्यमु

शृंगारस्यानुभावाः तत्रभरतः नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचःप्रमोदैश्च विविधैरंगविकारैः
स्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः कटाक्षभुजक्षेपादयऊहनीयाः यथा मुक्ताहारः स्तनकलशयोः कर्णयोः
कर्णिकारं मौलौ मालापरिभवभयात् दूर एवमवार्यमिदृष्टेऽभीष्टे समजनिपुनः सभ्रुवोर्भूषणायप्रात
र्विनोन्नरलकमलद्रोहदक्षः कटाक्षः ॥

यपादयति मुक्तेत्यादिना स्तनावेवकलशौ रत्नद्वेकोन्मुखत्वात्तयोर्मुक्ताहारः कर्णयोः कर्णिकारंपुष्पंमौ-
लौ धम्मिले मालास्रक्परिभवभयान्मालिन्यसंभावनायाउद्वेगाद्दूर एवमवारित्यक्ते समर्थः ॥

र॰ गी॰
टी॰
३१

31

हास्यं मुखविकासे यस्माज्जनयेत्तस्मादेव हेतोर्हास्यपदवाच्यो रसो विकृताकारैर्वाग्भिरंगविकारैः
शैशिल्पादिभिर्विकृतवेषैर्वदनलौहित्यादिभिर्हासयोन्मेयः पात्रीकृतमिति मे दमीषद्विसंख्या विकसद्धास्यया
नया पार्वत्या शिशोर्गजास्ये छङ्गासे वा किंचिद्दिनीषन्निमीलन्नयनप्रान्तरचनावक्रदृष्टिप्रहृदः समारो
पिता स्यापितेकौ हृशो शिशा विदंस्वदमीपद्विशेवा विनाभ्रूतमिदं च लिंगं विपरिणामेन मणीक

हास्यस्यानुभावाः तत्र भरतः विकृताकारैर्वाक्यैरंगविकारैश्च विकृतवेषैश्च हास्यं जनयेच्चस्मा
त्तस्माज्ज्ञेयो रसो हास्यः आस्याधरविवरणकपोलस्फुरदृष्ट्याकुंचनादयश्चानुभावाः । यथा
पात्रीकृत्य कपालमेतल्लमिदं पीयूषभानोः कलावतीकृत्य फणामणिं फणिपतेः सेयाचनं
स्मिन्नृत्यिन्त्वो सायं दीपविधिं वितन्वति शिशौ मेदं हसन्त्या नया किंचित्कुंचदपांगभंगकुटिलादृ
ष्टिः समारोपिता ॥

लयोरप्यचेतिकपोलमंडलाकारं कपोलपात्रीकृत्य । पारावः शारावः संपद्यते तद्याकृत्वेति पात्रीकृत्यैत
स्मिन्नीयूषभानोश्चंद्रस्य कलावतीकृत्य मेन्यपिपाग्वत्त्रस्यो फणिपतेः फणामेव शिखां वो सेपाध्यसायंसे
प्याकालदीपविधिं हीतोद्योतनप्रकारं वितन्वति मिप्रकाराणामयेः ॥

यत्तु तथा यशोदये त्वर्थे पितान्नच्छ ह्रस्व प्रहृतार्थे बोधकत्वमुत्पत्तिरूपो हलकत्वयोपन्यस्ता नत्र विवदंते
वद्ध्वंः कृतोनास्तापके न यशोदायाः प्रकृतत्वे निरणाधिश्रीकृलस्य मंगलाचरणेमुख्यतया निर्देशादिति च
दत्र पार्वत्यर्थक त्वया नमदंकेपि मामंसत्वे यशोदापरत्वेया प्रकृतपदे व्याचक्षाणेन भवतायस्याग्रुदाहृते प्रमाणस्य
प्रतिमन्त्रिशितिपद्ये पितत्पदं यशोदापरत्वयातद्योगपतास्येपत्रयेचममातिनंदपरत्वयातत्व्यानेतत्त्र्यनत्वामाव
हूतितत्र पार्वतीतात्पर्यग्राहकाभावान्नार्थान्तरप्रसक्तिरितिनन तथा व्याख्यानेमिति वचनेपुत्तरत्वतात्पर्यग्राह
केहृढतरेजाग्रतितथास्वविवक्षितार्थतात्पर्यग्राहकमनुपन्यस्यस्वविवक्षितार्थपरत्वेनतत्पदं व्याख्यानवे
नोतात्पर्यविषयाद्दाविवाप्रवंधं मरहन्नात्पर्यश्रीकृलेस्मिसकलसूक्तानामुदाहरणमात्रपरत्वान्नस्मा।
च्छीकृलस्यैव तात्पर्यविषयत्वेडर्लभं श्रीगोवत्वयशोदायाः ॥

र॰ नो॰ टी॰ ३२

अत्रापि रसे महानानर्थं रसस्याश्रीकुमारसंभवे रसमड्गतिश्रुतेरिति वेदान्यमतेन नामर्थं विषयतेकथं यशोदा
यालयाने रसवर्णनाविर्भावकतया स्थायिभावेदिति वेदान्तमात्रसैव विभावानुभावव्यभिचार्यन्यमतेन तथा।
तमविशिष्टमेवेति विरमत्वात्प्रख्यानिनिलदयेनेतमेनेह गोचरेण यशोदायागोविंदस्याशिवरस्वयंनिवस
नगोकुलेनत्रयालयामासनेविभूमितिपुराणत्वादभिमतेदेयदादिसमभिव्याहाररूपगमकस्यापिसा
धारणपादुर्भयतान्यर्थेपिसामंजस्येनमटस्यसंभवतीत्यलममकृतेनपुराणमनालोचयनोप्राग्वभ्यु
पाहृदुःपुराणालोचनेनान्तरमपवाध्यमनःसर्वेषामविप्रतिपन्नोर्थःलदर्थोसाधारणाय शोदापरत्वगम
कानालोचनेनपार्वतीरूपतयैवपर्यवसन्नमतिवलवत्तरवाधकेदुरपह्नवएवेतिनप्रकृतमनुपश्यामः
मोहोविपरीतमतिकार्यं प्रलापोसंवदार्थं कांक्षिः परिदेवनंदुःखकथाप्रलयोनवभासकार्थेनानप्रति
अत्रगणपतेगणपतिनामकेनानेपिनरिनाकेसर्गोनिर्गच्छतिस ॥

गितस्याः पतिव्रतायावाचांदेव्याः इदंच सर्वोप्यवाचक सरस्वतीपदवाच्यतद्रूपपरं परामेवंधात्मकत्वादितल्ल
क्षणव्याकविमात्रर्थकं यथायापितिष्टतिदृशोरिदमुत्तरीयंयथन्नेपुरःस्त्वनतदाप्ततितं प्रवृत्तेवाचंनिशम्यनयनेन
यनंममेतिकिंचिन्नदायकरोस्मितमायतात्वीत्पत्रममनयनेनयनमितिवाचमर्थान्नदीयांनिशम्यत्वनामेदाप्तमि

करुणस्यानुभावाः तत्रभवतः श्वसनैरुदितैर्मोहैः प्रलापपरिदेवनप्रलयैः अभिनेयः करुण
रसोदेहाद्यातादिभिश्चैव मुखविशोषणवैवर्ण्यादयऊहनीया यथा तातेनिर्गच्छतिगणप
तौनाकमप्यापितस्यावाचांदेव्यास्त्यजतिशिथिलंकंकणंनैषदोलैः अद्याप्यार्द्रीभवतिकुचयोर्नी
पिपादीरपंकोनेत्रेनिर्यत्सपसिनपुनःकज्जलस्यैषयामेति श्रीरामोजयति ॥

तमुत्तरीयंयथन्नेप्रवृत्तेत्रेसतिमयीतियोगपनावशाल्लभ्यतेतदायदितिक्रियाविशेषणमायतात्वीस्मितमकरो
दिदमप्यापिदृशोरत्रापिमेतत्तुपस्यतेपुस्मितत्वीत्पथेनपदेनस्ववाच्यचद्रूवाचकनेत्रपदवाच्यंवस्त्रमुच्यते ॥

र. कौ.
टी
३३
33

केचित्तुप्रवृत्तेर्निप्रयमो तेषांहैकत्वंयत्लः त्वननलमतिलमत्वरीयेयर्त्तु यथा स्यानेप्राप्यत्तेप्रवृत्तायना
त्वीमनयनेनयनस्मितिमेवाव्येषुयोपरप्रविष्टुमरीयेवत्तः पयोधरपिधानेनपिहितेमाकुर्विमृश्यकोति
श्रम्ययस्मितमकरोद्विदंममहृष्टोः श्ररत्निष्टमनिवाकार्यंवर्णयेनोनयनपदेमाभ्युपरनयेवतत्रयो
जयंतिहृष्टेतेवेवविधानिवहूतत्त्वदाहरणानियथाममतवविश्रुपिरः पयोजेनेहीगतेवोगुकृतनिजना
लैः वाणप्रपीनहृषिरैः किमनेनः पयनाभेभ्यन प्रत्नवाहिमाम्प्रुगाशिलीमुखपदपयोयनेदीवाप्रवा
णमावैः सेनाशरभ्रमराविवहिताः वाणप्रयोन्नहृषिरैरित्यनेनकृतनोन्नरमपिवाणसंबंधबोधकेनज
यन्नच्यिवरमद्भुवोद्दष्टिपष्ठेनप्राप्याणाहाराञ्जेनोपमायध्वन्यतेनयामधुपदपष्ठ्यायुस्परसूपदस्यपष्ठ्या
येणकीलालपदेनसमासेवाचककीलालपदवाच्यवाचकरसपदवाच्यवाचकरसपदवाच्यवाच
कमधुपदवाच्यत्वाभिमतेनेवमरालिःपदंतुकचित्स्वचेत्कपदंपदवाचकपदपूर्वपदकस्वचेदकोन्नरप
दच्छिन्नसमुदायवाच्यत्वमपिलक्षणायाःपरेपरासंबंधोहृष्टेतेयथापंक्तिरथपदसप्दशरथादावि
त्येवेकादि ॥

दोर्लोर्हस्तयोः कंकणमयापि पुत्रादेर्हे यत्न निस्रयेपि शिथिलं सतेन पुत्रादिविषया चिंता योपि तान्न मजतिन
मुंचत्यर्थान्नदद्दस्तमिति लभ्यते तेनाविडितसौभाग्यमुद्रीणित्तयातस्याः कुचयोः पाठीरपंकसती भूषणाय कलि
तस्थदनद्रवोयापि तत्कालनिर्वृन्नितोपि नाद्रीभवति तात्कालिकपुत्रादिदुःखविमर्शे संज्ञातदुःखज्वरेणातुष्यती
त्यर्थः निर्गतमपसितेन पुत्रादिक्लेशेयमस्या सह्यता योतितानेत्र चक्षुषि पुनरिति त्वयैक जलं स्थैर्यनैतिमाग्नेत्र
सुप्तवस्तुनवादित्यर्थः नचैवमालोवितस्य पुत्रादेरन्नुरक्तत्वानकथं रसप्रतीतिरिति वाच्यं प्रत्नुपदेव द्रूपमालापेय
रसुदाहरणारवादेप्यवादितिकाश्चिद्दिह्योणाति तत्काव्यविदामनादरणीयमेव नहिजीवदालंबनोमृतनिष्ठः
शोकः कौश्चिदभ्युपगतः एतेन सहगमनाव्यहितप्राक्कालीनोयं वृत्तान्तरति प्रजल्पतोपि निरस्ताः प्रसामंजस्या
त् अतएवात्निर्यत्सपासेनेत्रेमस्यपिनार्द्रीभवतीतियोजनावोनिर्यत्स्पसीत्यकारप्रश्लिष्यतत्सोप्यहर्षयोर्षिका
त्वात्कुर्दाव्यर्थे वास्यैव सामंजस्यात् तथाहि गणपतौ तेनो तेत्नाकं निर्यच्छन्ति वत्तेमानार्थकक्त्नस्समभिव्या
हृतेसतिसन्नमप्यर्थनिर्गमसमानकालीनत्वे शैथिल्यकल्पनं नियोगोपन्नपेपितस्यावाचोदैव्याः एतेनालंवनवि
भावः प्रदर्शितः दोर्द्दमोर्हस्तयोशिशिथिलेति इदं च तत्त्वाख्यानपरं सच्चकं हृशक्तिमूलाहृतेननैवस्यजतीत्यनुर
णानव्यापारेणात्कंठितोत्कंठास्मरणमंथरमित्यर्थमावेदयन्त्सर्वदावशंभाविस्वगोचरस्मृतिरूपव्यापारघटनयाम्व
समभिव्याहृतेननैवत्यजतीत्यनेन गम्यस्य समाश्लिष्टापयित्वागानियमरूपस्यलोकोत्तरत्नदीयकेकरणस्वभा
वस्य व्यंगेप्सात्स्मरणारूपेव्यभिचारिभावे साहाय्यमात्वरतिकंकणमयापि वडुकालेव्यतीतेपि नैवत्यजतित
द्दस्तमित्यार्थिकं एवं तस्याः कुचयोः पाटीरपंको यापि द्दस्तरविपद्धिपन्त्रप्रायेपि सतिनार्द्रीभवतिनप्रसीदतिपु
नर्दर्शनपथं नायातीतिभावः ॥

र॰ नौ॰ टी॰ २४ 34

नाप्युपमवतीत्येतद्वाक्येनपादीर्घपंकस्याङ्गत्वमुचितमित्यर्थःशरत्सागमेतेनेनचमानरेवेंदुःस्येपन्नेप्रसादः
समुचितस्तुल्ययोगितानाटीमवतितिनहिपदेच्छाईनामिमस्पतेनयानेत्रनिर्णयस्यमस्मदिषयकवात्सल्य
संभनाष्टुगामतिकजलेनदुन्नाल्लोकातःसुभगायाविहितत्वाच्चशास्त्रनोपियुक्तंस्थमस्वनरितिकेमुति
कन्यायेषानयतिममतस्यपयोनिर्याणानिहानानोकलनसमकालमनुचितप्रगल्भानःकृतःस्थमेतिपतेनो
हीपनविभावउक्तःस्यैयानेतिम्ग्रत्रेतोनत्वनेनापरोत्तवल्लिदं प्रेनमोहस्कूनविपरीतमतिकाधमावेहितमि

रौद्रस्यानुभावाः तेत्रभातः नानाप्रहरणसंकुलाभिरःप्रकंपैःरागनिक्षेपैःहोरैरथोवेचैलस्याभि
नयःप्रयोक्तव्यः भ्रुकुटिर्दंतोष्ठपीडनाद्यपकुहनीयाः यथा येयेभीमेनबद्धभ्रुकुटिवचनरवैरद्दे
ततिष्ठीडितोष्ठविहितमात्रोगिरिविभ्राचलचटुलचमत्कारभाजःकरीद्राःतेषामेषाकपोला
दिवमदविधुताकाचिदुड्डीयलग्नाविवेषीहुष्वभानोमधुकरपदलीलोठ्ठनस्पठलेन ।

ति ममगतमपरिहार्यमर्षकितमर्शोचलपजम्पजयसनेत्वामनुसीदतिवेधावाग्गीभावेभजचस्थैर्यमितिसमा
पितस्तुतिमानवत्सलस्पकवेर्वात्सल्योक्तिरियमितस्यैरपरिशीलितामरणाःइतिएवंश्लोकव्याख्या ना
नाप्रहरणसंकुलःसंग्रामःप्रकंपोत्कृर्णनंअर्थविशेषउद्भटकर्मयेयद्भूति भीमेनयेयेकरीद्राडुर्योधनसे
नामत्तमातंगाःविंध्यात्पार्दविध्यनामकगिरेःहाणिकमस्थंयःप्रपतनभनान्तःसंतःस्तिमितभूतलुतेनिव
हध्वनिर्दंतदष्टापरंवयथास्यान्नघाषोक्निविदितिमात्रेतेषांकपोलाहेःगडूपविधुतभयकपिपासेयोमत्स्य
मलोठनस्पठलेनमिषेणमस्तनयुगेतेमंजरेलप्राकाचित्तनर्भयांभीतेषामप्रभ्रमरपंक्तिरिवितभेराग्रते

दुर्योधनआलंबनसचगमागवरसचर्वणाहेऽरितिस्मर्त
ब्धः ॥

शौर्य्यैः स्मरकर्म्मभिर्वीर्य्यविशेषैः पराक्रमः परवंधनादिः प्रभावो मारणादिराक्षेपस्तिरस्कारः विस्रस्तयशोकृतेनन्वि
तिग्रहाभिसंधिः समाधत्ते सत्यमिति आशयग्रहाद्यस्मारयतियद्वेतिचतुर्विधइतिप्रागुक्त इतिशेषः सचेतिमान
सत्तित्यर्थः ज्ञायमान एवेतिनतुसाक्षात्क्रियमाण इत्यर्थः गमक इतियत इतिशेषः सचेतिज्ञायमानो यात्यर्थः मान
स इति लैंगिको वस्यपि वोध्यं न विशेष इति गमकत्वे शारीरत्वस्याप्रयोजकत्वात्तद्दृष्टांतं यथा अनुतलक्षणस्तत्रा
पि संभवात् अग्र इति समग्रस्य समरव्यापारस्य दीक्षायां मंत्रप्रस्नपदेशेन गुरुः पट्टीयान् सवजिदिंद्रजिदग्रे तिष्ठ
तीति शेषः सेनाग्रणी भवतीति भावः न संद्रजितः पार्श्वे विपक्षेत्यादि शाउभटानांदलेनेत्वं तु नमेव क्रीडनाया

वीरस्यानुभावाः तत्रभवन्तः धैर्य्यशौर्य्यवीर्य्योत्साहपराक्रमप्रभावैश्च वाक्यैराक्षेपक्तैर्वीररस-
समयगमिनेयः । नन्वतीन्द्रियस्य रसस्य ज्ञापकाः शारीरधर्म्मा भवितुमर्हन्तीति तत एव सर्वज्ञोक्तास्तथा च
धैर्य्योत्साहौ न शारीरधर्म्मौ विति चेत्सत्यं धैर्य्यपदेन चाचल्याभाव उत्साहपदेनाश्रुपुलकादयो लक्षिताः
यद्वानुभावश्च न द्विविधस्तत्र मानसोप्यनुभाव उक्तः सच ज्ञायमान एव गमकः सच मानसः पैङ्गिकश्चेति न वि
शेषः विनयवलादयमूहनीयाः युद्धवीरस्यानुभावो यथा अग्रेवा सवज्जित्समग्रसमरव्यापारदीक्षागुरुः पा
र्श्वे तस्य विपक्षपक्षदलनक्रीडाधनो रावणः इत्यं जल्पति सर्वतः परिजने संध्यास्तुतिं कुर्वतः श्रीरामस्य

सं सम्पन्नं प्रियं तदेव धनमवश्यपसंग्राह्यं यस्य सः दशोरावणः क्लिश्यतीत्यत्रापि शेषो बोध्यः इत्यममुनाप्रकारेण सर्वतश्च
तौर्दिक्षु परिजने वानरसमुदाये जल्पति वदति सति संध्या स्तुतिं संध्यावंदनं कुर्वतः आचरतः श्रीरामस्य कुंभकस्य र
रकगुंभकरेचका इति धारणादीनां नामानि यद्वा कुंभकादिशब्दाः क्रियाविशेषविशिष्टवाय्वर्थकास्तथा च तत्
त्रामके पवने वा पवनभेदे षष्ठी गाहो शिर इति वत्स कर्मोययोक्तरीति रूपः कोपीषदपि न दृशापानविक्षितः ए
ते न चाचल्याभाव उक्तः ॥

र.को. 35 औदास्यमेतीति हेकोत्समस्त्वाज्ञनेनाग्निकेषायेसेवीत्यविचारपूर्वकं दृष्ट्वा दासीवेनसं नवियथहि माकृष्णहान्मदी
टी. या दित्यादिनेगरूमागाः किंत्वेतदखिलेतम्यत्नानविचारणीयमितिभवेनेतृणामित्यन्वेष्टयशोर्ध्वगमयति
३५ याचेवेवचहंदासः किंकरोस्मिति स्थितेचहस्तमतीरोचयेल्लहि सर्वेवसाम्यव्यतोफललाभस्लेवेवास्त्वचेतस
र्तरोचयेल्लहिंगुरुदक्षिणायनपतेः कुवेरादानीयात्तसंपाससंपाद्यतेमयेमयेत्यर्थः दीयतेद्दत्यनक्षापदे
वेविपक्षेत्वेनाभिधानेतत्मयासंपादितेयथिनोस्वाठेचमखेवेत्यर्थमभिधेजयदुत्साहेप्स्याति

दानवीरानुभावोपपत्त्या औदास्येनवियथहिगच्छनरहास्येवीरसमस्त्वाज्ञनेयाचे किंभवेतमेतदखि
लेकोत्स्वतृणांत्वम्यतोदासस्त्वेवहमस्मिचेद्दस्तमतोसर्वेवसाम्यव्यतोसर्वेचेद्दक्षिणायनप
तेरानीयसंपाद्यते १ दयावीरानुभावोपपत्त्या ध्वान्तलोमथरेजगद्भयकरेपाथोधरेवर्षतिक्रोशा
द्व्याकुलवत्सगोकुलदयादीनेहृशः केशवः हलत्यसलमहीधरच्युतिभयान्नेवांगुलीपल्लवैः स्व
लेवणमरीकरोतिननतनोः स्वलेहरवंसुकं ॥

ध्वान्तेतिगाढांधकारसमस्तयास्केतनपत्रजगद्भयकरेपाथोधरेजलधरेवर्षतिसतिक्रोशदितिहुंकाररवकरे
व्याकुलेभयभीतेवत्सानांतदतिस्निग्धगवांचसमूहःअटोयेनदयाकृपयादीनांतत्ताभिअंजनचतुरमीतृणांचनत्येस
नाहृशः केशवोहसतिकरककंपितस्यगोवर्धनगिरेःपतनशंकयांगुलीपल्लवैरंगुलीभिः कन्तस्वल
नाह्निवेणुं वशीकानवेगरीकरोतितनोः सकाशान्तस्वलत्सुतमेष्कमावरणंचनहरतीत्यर्थः ॥ ३५

करेति करचरणनेत्रमस्तकप्रधानानां सर्वांगानामित्यर्थः शुष्कोष्ठतालुकैर्वैरोष्ठतालुकंठशोषैरिति भावव्यामे
तिक्रमस्य गात्रः विस्तीर्णे आपन्ने भुजंगस्य व्यालरात् समस्य वक्रकुहरे सुखविले व्यात्ते मादित्यात्ते भयप्रसारिते तएव
मस्तनस्तणानामवलीढमवले हो येन तादृशोय मस्तस्वेलेति पाठे व्यस्तानि खंडानि स्रस्तानि गलितानि येषां तादृशैस्त
णैरवलीढेषु कंडरमयः तादृशे वदने व्याकीर्णैर्व्याप्तः फेत्कयः फेनसमुदायो यस्मिन् कर्माणि यथा भवति तथा काक्कि
ति काकुस्वरविशेषस्तया व्याकुलो घोरसंदेहायो घोरो घरारावस्तु तोरवः शाहोयत्र स्फारीभवद्भिस्तारैर्भजल्लोचनैश्च
देयं त्रकंपेन प्रस्खलन्तंघ्रिस्मरणो यत्र वामनासंकुचंतीत तथ्यं यत्रस्या सपरंपराभिर्नुन्नः कंपमानो धरो यत्र तया स्थि

भयानकस्यानुभावाः तत्र भरतः करचरणनेत्रमस्तकसर्वांगानां प्रकंपनैश्चैव शुष्कोष्ठतालुकैर्वैर्भयानक।
कोनित्यमनेयः रोमांचवदनवैवर्ण्यस्वेदादयस्तु हनीयाः यथा व्यात्तस्वस्तनस्तणावलीढवदनव्याकी
र्णफेनघर्घरकाकुव्याकुलघोरघर्घररवं स्फारीभवल्लोचनं कंपप्रस्खलदंघ्रिवामनतनुश्वासोर्मिनुन्ना
धरं विस्तीर्णभुजंगस्य वक्रकुहरे हंत स्म गात्रः स्थिताः । बीभत्सस्यानुभावाः तत्र भरतः अननने त्र
विघूर्णनेलोचननासापिधानेश्च अव्यक्तपादपतनैर्बीभत्सः सम्यगभिनेयः सर्वांगसंहारनिष्ठीवनाद
यस्तूहनीयाः यथा कपटहरे सुखकुहरे शवविहृतेन संवीस्यादिन करेललितं हृतेद्यसपललकवलग्रासासुख

ताद्यत्यर्थः अव्यक्तपादपतनैः स्तंभनैरितियावत् कपटेति लक्ष्मीमायाविनः श्रीकृष्णस्य सुखेविवृत्ते विकृत इतिपाठे भ
यंकर इत्यर्थः सुखकुहरे सुखविवरे द्य दिनकरे सत्ये संभावी त्य हतानां पललस्य मांसस्य कवलो ग्रासस्तद्ग्रास्यासुखमस्मिके
रितिवद्भवचनेनानामिव्राये ग्रावबीभत्सः घोष्यतेपिदर्पघ्रांकादिनवतीसंघः पद्मबद्धहणात्सासेईः आलोद्भवेमिंदंचहा
हाकाग विशेषणां स्वर्गग्रहणात्सासेरितिपाठे तत्नल्पसंबंधेनत्रस्य शीः ॥

36

र॰ टी॰
३६

परोगउत्स्निस्पर्शादंतक्षिद्धाग्रपीडनादिग्रहंगलग्रहणाकरतालिकादि उल्लासादिशैरोस्वभेदस्वदाद्यादिभिः पोडव
मितिसूजेनेदोरितिरीचैवाङ्गवलावियेसिनमात्रुवलेवीस्यनाकिंनोस्ववोस्मिनोनेत्रेजाग्रत्नाभिप्रायेणोकवचनं
निमेषाः पक्ष्मोकंचनान्यत्रापीदानीम चैनवजाग्रातिनेवोङ्गवक्रि ट हे निर्निमेषप्रेक्षणाभ्यासादितिभावः
इतिश्रीजहनुपनामकगंगारामविरचितायां नौकाख्यायां रसतरंगिणीव्याख्यायां तृतीयस्तरंगः ३ श्रीग
णेशायनमः तथैवसात्विकभावनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति केवलयोगस्यानतिप्रसक्तस्याभावाद्

अद्भुतस्यानुभावाः तत्रमाहृतः परस्परप्रहर्षोल्लासैर्हाहाकारैश्चसाधुवादैश्चवेपथुगद्गदवचनैः स्वरभेदै
रभिनयस्तस्य निर्निमेषप्रेक्षणारोमांचादयश्चहनीयाः यथा पोड्ववीस्पहोदेड खेडितारानिमेऽले
अप्याविनाकिंनोनेत्रैर्निमेषाःनैवजायते इतिश्रीभानुदत्तमिश्रविरचितायां रसतरंगिण्यामनुभाव
निरूपणोनामतृतीयस्तरंगः ३ अथसात्विकभावानिरूप्यते तत्रभरतः स्तम्भःस्वेदोथरोमांचःस्व
रभंगोथवेपथुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलयइत्यष्टौसात्विकामताः नतुसात्विकत्वेकथंव्यभिचारित्वेनकु
तःसकलरससाधारण्यादितिचेत् ॥

हेतुव्याप्तिर्थारणार्थान्तरहिशति तत्रभरतइति शंकते नन्विति सात्विकत्वे सात्विकपदव्यपदेशत्वे कथमिति सत्वे
जीवत्सदीयत्वनिर्वचनस्यपद्यामप्यपदेशादुत्पत्तौ व्यभिचारिणामपिजीवाश्रितत्वादितिभावः प्रसक्तविशेषा
णामितस्वारथेतितेव्यभिचारिणाइतिक्रुत्सनाकमीश्वतरसविशेषाउपन्यासोन्तसामान्यतोरसमात्रचारके
त्वेव्यभिचारिपरप्रवृत्तिनिमित्तत्वमभ्यवसीयतेनत्वसात्विकभावेपीतितत्रापिव्यभिचारित्वव्यपदेशः कुतो

रसतरंगिणीटीका
३६

सत्वेन जीवमात्रेणाद्युक्तः दुःखदशायामपि वर्त्तमाना इति श्रुत्यपास्त परमारणदुःखभावनायामनुकूलत्वेन तस्य दप्रवृत्तिनिमित्तेन गम्यते तेन स्वानुकूलत्वमथमननुकूलो यं च प्रतिकूल इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेषः स चैतेषामेवेति व्यभिचारि त्वपि तेषां दृष्टयुक्तिरितिमते इष्टपित्वमुपपद्यते अत्र केचिदितरेण दुःखभावनायामनुकूलत्वं संविवक्ति तात्पत्तिकत्वगमकस्यावगतये के श्रुतिकल्पायेन स्वीयदुःखभावनायामनुकूलत्वं प्रतिपादयितुं परकीयेति सत्वेनामेति

अत्र केचित् सत्वेनामपरकीयदुःखभावनायामस्येतानुकूलत्वे ॥

सत्वपदप्रकृतिकत्वप्रयार्थसंबंधितं चेत्यर्थः एतेनानिरुक्तार्थैलक्षणायोनान्यथ्येयाद्दृक्ताभावेनोनाभ्युसायपत्तिः सत्वशब्दस्य प्राणिवाचकत्वादित्यग्रिमग्रंथविरोधापत्तिश्चेत्यपास्तं सर्वसाधा+ जीवपर्यायसत्वपदप्रकृतेत्यात्पर्थाव्यभिचारिणो दुःखस्यैवोपस्थितेस्तत्समभिव्याहृतप्रत्ययप्रतिपाद्ये दुःखमेवयद्दयति दुःखभावनायामिति यथाश्रुतप्रत्ययार्थोवर्त्तमानत्वं तत्स्वनिरुक्तप्रकृतिसमभिव्याहाराद्युक्तदुःखभावनाकालीनत्वरूपमप्यतिप्रसक्तमिर्युक्तमेवात आह स्यतेति आत्यंतिकत्वं च सर्वसिद्धप्रतीतिसाक्षिकत्वमेवेतिनातिप्रसंगः ॥

र.गं.
टी.
३८ 37

तेन तत्तात्मकेनमेवं येन धृताः अपि छिन्नाः इतीत्युत्पन्नविशेषमात्रस्य निशेषः अभिचारित्वमिति सामान्यत
येनिशेषः तथाच निरुक्तविशेषेऽभिप्रेते सात्त्विकभावानामष्टसंख्याकरणं तेषामेवोल्लखनतया प्रथमनिरूप
णमुचितमिति भावना दशानिर्वेदादिव्यावृत्तत्वं भसाधारणस्वरूपसंबंधरूपानुकूलत्वे प्रमाणाभाव एव
साहाय्यानुक्रियमाणत्वस्यागमकत्वादयोनप्रयोजकत्वे किं त्वविनाभावस्य तथाच जन्मत्वेवागमकत्वं वा यथा

तेन धृताः सात्त्विकाद्रुतिव्यभिचारित्वमतो हृत्स सात्त्विकत्वव्यपदेशाद्रुतित्वं निर्वेदस्मृतिधृतिप्रभृती
नामपि सात्त्विकत्वव्यपदेशापत्तेः नच परदुःखभावनायामष्टावेवोत्पद्यन्ते नद्रुतिरनुकूलशब्दार्थः
अत एव सात्त्विकत्वमन्येषामिति वाच्यं निर्वेदादेरपि परदुःखभावनायामप्युत्पत्तेरिति ॥

श्रुतमन्येषामपीत्यभिप्रेत्यैतन्मतं दूषयति तन्नेति तथाच परदुःखभावनायामुत्पत्तिरूपमेवानुकूलत्वं वा
च्यं तच्च निर्वेदादसाधारणमेवेति भावः अत्र केचन तत्परिहरन्ति प्रकृते नन्वेति द्रुतिरेवानुकूलशब्दार्थः इति
यथाश्रुत एव विवक्षितत्वादिति विशेषः अत एव निर्वेदादीनां तत्रानुत्पत्तेरेवापि रनुकूलशब्दार्थत्वमस्तु तथाप
कः एषामष्टानामेवैतमस्यपरिहरन्ति निर्वेदादेरपीति उत्पत्तिरिति दिशा दोषं नचेत्सत्त्वरेहैः ॥ ३८

प्राणी जानाति प्राणी चेष्टत इति प्रतीत्योरविशेषेण शरीरावच्छिन्नात्मप्रतिपादकप्राणिपदपर्य्यायीभूतस्यापि स
त्वशब्दस्य प्रकृते शरीरमात्रपरत्वमेव तस्य धर्म्मा इत्युक्तत्वाच्छरीरधर्म्माः सात्त्विकशब्देन मुख्याहृत्योच्यन्ते तेनेष्टावेवे
ति तत्कारणीभूता मानसविकारास्तैनैव शब्देन गौणपाहृत्योच्यन्ते न तु कार्य्यीभूताः शरीरधर्म्मा एवात्र सात्त्विकभाव
शब्देन विवक्षिताः नचैवमोवरावाध्या अतिप्रागुक्तविभागोऽसंगत इति वाच्यं वाद्यादस्य स्वस्य वाच्यविकारजनकीभूतादस्य
धैकत्वात् अतएव विकारो मानसो भाव इति कोशस्संगच्छते इति न कोपि दोष इति भाव्यः तत्र तदभिमतमानसविकारका
रणकानां शारीराणामेव तथात्वोपपत्तेर्नातादृशमानसविकारे मानाभावात् नच विनिगमनाविरह इति वाच्यं शारीरा
णां तेषां प्रत्यक्षसिद्धत्वेनोभयसंमतत्वात् स्वस्तेतच्चतत्कारणीभूतः स एव मानसविकारो न तु कल्प्य इति तेषामेकमात्र
सिद्धत्वात्तावतैव तेषां भूमादिसंभूतावप्रसक्तेति वेलाण्यमपि सर्वसंमते समायाति न चैवं विकारो मानसो भाव इति को

अत्रेदं प्रतिभाति सत्त्वशब्दस्य प्राणिवाचकत्वादत्र सत्त्वं जीवच्छरीरं तस्य धर्म्माः सात्त्विकाः इत्यं च शारीराभा
वास्तंभादयः सात्त्विकभावा इत्यभिधीयन्ते स्यापि नो व्यभिचारिणश्चेति भावाश्चान्तरतया न शरीरधर्म्मा इति ॥

शासंगतिरिति वाच्यं तत्र मानपदेन मनोधीनस्थितिकत्वविवक्षणादधीनत्वं च साक्षात्परंपरया च वा
ह्यानामविशिष्टमेवेत्यभिप्रायेणोत्तरयति अत्रेदं प्रतिभातीति इत्यं चेति शारीरेष्वेमतिस्यापि भावप्रकारका
रोपविशेषाद्धीभूतभावत्वं सात्त्विकभावसामान्यलक्षणमित्यर्थः इति भावा इति इति व्यपदेश्याभावा इत्यर्थः
न शरीरधर्म्मा इति तथा च सत्यन्तेनैतेषां वारणमिति भावः स्तंभं लक्षयति शरीरेति गतीति गतिसामान्यमित्यर्थः
सत्त्वन्तद्यावत्नमाह नचेति सामान्यपदकृत्यमाह यः ॥

र. नै. 38
टी.
३८

लयमावेक्षित चेष्टानिरोधः नगतीतिन्यातिसामान्येनार्थः वल्गुनल्ग· गतिनिरोधः पादप्रक्षेपनिरोधः चेष्टानिरो
धश्च शारीरक्रियासामान्यनिरोधः नगति निरोधः नपादप्रक्षेपरूपशारीरक्रियाविशेषमेव निरोधद्रित्यर्थः एव
पवसर्वथापरत्वपवप्रलयपदव्यवहारः सांप्रदायिकानामिति अस्य लोभस्य क्व विरसेतिस्थाने क्वेतिपाठस्त
त्रासेति प्रकरणाध्यानमेवेति बोध्यमेवमग्रेपि ज्ञातोति रमणीयपदमसर्वेयितोद्दृहिहिर्यस्यास्त्वयायोगे विरंश्री
हंसेस्मदीसज्ञानः लोभोहे मानरितिसर्वीप्रतिना वकेपोन्तिरयत्रापत्वप्रकटनायमनेमत्यार्थिकश्रोणी करिपमुरू

शारीरधर्मत्वेसतिगतिनिरोधः लोभः नचनिद्रापस्माराव नित्याप्तिः शारीरधर्मत्वघटेनतेषांवारणात्
प्रलयभावेन चेष्टानिरोधोनगतिनिरोधः यथा श्रोणीपीनतरानन्तःकृशानरीमसीयराउर्वराक्तोजस
तहीकृतो निजकुटीमानतमेयागमनोद्भवस्त्राबकदेवकुंजनिकटे विभ्रममेदस्मितेगोविंदेस्मदीस्त
पद्मलहप्रास्तेभस्तिरोधीयते ॥

गतपीनतरातिशययुक्तपीनातनर्मध्यादिरूपाकृशतरातिस्त्रस्माव्वतोजस्येसेकवचनेनभेदग्रहप्रतिवंध
काःसेतनसेष्लेषाधुन्यतेनटीश्रावारूपाम्मीयराउर्वरोत्त्व लरत्वेनपर्वतसाहस्रपवतीनेनातिकृशमध्यमा
तिपृथुलोभप्रभागस्यचशारीरस्योद्वहनाद्वहनभिरूपताप्रतिपादितानतद्दिमयाक्रातंकेनोपायेनतिजकु
टीस्त्रीयापर्णाशालागम्यतोप्राप्यता मेसख्याबोधपितापाकरद्वगृहसमीपेविश्रम्यश्रीकृस्नावलोकना
र्थेस्त्रमत्स्नसुपविश्यापितिरोधीयतेकार्यतेतत्त्रपनतत्कुद्धिंतेत्त्वात्तापापानस्तार्थं: ॥

स्वेदं लत्यति वपुषीति नारिकेलादावपि सलिलोद्गमाद् वपुषीति तच्चनेत्र भिन्न शरीरावयवपरं तेनाश्रुमुदासः
श्रमसंभूत स्वेदे सात्विकत्वव्यपदेशाभावाद् वपुःपदसमभिव्याहृताद् उपसर्गो विकारसंभवाभिप्रायः एवमग्रेपि श्र
स्यभावाभाव साधारणास्य स्वेदस्य विभावाः कारणान्येवमग्रेपि विपरीतरतिश्रान्तानायिकां प्रति सखीवाक्यमाह कान्त
इति कान्ते स्फुटं स्वेदविंदवस्तव कुचप्रान्ते राजन्ते शोभन्ते उदाहरणे यो न विद्यते त्रो त्वे तन्ने हृष्यता हृदि न स्वेदनासंजा
तत्तोषेण मदनेन मनोभुवा कृता मौक्तिकश्रेष्टयः इवेवमस्येति ममेत्यर्थः क्वचित्पुस्तके मदनेनैवेत्येवकाराद्यदितः
पादोद्घृष्येनेसतुक्तं तरे वन्ते वेव्याख्येयं सीयानुरागं गोपायंती नायिकां प्रति नायकः साकूतमाह कान्तेइति हे
कान्ते अभिलाषवनिये स्वेदविंदवस्तव कुचप्रान्ते राजन्ते वर्त्तन्ते तत एव त्वत्याधाहृतायोग्य मौक्तिकहेष्टयो मौक्तिकाकार

वपुषि सलिलोद्गमः स्वेदः अस्य विभावाः मनस्तापहर्षलज्जाक्रोधभयश्रमपीडाघर्ममूर्च्छोदयः यथा ॥
कान्ते तव कुचप्रान्ते राजन्ते स्वेदबिंदवः हृष्यता मदनेनेव कृता मौक्तिकहेष्टयः ॥

पद्गुणानन्तधाराहूपा तेन श्रमसंभूते भ्यो वैसम्यमाविष्कृतेमदिति पंचमं तमस्सदोहूपेमतत्रेत्यर्थः हृष्यताविपु
लीभवता ऽनेनाभिलाषेणाकांतापदार्थैकदेशस्थापितस्यतात्पर्यानुरोधात्स्वामर्शेन विरूढ इति भावः कृता
एवेत्यनेन तथापङ्क्तेष्वभिलाषेस्यासाधारणकर्मणो प्रकट एवेति पुनराकूतमावेदितं ॥

र. मं. टी. ३५ 39 रोमांचं लक्षयति विकारेति शीतसंभ्रमरोमोद्गमस्थानेसात्विकत्वपदेऽभावाद्विकारेत्युक्तं नचैवंसात्विकभा
वविभावविभावेषु शीतपदानर्थक्यमितिवाच्यं विकारपदस्यावश्यंसद्भावप्रदर्शनार्थत्वेनतदुपादानादेवमग्रेपि
नचैवंपदांतरप्रक्षेपणाद्व्यवस्थादूरतोक्तः पुरुषार्थरितिवाच्यं सानुकूलतत्तदनुकूलत्वरूपवैलक्षण्यप्रतिपत्तेरेवतन्ना
शात् भावसामान्यलक्षणस्यैवमदर्थत्वमितितुमाशेकिष्टाः सामान्यलक्षणाक्रांतमेव हि विशेषलक्षणलक्ष्यंसा
त्विकभावानामेवतदाक्रांततेष्यनुभावतयारसानुकूलत्वादेवनचशीतास्थरोमोद्गमस्थानेव्याप्तिः कार्थ्येन
द्विलीनमेवतज्ज्ञापकत्वप्रत्यासत्त्यापीत्यन्यत्रविमतात्रविस्तरः वकुलेति हेआलिसविस्मितसुभगो हा
स्यमनोहरोनेसरस्तुर्वकुलेत्यादिवकुलनामकवृक्षाणांकलिकाभ्यनःकोशाद्वासीरगृहात्कोशादेवानुयाहि

विकारसमस्तंरोमोद्गमस्थानेरोमांचः अस्यविभावाःशीतालिंगनहर्षभयक्रोधाः यथा वकुलकुल
कोशारोषनिर्यन्मधुकरकूजितभाजितकुंजभमो पुलकयतिकपोलपालिमालिस्मितसुभगःक
थमयमनेरस्तनः ३ ॥

एकत्वातिशयद्योतनायालिश्रेणीषष्ठपाणोभ्यपतेसोयंवेजनामलध्वनेरथाकृत्याणत्वेगयश्रेणीरूप
तायैरोषामभिहितः भव त्वेवहितत्वापराधजनितरोषाणामेकवाक्यतानचाभोपरंगविनापरस्मैकवा
क्यतेतितथासर्वेषांपरानुसरणाद्व्याश्रेणीनिवेदितेतारसाकल्यापराधतानाथ्यएकमेवहितुकुलेतिपद
मनर्थिप्रत्नमकरंदनामभिव्यनक्ति रोषेणानिर्गच्छतायेमधुकरास्तेषांकूजितमेसिंमाकुंजभमोलता
मंडपेकपोलपालिगंडस्थलीमयेतिलोकोक्त्यनुकूलितकथमनिर्वचनीयेनकारणेनपुलकयतिसंजातपु
लकंकरोतीत्यर्थः ॥

स्वरभंगं लक्षयति गद्गदत्वेति स्वरस्वभाववैलक्षण्यं सवेलितानुकरणोप्यस्यतो भूतो नितान्तं तावन्मात्रं च मदसंभूतेत
त्रैव गतमतो वैलक्षण्यमिति तद्व्यभिव्यंजककंठादिवीणादिभेदभिन्नमतिप्रसक्तमेवेति विकाराग्रभूतभेदस्फोर
णायतन्नु वैलक्षण्यमुक्तमदकार्यव्याहृन्नमनुभवसिद्धमेवविपश्चितामिति मधुपानसंभूतमदस्याधारणविभा
वितं स्वरवैवर्ण्यं सामान्यमेवलक्ष्यमित्यभिप्रेत्यैव विकारोद्भूतत्वत्र पारिसक्तमित्यपि केचित् व्यक्तिरिति चेडुक्तिः स्प
ष्टस्यानवांछितैयनाभिधीयेन नहिं कोपात्कोपमनुमापयितुमिति वा स्वरभेदस्य वैवर्ण्यस्य व्यक्तिः प्रकाशः स्याद्वेद

गद्गदत्वप्रयोजकीभूतात्स्वरस्वभाववैलक्षण्यं स्वरभंगः अस्य विभावाः क्रोधभयहर्षमदाः यथा व्यक्तिः
स्यात्स्वरभंगस्य कोपादुक्तिः क्रियेत चेत् रतिपत्युः पुरो राधा मौनमाधाय तिष्ठति ॥

तिसामाभवत्वितिह्रुत्वा तेन कोपाधिक्यं द्योतितं व्यक्तौ सत्यां हि तेन नानाचाटुकारैर्वैलात्कोपेपनीते दाक्षिण्या
द्भृतः पुनस्तेन सह संलापः प्रसज्येतैवेति मत्वेति यावत् यत्तु नायकधुरीणस्य श्रीकृष्णस्य पुरो राधे ति रा
धोतित्वाभिलषितमित्यर्थो राधापदप्रसक्तिमूलानुसरणनविषयो मौनं वाङ्नियमव्याजमाधायावलंब्य तिष्ठ
तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

40

नै॰का॰
टी॰
५

वेपथुं लक्षयति भावत्वे सतीति शरीरस्पंदः शरीररूपां त्यावयविकंपः सूचकस्वेदादावतिप्रसंगवारणाय देहस्य
रथ्योत्पत्स्येतदेव गमयति शरीररूपावयविकर्म्मणीत्यर्थः नातिव्याप्तिरिति मनोविकारजन्यस्य प्रयुक्तेर्भा
वत्वे च न तत्रेति तद्वारणमिति भावः चेष्टाश्रयमात्रपरं चेष्टावदंत्यावयविपरमित्यर्थः शरीरावयवकंपहासो
ह्लतायत्संदाहाव्यितिभावः नातिव्याप्तिरिति तत्र विकारसंभूतत्वेपि शरीररूपावयविक्रियात्वाभावादि
ति भावः न चासौ शरीरक्रियैवेति वाच्यं क्रियायामव्याप्यवृत्तित्वेन शरीरक्रियायाः सर्वावयवावच्छेदेनो
पलब्धिप्रसंगात् न चैवमपि भयसंभ्रमपलायनेतिव्याप्तिरिति वाच्यं पलायनस्यापि पादाद्यवयवक्रिया

भावत्वे सति शरीरस्पंदो वेपथुः भावत्वे सतीति विशेषणात् सूचकस्वेदादौ नातिव्याप्तिः शरीरपदं
चेष्टाश्रयमात्रपरं तेन शरीरावयवकंपेनातिव्याप्तिः अस्य विभावाश्चालिंगनहर्षभीत्यादयः ॥

रूपत्वात् मुख्यक्रियया परपक्रियावदेकावयवक्रियया त्र्यावयवे भुक्रियाकलापाभ्युपगमाद्वेपथुस्तु स
र्वशरीरावच्छेदेनैवोपलभ्यत इति भवत्येव शरीरक्रियारूपत्वं माप्यायात् वस्तुतस्तु सूचकस्वेदादौ वा द्रु
स्फुरणादौ चेष्टाश्रयमात्रेति मात्रपदं कृत्स्नार्थकं शरीरावयवकंपस्य पटस्य दर्शितार्थकमेव नाति
व्याप्तिरिति प्रकृतलक्षणस्यैत्यादि तस्याव्याप्तिपदार्थसंबंधेनान्वयः आपने संबंधः सैव व्याप्तिरलिंगोनाम प्र
कृते शरीरावयवकंपेन वर्त्तनत इत्यतिव्याप्तिलक्षणा च प्रकृतलक्षणसंबंधः शरीरावयवस्पंदेतिलक्षणे
स्वक्रिमेणाव्याप्तिरेव पर्यवसानं तेनाव्याप्तिरिति रक्ताचिकः पाठस्तु कल्पेव ॥ ५०

कथयेति हे प्रियसखि मह्यं त्वं दुःखनिवेदनविधानमनेन एषोऽभिकतया सदानिकटवर्ती यदुपतिश्चंपकानि चं
पकपुष्पाण्युरोजदामहेतोर्वद्धोऽज्ञरामणीयकसाधनमालानिमित्तं कथं केन प्रकारेण चिनोतु संगृह्णातु
कथयेत्यत्र वाक्यार्थस्यैव कर्मत्वे कथयेत्यनेन स्त्रीकृतसेसत्वविषयिकानुरागबलप्रतिपादनपुरस्सरं निजस्व
तोसपत्नीकार्यकारकत्वेन दृष्टव्येति काव्यनिबद्धवक्त्रीनदीयानुरूपानिशायमभिधत्ते पद्यस्याकारणदसकर

यथा कथय कथमुरोजदामहेतोर्यदुपतिरेष चिनोतु चंपकानि भवति करतले य
दस्य कंपः प्रियसखि मत्स्मृतिरेव मत्सपत्नी ॥

तले ऽनेन करतलस्पर्शसुखसाधनतया नासैव वैकल्यं दर्शितं तेन सर्वशरीरकंपोऽनविरुद्ध इति व्याख्या हृदये
पुदाहरणसंगतिः कंपो भवति तत्र स्याकारणं दहमेवं जाने यन्मत्स्मृतिरेव चंपकपुष्पात्मकसदृशावर
लोकनसंभूता मम स्मृतिरेव नान्या कोऽपि चिंतया सा ततया प्रतिज्ञातया संप्रहृष्टनिश्चेष्टतदाविलमाकुलीभ
वेन्मत्समीहितविप्रकारिणी जातेत्यर्थः ॥ ॥

नै॰का॰
ही॰
भा

वैवर्ण्यंललतयति विकारेति ज्वरातपादिकृतवैवर्ण्यमावर्त्तनायप्रभवांते कुङ्कुमस्त्विति श्लिष्टयोर
समरानाकलितप्रभातवेलंसमालिंगनामसक्तयोस्तयोः कयोश्चित्स्त्रीपुंसयोराननेकुङ्कुमेना

विकारप्रभववर्णान्यथाभावोवैवर्ण्यमस्यविभावामोहभयक्रोधशीतनापश्रमाः यथा कु
ङ्कुमैकुर्वति कान्तामानने श्लिष्टयोस्तयोः दिवाकरकराक्रांतशशिकांतिमिवादधे ॥

मुखदुःखेकान्तोप्रभातपर्वणिकुर्वतिसतिदिवाकरेतिसूर्यकिरणपरिभूतचंद्रद्युतिमादधाविवेत्येवा
उत्कंठाहर्षभावेनहीयमानेनाननकमलश्रिततिभावः ॥

अश्रु लत्वयनिविकारजनिनेतियूमाक्कान्याश्रुव्यावर्त्तेनायजनितां ते विसृजेतिपक्ष्मलेरमणीयश्रुत्वमश्रु के
श्राय नेविस्तीर्णे चाक्षिणीयस्यास्तस्यानाधिकायाअश्रुविंदुर्नवोदितमश्रुत्वाणः सकाशाद्वह्नसी निपत
तितत्रो स्वेदतेहे चिन्तनमित्यध्याहार्य्यनयासत्येवमध्यमपुरुषस्य साधुत्वादित्येकेनाध्याहार्य्यमित्यन्येनचा

विराजनितमक्षिसलिलमश्रु अस्य विभावाः हर्षामर्षधूमभयशोकजृंभाशीतनि
र्निमेषप्रेक्षणानियथाविसृजविसृज वितनुः त्वयारामयमुपकंठमुपागतोमुरा
रिः इतिकथयितुमश्रुविंदुरक्ष्णो निपतन्निवतसि पक्ष्मलापतनाद्याः १ ॥

ध्याहाराभावेमध्यमपुरुषस्य साधुतानस्यादितिवाच्यं मध्यमपुरुषप्रयोगे हि युष्मदस्तिउपस्थापोप
स्थापकत्वमावश्यकं नतुयुष्मदुप्रयोगोपितदेनदभिप्रेत्यैवस्यानिन्यपी त्युक्तं प्रयोगयोग्यत्वेपीत्य
स्यनदर्थत्वातमस्तुविशेषमभिप्रेत्यैवमसकलपदवाक्यप्रमाणपारावीणश्री कालिदासेगरितः प
रानर्भकहार्य्यशास्त्रीनेदर्भिपप्रपातुम ॥

४२

नै॰ का॰
टी॰
४२

त्रामपात्रि एवंविधेनाहवचोष्टेनेत्वंप्रार्थ्यसेहस्तगतामसौभिरितिश्लोकेकत्रात्मानमप्यमगृहषसभि
माहारेणात्वंपदेनप्रयुक्तंकर्ममाकांताहरणायेनन्नराहंसेवुद्ध्यसमभिमाइतेप्रयुक्तमितिमंतव्येकासौ
योगपतेतिचेद्युष्मत्समानाधिकरणे यदाहुः समानाधिकरणइतिनचैवंभवच्छब्दप्रयोगोपिमगृह
षापत्तिरितिवाच्यंयुष्मदीतस्मावधारणात्वात् नचैवंतस्ययुष्मास्मत्पर्यायप्रयोगेऽत्रमगृहषोप्य
सापुरितिस्थितेसोन्हमर्थकमग्रयमितितृत्वविशेषइतिवाच्यं अहमर्थकमित्यस्याहंशब्दार्थकमि
त्यस्याहंशब्दार्थकमित्यर्थोल्लक्षितिनलक्षणयातदर्थोपस्थापकतोक्यास्मत्प्रयोगयोग्यत्वस्यैवतेनाहु
षादस्मदुपस्थित्यहारकपदांतरानुपस्थाप्यत्वस्यैवावधारणार्थत्वादन्यथाभावनायाः प्रथमोनार्थः
त्वधःइतिसूत्रविभंगायत्तेरितिद्वःखधारोसेनन्यमानेद्वः खेविस्रजजहीही २ त्वपवगतयेवीप्सा तत्र्हे
त्वमाह यतइति अथमराविर्भुक्तेदउपकेठंसमीपरेदेशानुपागतः
प्रामाइतिकथयितेवक्तुमित्यर्थः ॥

प्रलयं लक्षयति शारीरत्वे सतीति शरीरधर्मत्वे सतीत्यर्थः चेष्टानिरोधश्चेष्टानुत्पत्तिप्रयोजकयोजकोयमेव
चकरणापाटवशब्देन शैथिल्यशब्देन च व्यपदिश्यते शास्त्रं तत्फलप्रयोजनमाह निद्रादाविति ननु चेष्टाक्रि
यामात्रे मनः क्रियानिरोधसाधारण्येनार्थप्रत्यायकप्रलयपदसमभिव्याहारान्यायाद्यति किंचिच्चेष्टारोधोति
प्रसक्तो यया प्रायत्नो वेयथ्यूदाहरणेऽपवेपथोः पुष्पावचयानुत्पत्तिप्रयोजकत्वेन वेस्तेनेपीति चेष्टासामान्य
निरोधो वाच्यस्तस्य चासंभवं प्रकृतोदाहरणे एवमनः क्रियात्वे हेतोता दिनाशंकां वारयति स्तेनादप
तिसाहचर्यकथनेनेनिरस्ता घातरूपः सा च स्तनीया विशेषणे प्रलयोपि प्रकृते प्रलयपदार्थोपि शरीरध

शारीरत्वे सति चेष्टानिरोधः प्रलयः शारीरत्वे सतीति विशेषणान्निद्रादौ नातिव्याप्तिः स्तेनादयः
शरीरधर्मा तेषां साहचर्यकथनेन प्रलयोपि शरीरधर्म एव तेनात्र चेष्टापदेन शरीरचेष्टैवाभि
मता मनसस्तु कर्म भवति न तु चेष्टा न एव चेष्टाश्रयः शरीरमिति शास्त्रीयलक्षणं मोहमूर्च्छाली
नता निद्राश्रमाध्यातादयो न स्वविभावाः १ ॥

मेऽप्येवमेवकारेण मनःक्रियानिरोधकर्म विवक्षणेन शरीरचेष्टैव हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था क्रियैवात्रैव
कारो मनःक्रियां व्यवच्छिनत्ति तथात्वं न्नादशक्रियानावच्छिन्ने निरोधो लक्षणे विवक्षित इति न कोपि दोषः
तुल्याह मनस्त्विति चेष्टापदप्रयोगेनिह्नुतार्थत्वे परिहरत्वे व चेष्टापदार्थस्य तात्शरीरमात्रधर्मत्वे सम
ति माहात्म्य एवेति लक्षणमित्यव्याप्तिप्रसंगादिति भावः ॥

43

नै· का·
टी·
४३

नोवक्रमिति अत्र नानाविष्ठामप्रगुणीकृतविप्रलंभार्जितदुःसहज्वरदुःखविविन्नया पाठतान्नसेपानसंदर्भतरो
षप्रकर्षग्रहिलयाऽविनिर्विमनन्तकालवृत्तदुर्वैरस्यमानमसेजातोकेठामरलोनः करणमध्यातन्मुखो
नवलोकनस्पृहानवर्ततेऽपि वक्रं मुखं नो नमितं नम्रीकृतं न यावत् कुमारामर्षणीमाश्वनयुनेति निषेधाय
नकं पितमास्येव वपुः शरीरं नोऽऽवर्जितं न विदारितं किंचिद्वलितं म्लपथगालितेवामोवलेत्वयेनाहृतेपृते
तेन परामर्षणं निषेधितं दृनेतिवानोति गाहितमङ्गं विलेवनमपि प्रणामारके नविरचितं नो न्यमुत्तम
वातः परं किं तोषेऽपि मत्वानकृते किन्तु क्रीडाकलासुक्रीडाविशेषविषये कातरे दीनेऽस्मै यामिवकृविद्ग्धा
नीतिन्यायश्चैतेनतं करणं केवलमितविधारणं तेनोदाहरणं संगतिः मधुरयोः श्रीकृष्णस्य परस्परं खेः प्र

यथा नोवक्रं नमितं धुतं न च शिरो नाऽऽवर्जितं नो वपुर्वासो नस्खलितं समाहृतं निगदितं नो वा निषेधात्मकं ॥
रंहोऽनानापि विलोचने विरचिते क्रीडाकलाकातरं चेतः केवलमानने मधुरिपोर्व्यापारितं राधया ॥६॥

हारणशीलस्य तत्पदस्य निराननेन मुखेऽव्यापारितेऽपि इति मिति पुनरपव्याख्यानेन यासतिगुणीभूतनीकर
णमुख्यकातर्यं निर्दिष्टमात्रमिमनुदाहरणं नाशेका कल्पितनतानिषकातर्यं योरेकविषययोरेकदासे
भावितयोर्वर्णनेकविसेरेभानाथापकतयाहृदयो मुख्येनापास्य संभवादत्र पाकविकुलकृपासद्गणोप
च्यवापत्तेः किन्तु नविन्याद्विनिषेधचरितवाक्यार्थे बहुसीजातियोगिमन्नाकेनिदकृष्टमलयाम्नैवोपपन्नं
नरोषपरेवैवर्ण्यसात्विकभावरूपशोणतानामनिवार्यापाद्यवाक्यार्थे प्रवाधमाना सौजातिलभावबहुलभ
वलाकृष्टापि मिजातरसंभूतवैवर्ण्यमपि मिथ्याभूतरोषप्रभवतया श्रीमत्कृष्णायनप्रदर्शितमिति दृष्टे
विस्फूर्तमिति ॥

जृंभायाः सात्विकभावत्वं वर्णितं स्मररसानुकूलत्वाद्विकाररूपत्वाच्च न च लज्जासंभूतोगसंकोचस्थापितत्वात्ता
पत्रिरितिवाच्यं लज्जायां जृंभकस्य तस्मररसाननुगुणत्वाव्यागुरुक्तविकारस्यात्यंतं वाधितत्वाच्च न च सत्वः सुंदरत्वं जृं
भायाजृंभापिनास्तीतिवाच्यं अप्रामाणिकैस्तथात्वेनाभिधानात् वातप्रभवत्वे जृंभाया अन्यथात्वेपि विकारसंभूतत्वाथास्व
स्यास्तथात्वाद्यथातत्वधूमाघ्युत्याश्रुणो तथात्वेपि मनोविकारसंभवात्तास्तुणात्तथात्वमित्यभिप्रेत्याह जृंभा चेति वा
यु परिपोषेत्यर्थः नवम इति नवत्वेन लघुत्वात् निःश्वासोपि दशमः सात्विकभावो वक्तव्य इति वाच्यं स्तुत्वावि
र्भूतवायुपरिपोषाज्जृंभानामस्त्राविर्भूतवायुपरिपोषान्निश्वासस्यापि च जृंभातेन विभागे निःश्वासो दशमः सात्वि
कभावो युज्यत एव वायुपरिपोषत्वेन विभागे तु नवमत्वाधिको भेद इति न दोषायादत्र एव जृंभा निश्वासस्साधारणे एप

जृंभा च नवमः सात्विकभाव इति प्रतिभाति

तेन नवमसात्विकभावत्वप्रापणायैवोभयसहचरितानौज्ज्वल्यसमर्पकमालस्यं भेदो वा विहसोज्जले कुचतटे
स्वेदः प्रकंपोऽधरे पांडुर्गंडतटी वपुः पुलकितं लीनं मनस्तिष्ठति श्वालस्यं नयनद्वयं श्रवणयोः स्तंभः समुज्जृंभ
तेन तत्किं राजपथे निजामधरणीपालोयमालोकित इति रसमंजर्यां जृंभास्थाने भयवेचत्यमया जृंभावत्कृतसरोरुह
ह इत्येवं प्रक्रमानुरोधात्पठितं तुक्तमित्यस्मत्पश्यामः एवं स्थिते यद्यप्यनपोवप्राणमत्यौ स्वेदाश्रुणोरपि सलिलोद्गम
त्वेनैकविभागत्वं वक्तुं शक्यं तथापि गणनायाः पुमिच्छामात्रनियंत्रितत्वाददृष्ट्वामेव नदित्यवधेयं ॥

44

गी॰ का॰ टी॰ ४४

तत्रसंस्मृतिमाह उन्मीलन्नाननमिति वालोऽलंमनइ्मरमाहोपमाभ्यामाधंमाभ्योपदाभ्यामनयोवृत्तिषा। मेकाद्दृशक्रियाविशेषणानिउन्मीलन्नानेत्रयिकस्मासमंचारिवल्लेयत्र उल्लसत्कुचयुगा॰उड्डेर्वलाम ता पल्लवलस्यास्यकाशमानल्लनद्द्वयंयत्र॰स्विद्यत्कपोलस्थले॑वेर्मजालयुक्तोगलद्दृष्टिमयस्फोपलेन्द्र नेभाग्याःसेदसात्त्विकभावसामानाधिकरएपमन्तंभवति क्रोचनयना॰ मिलन्नेत्रपत्रेयत्र॰गलद्दकू लः सचलन्नीवीवेघोयत्र॰उदयन्नभि॰उद्भिंगक्केतीनाभिर्यत्र॰ श्रमकुलन॰ भ्रमन्तीमुग्धाभवतीभूलंता

उन्मीलन्नाननमत्युल्लसत्कुचयुगंस्विन्नकपोलस्थलंक्रोचनमल्मगलद्दुकूलमुदयन्नाभिभ्रमद्दूल ते वालाग्रांगुलिवद्दवाडुपरिरिपिनंचाहिहृतत्रिकंउद्घाटंचकसंधिदर्शितलसद्दोर्मूल मङ्गंमनरन्याटो॰ ॥

लताकारामूर्यत्र॰ग्रथांगुलिवाद्दवद्दवाङ्गपरिरिपि॰ अंगुल्यग्रैर्वद्धोवाहू॰परिरिपपरिवेषोयत्रएतेनतहो क्रेनस्माननमसंवेद्दृत्वेभ्यन्यतेसंचाहिविहृतत्रिके ॰ संचट्योगठहिवृत्तेभग्नेत्रिकेएष्ठिवृंशादयोभा। गोयत्र॰उद्घाटंकुचकसंधिउत्तनसमामातःकंचुकस्यकेञ्चलिकायाःसंधिः संधानंयत्र॰दर्शितलसद्दो र्मूलं॰दर्शितकामुककलोचनाभियोकृतंलसन्त्वनःप्रकाशोदोर्मूलंकक्षाप्रदेशोयत्रकर्मणियथाभवति तथेत्यर्थः स्मरादितिसमसात्त्विकभावसामानाधिकरण्यादेकतानिर्द्दिष्टतत्त्वेनान्वयः ॥

शृंगारतिलकादौ चेति तद्यथा सत्यं संति गृहे गृहे प्रणयिनो येषां भुजालिंगनव्यापारोच्छलदच्छमोहनजलाजा
यंते एणीदृशः प्रेयान्कोप्यपरोयमत्र नियतं दृष्टेपि यस्मिन्वपुः स्वेदोज्जृंभणकंपसाध्वसमहावैः प्राप्नोति कांचि
द्दशामित्यत्र स्वेदोज्जृंभणकंपेति स्वेदवेपथुरूपसात्विकभावसंपुटिता जृंभा निर्दिष्टा तेन तत्सत्यपि तत
ल्लक्ष्म हृणोनगत्युत इत्यस्या जृंभायाः सात्विकभावता हृद्यस्याभिमतेति भावः श्लोकार्थस्तु ते प्रणयिनः
प्रेमपात्रभूताः पुमांसो गृहे गृहे संति वर्त्तंते इति सत्यं ते के एणीदृशो येषां भुजेल्लादि भुजाभ्यामालिंगनात्स

शृंगारतिलकादौ च सात्विकभावसामानाधिकरण्यदर्शनात् ॥

ना व्यापारेणाच्छलद्धद्रुलोमूपतिर्गच्छदकं स्वभावसंदर्भं पद्मगंधीति यावन्मोहजले निधुवनसेवं धिनि
ष्पदोयासां तास्तथाविधा जायंते यमुद्दिश्य प्रेयान्कोप्यनिर्वचनीयत्नावण्योप्यपरो लौकिक एव संभोव्यते
संभवनार्थे कापि यदोपसंदानाद्यस्मिन्नत्र प्रेयसि दृष्टे सत्यमुत्रप्योपि स्वथारणौ वपुः शरीरं स्वेदस्तोज्जृंभ
णं च कंपश्च साध्वसं च नामहुष्प्रापना संभावना संभ्रमन भयं चेति प्रभृतिभिः समुदायैः कांचिदनिर्वचनीयां
दशामवस्थां निपतमवश्यमेव प्राप्नोतीत्यवसेयः ॥

45

नौ· कौ· टी· ४५

अनुभावेष्वंतर्भावं शंकते नन्विति भावलक्षणाक्रान्तेनुभावत्वं भावत्वसंकीर्णमेव न विविक्तमिति नवि
रुद्धयोरेकत्रसमावेशासंभवादन्यतरबाधावश्यक इति अत्र निवचोगौरवाद्वयंप्यात्मानमेवज्ञापयन्नाशं
कांविरोधपरिहारे मापरिहरन्निपुलकादाविति नन्वेषां सात्विकभावत्वादनुभावत्वयोः संकीर्णतायाः स्त्री

नन्वेषां सात्विकभावो वानुभावो वेति विनिगमाविरहमिति चेन्न तेषामनुभावत्वेपि सात्विकभावत्वे
बाधकाभावात्पुलकादेरेतच्चोन्न याद्दृष्टत्वात् नन्वंगाकृष्टिरेवत्रमर्दनामपि भावत्वापत्तिः तेषां
भावलक्षणाभावादिस्मात्कृतौ विकारो भावइति हि तल्लक्षणं अंगाकृष्ट्यादयो हि न विकाराः किं
त्वव्याहीरचेष्टाः प्रमत्तसिद्धमेतदंगाकृष्टिरतिमर्दनेचपुरुषेरिच्छया विधीयेते परिमृज्यते च गे
भंच विकारादेव भवतीति न विरुद्धो निवर्तनेते चेति ॥

तः शंकते नचेति अंगानि म्लापयन्ति तेषामिति न विकारा इति न प्राणिप्रयत्नसाध्या इत्यर्थः अंगाकृष्टा
दिषु प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टं यत् जृंभायाः प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वव्यतिरेकमाह प्र
मत्तसिद्धमिति एतच्च … … अंगाकृष्टिरतिमर्दने च नादिनिवर्तनेतीत्यनेन ॥

उदाहरति यथेति ध्यायायेति महेश्वरो मानेन प्रियांपरांयचेष्टमायायकृतैनेनजंभायाविकारसंभूततवमस्
चिरहस्येकांतेस्थितायाउपविष्टायाअचलात्मजायाहिमालयसुतायाजंभोमुखव्यादानफलिकांवायुत
स्थिंसंभाव्यनिश्चित्यततएवतलिगान्हसाध्यमानायनोदप्रतिपन्नेः स्वैरमुखोहमन्करांगुलीभिस्फुटन्तीनित्रु

यथा ध्यायमानेनरहसिस्थितायाः संभाव्यजंभामचलात्मजायाः चाटुन्कृतिं
स्वैरमुखोमहेशः करांगुलीभिः कलयांचकार॥ इतिश्रीभानुदत्तमिश्रविरचिता
यांरसतरंगिण्यांसात्विकभावनिरूपणंनामचतुर्थस्तरंगः ४ ॥

टदिमनुकरणंयस्यतेशाहेन्कृतिस्त्रेष्टाविशेषात्मिकातांकलयांचकारमानेनेनोडीयमानमित्युपहसतिस्मे
त्यर्थः॥ इतिश्रीजड्युपनामकगंगारामविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायांचतुर्थस्तरंगः ४

ॐश्रीगणेशायनमः तथैवव्यभिचारिभावनिरूपणंप्रतिजानीते अथेति भानमतेमतिस्थायिभावप्रकारोयविप्रोषीभूतभावत्वरूपलक्षणलक्षितत्वमेषांपृथग्द्विरूपणंवीजमनस्तथाविधानेवविभज्यदर्शयतितत्रत्रासस्यैववितर्कस्यव्यभिचारिणोव्यभिचारियरद्दवाव्याविहेपार्श्वन्तयः त्रयस्त्रिंशा

अथव्यभिचारिभावानिरूप्यंते तत्रभरतः निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः
आलस्यंचैवदैन्यंचचिंतामोहस्मृतिर्धृति १ व्रीडाचपलताहर्षआवेगोजडतातथागर्वो
विषादऔत्सुक्यंनिद्रापस्मारएवच २ सुप्तंविवोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रतामतिर्व्या
धिस्तथोन्मादस्तथामरणमेवच ३ त्रासश्चैववितर्कश्चविज्ञेयाव्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंश
त्समाख्यातानामतोव्यभिचारिणः ४॥

तस्यांव्याकाव्यभिचारिणोनाम्नानाम्नैवनलक्षणतःसमाख्याताःकथिताइत्यर्थः श्रीरामचंद्राय
गुरवेचसरस्वत्यैचनमोनमः ॥

व्यभिचरति यत्प्रवृत्तिनिमित्तं स्वशारीरमानसविकारसाधारणमाह योरयिलक्षत्वंयुक्तमित्याशयेन नैाल
क्षयति रत्यादिरत्यादिः तस्ततः काव्यनाट्यादिरूपेण नियतेन येन केनाप्युपायेन सहृदयं प्रविष्टाः रसे
षु चर्व्यमाणेषु सत्सु संचारिणः चर्व्यमाणा ये भावास्तत्वमित्यर्थः तथा चस्थायिभावप्रकारकाबोधवि
शेषीभूतभावत्वमुभयसाधारणं लक्षणमुक्तं भवति रसेषु स्थायिभावेषु येऽनन्तरस्ततोऽनुभावाद्यात्मकेका
र्येष्वनभिव्यक्तेषु संचारित्वं सहकारित्वमित्यपि कृतव्यं व्यभिचारि यत्प्रवृत्तिनिमित्तं सोभयसाधारणमेवद्व
योर्लक्षणं युक्तमतस्तदेवदर्शयति अनेकरसनिष्ठत्वमिति अनेकरसेषु निष्ठायो पोष्यपोषकभावात्मः

रत्यादिरतोरसेषु संचारित्वमनेकरसनिष्ठत्वमनेकरसव्याप्यत्वं वा व्यभिचारित्वं ॥

सेव्यसेवकत्वमित्यर्थः पोष्यपोषकभावो न केवलानामेषामिति वक्तुमन्यदेव तत्प्रवृत्तिनिमित्तं दर्श
यति अनेकरसव्याप्यत्वमिति अनेकरसचर्वणाव्याप्यसामग्रीप्रविष्टत्वमित्यर्थः क्वचिद्विभावाद
के २ वृत्तिप्रसंगवारणाय भावत्वमत्रापि वोध्यं आम्नायविहानं शंकतेन न चेति आशयमुद्घाटयति तेषामि
ति एतेषां लक्षणलक्ष्यतावच्छेदके एव शारीरत्वमानसत्वविशेषणाभ्यां विभिन्ने शारीरभावानां मानस
भावानां चावान्तरलक्षणलक्ष्यतावच्छेदके बोध्ये ॥

इतिवदन्तिनेचेतिरूपणोक्तिरिति इत्यास्मरभिमर्षः शोकत्वेननितिनिर्वेदादेर्विभावादिनाक्रोधभयाभ्यामविशि
ष्टयोरमर्षत्वात्समयोऽपविग्रहः स्थायित्वसतन्त्रमानभावविशेषप्रकारेणप्रकारत्वेनाभिचारित्वेषा
विभावारोपविशेषणाभ्भनभावनकथमिति द्वयोर्विरोधात्विरोधाय अन्यादृशाभिचारिभाव

नवरोमांचादावतिव्याप्तिस्तेषामपिसंग्राह्यत्वात्तेचभावाः शारीराणभिचारिणएतेचांतराणाम्
भिचारिणइतियोस्तुविशेषः ननुनिर्वेदादेःस्थायित्वेअभिचारित्वेचकथमितिचेन्न ॥

शेषप्रकारेणप्रकारत्वेविस्थायिभावांतरप्रकारेणविशेषणत्वस्यवत्सलादौशृंगारस्याभिभावेकरणा
अभिचारिमामावात्मनिरूपत्वात्तयोर्विरोधइत्यनेनोक्तमस्यति इसपश्यन्तेतिअन्नमेवोद्दिष्ट
नाद्यरसात्किंचनाभावस्थायित्वेनलक्षणविशेष ॥

मभिसंधायामंगलप्रायस्यास्य प्रथमनउद्देशमहते समरता चायं स्त्वग्रे वितायते ननु तत्र स्त्रीपुंसयोर
न्योन्यालंबनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिस्यापिभावः तत्रालंबनस्तु व्यभिचारिभावइतिनविरोधश्चेति
चेदत्रापि नित्यानित्यवस्तुविचारजन्मा विरागाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो निर्वेदस्यापिभावो स्त्वंगरहकलहादिज
न्यस्तु स्वावमाननाम्ना व्यभिचारीभवितुमर्हत्येवमपि नामतुष्यतु भवानित्यभिप्रेत्य निर्वेदं लक्षयति स्वावमा
ननमिति इदस्तुपलक्षणं परमापराधजन्मापरविनाशहेतुश्चित्तविकारः क्रोधस्यापिभावः स्वद्रापराधज
न्मापरुषोक्त्यनृत्यादिहेतुरस्वावमर्षव्यभिचारिभावस्तथोत्कंठानुत्के गेमानसोविकारोयथायथंभयत्रा

रसपर्यंतस्यापित्वमितस्तनोगामित्वं चेत्तुपाधिभेदमादायोभयसंभवात् स्वावमाननं निर्वेदः ॥

सथाहाभयं स्यापिभावव्यभिचारिभावावभ्युपगतावितिवोध्यं यत्तौ स्यातिकोंतविकारस्त्रासः स्वापराधोद्भ
वस्तु सौभयमिति भेदमाह स्तत्रतथा मतिग्रीनाभेगाभिरामंमुहुरनुपतति स्पंदनेदत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रवि
ष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायं दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वा
द्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयातीत्यादेर्हेतिहृदभिमताया भीयानकोदाहरणतायाः प्रसंगस्यापत्तेः स्तोक
स्त ग्रीवायाभंगेन प्रवचनेनारामं यथा स्यात्तथा नुपतति स्पंदने मुहुर्दत्तदृष्टिः शरपतनभयाद्भूयसा विपुले

रसमञ्जरीव्यङ्ग्यार्थकौमुदीप्रकाशः ॥

48

नी॰ का॰
टी॰
५८

अथ मविहत्नमग्नवेष्टशिमिरर्हावलीर्दैर्दर्भैः कौशीवलीयं मठगाउदयस्तनलाद्यस्तेनोद्गानादिप निवद्भूलरंघ
यानयोर्द्यालोके च यथाप्रयाति यतत्वष्प्रेति स्मगयाविहारिणाडुषं नस्य स्तेप्रसक्तिनामथं कंस
गोजन्मांतरीयापराधः तथासमेवोक्त द्यावनक्रियापादर्धिन क्रियाकर्मत्वमणुपपद्यते नचप्रियावि
शेषकवोधांगीकारेणाध्याहारे विनैक वैकवाक्यतापातिनदुपपत्तिरितिवाच्यं प्रकृतस्थौपेतयात्म
पार्थस्यैव प्राधान्यस्य वङ्गशोहष्टत्वात् क्रियाप्राधान्यप्रतिपादकम न्नादिसूत्रस्य भाष्यस्य च क्वाविका
नभवमिह क्रियाप्रधानवोधत्वापत्तेर्यं कृत्वान्तयद्वगवान्माणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्य अमर्थे
स्यान्यप्रमाणत्वादिति निवचनमात्रप्रमाचष्ठो कथमन्यथा योयः शूद्रस्यापचति द्विजोन्ने सोनिनिंदि
तहृष्टादौ क्रियायोविधिस्तितंनिंदितत्वविधाने क्रियाप्राधान्यनियमवादिभिः समर्थनीयानिंदितत्व
स्य क्रियाविशेषणत्वकर्मतापत्तिः निंदित्वाद्विजकर्तृकाशूद्रान्नपचिक्रियेतिवोधांगीकारे विधि
स्तितविधानानुपपत्तिः निंदितत्वस्य विशेष्यान्वयिनान्वयित्वस्वीकारे पुनरेकवाक्यतानंगह्नषक
त्वावीज विध्वंतरसमादेरेवङ्गशोहष्टप्रत्ययार्थप्राधान्योपेतानि वीजानि दिनमिति क्रियाविशेष
णापहोतराध्याहारे च प्रस्थितमितीष्टे कान्यो निमूढान्नपक्ता द्विजोनिंदितइति प्रथमोत्त विशेष्य
कएवतत्ववोधो भ्युपेयते निनतद्वानिषमपरमपितन्यायमतमिमात्यादानोपथा ॥

विशेषाभावमात्रे निर्वेदस्यायिभावमप्यत्रैवलत्वयति संसार इति नन्वेवमपि व्यभिचारित्वात्तेषु गणनान्मूल
तापत्तिरन्यथा पुत्रादिविषयकरतिस्यापि भावकं वात्सल्याख्यं रसांतरं प्रसज्येतानु मशाक्यमेव शांतरसवदि
ति चेत्तत्र रतिस्यापि भावगणनयैवतन्निर्गुणनान्निर्वेदव्यभिचारिगणनयानस्यापि भावगणवतः सैस्तत्त्वेन नि
र्वेदस्यतत्र गणनायिकं तं शाक्यत्वयैवकिंनकृतामिति नियोगमस्य हर्षिप्रतित्वतितरांकर्हे मनुचितत्वादशोक

संसारे हेयता बुद्धिर्वा तत्र विभावास्तत्त्वज्ञानाय दीर्घ्यादयोनुभावाः खेदप्रकाशास्रुपातादयः ॥

वनिकान्यायादेवास्य प्रमस्यपि विभावानुभावानुवेवात्रव्यंजकैरनेकस्मिन्व्यभिचारिणोव्यमस्यमानेव्यभिचा
र्यंतरं व्यंजकतयापेक्षतेनतस्यैव प्राधान्यापन्नेरनत्त्वात्रैवदर्शयति तत्र विभावा इति अनुभावा इति च अत्रा
पि तत्त्वेनानुषज्यतेनत्रेतिषष्ठ्यर्थे समी प्रकृतस्य निर्वेदाख्यव्यभिचारिभावस्येत्यर्थः एवमग्रेपि तत्त्वज्ञानं
गृहकलहादितद्रूकं तत्त्वज्ञानापदीर्घ्यादेर्निर्वेदस्य वमानत्वमिति नहि मुख्येनतत्त्वज्ञानस्यावमाननहेतुः
निर्वेदस्यापि भावविभावत्वशांतरसकथावसरेत्त्र ॥।

49

सा· का·
टी·
४५

यत्तु देवदत्तादिस्थायिनोपि अभिचारितया नैव मुख्यत्वमतनन्नानपदार्थो विभाव इति तु सर्वाङ्गमतः यथा
रतेर्भवानिरहस्य मनुष्येषु एकस्मिन्स्थित्रिद्वा अभिचारिभावे प्रकरणवशात्स्वापसर्वसामग्रीअंगपतयाप्राधान्येन
नैमित्तिकान्तरीयकत्वादन्यादीपस्य स्वसामग्रीअंगत्वेन न तु विमानमावहतेऽन्यस्य अभिचारिभावस्य प्रधा
नीभूतस्य अभिचारिभावरूपाभावोपि न निषेध्यः यथा गर्वादावमर्षस्यामर्षादौ वा गर्वस्य न चैवं स्मृतिना
दृष्टाभावकाव्यस्य गुणीभूतत्वं अंगपत्वापत्तिरिति वाच्यं गुणीभूतत्वे भावान्तरांगीभूतत्वे अंगपदार्थः अत्र पात्रं विभावा
नुभावव्यञ्जकचर्वणाविषयीभूतं पत्रे ध्यान् नान्तरीयकस्य न विभावानुभावो नो पात्रा वि तिन रूपाणीभूता
अंगत्वे विभावोप्यस्य निमित्तकारणमात्रेन रसे वस्सर्वथैवालेवनोद्दीपनेपवाधितेपरित्यक्तचित्तेऽस्य
पि संभवनस्तद्धिं तत्रापि न कार्यापि विहेष इति ॥

क्षोणीति कुशलेन न मोहमल्लकमश्रमशालिना मया क्षोणीपर्यटने नानादेशसंचारः श्रमापसिद्धो नाप्यभिलषिता
सकामनापरिपूरकत्वाभावात् क्षमायावदिहस्तु तादृशाशयः विहितं कृतं विद्यानर्थकेन जाग्रद्विवादायकयायेश्चार्जिता
हठमप्यस्यं नेवसि नाम यात्र नया परोपकाराभावादिति निर्गर्वस्येनेहंकारतिरस्कृतनिखिलप्रपंचाथराथीश्वराः
पृथ्वीपरिवृढा मानध्वंसनहेतवेपमानायपरिचिताम्र अनुरूस्नातायाणाग्राहकामगतेरिति भावः सरोजसुंदरदृ
शांपप्रमनोहरादीणामास्येवमुवहष्टयः साभिलाषवीक्षणानिविशेषापविधागोदूनडःखानुभसे कृताःप्रे
रिताः सदासंभोगोत्कंठयाएवानुवृत्तेरिति भावः परंतु प्रयागनगरे नारायणेनाभाधिनाथजीतिनकर्मणा कि
पतः कुटुंबनायकस्याकिरियं श्रीपदादिविभावितश्चिंताद्यनुभावितो निर्वेदस्य वर्णाविश्रामधामतयाचे

यथा क्षोणीपर्यटनेश्रमापविहितं वादायविद्यार्जिता मानध्वंसनहेतवे परिचिताः स्त्रैतेश्वराधीश्व
राः विशेषापसरोजसुंदरदृशामास्येकृताः दृष्टयः कुशलेन न मया गननगरे नाराधिनारायणः ॥

देभावकाव्यमिति निगीयते रसकाव्ये भावप्रतीतावपि स्थायिभाव एव चर्वणाविश्रामधामभावान्नो तत्रस्यासाधारणरू
पेणाभानादिति स्मृतेश्च न तत्र चस्यासाधारणरूपेणाविभावो लंकाराद्यंगतयाभासतेनत्राप्यसौ न भावपदव्यव
हार्ह्यः किंतु तदलंकारकाव्यमेव यथा मम यातेषाप्राघुणिको मिंजाल्हणकुटीगेहेऽद्य वत्स्वेतत्त्वत्परिपालितां दिशा
मिमां चीनांशुकस्यावति श्रीमच्छासनसेविभिः कतिपयैः स्वैरैविवर्णैरपि स्पासैर्यंत्रितमध्वगैरिदमिव स्वास्थ्य
नदालंबनतामित्यत्र दृशोपमानुत्व्याप्रभुविषयकरतिभावोऽगुणः यथा वा ममैव योऽभिनवदिकस्तुभयास्तथ्य
वरोहेमुनाचयानलेना सकुटुंबदेवयोगाज्ज्ञातेन काकतालीयमित्यादौ ॥

50

सौ. का. टी. ५ काकागमनसदृशविशिष्टतालपतनसदृशेनसमागमार्थलड्डुमरकछमदायस्यसदृशोर्थस्तत्रचैतदपि
कारकृमन्त्रस्यप्रतियोगितयाप्रकृतार्थान्वयस्ययोग्यतासंपन्नेयेकालकृतमालफलतुलनाद्याप्रकृते
लेहलाप्रकृतिप्राक्यार्थस्यक्लृप्तस्यार्थसदृशेप्रयोज्यतयान्वयइतिसिद्धेसामानाधिकरण्यसंबंधे
नकाकागमनसदृशविशिष्टतालपतनसदृशप्रयोज्याकाकतालीयमितिसदृशीतयालूलने
निशाष्टवोधात्काकागमनस्यतालपतनस्यचकाकतालीयमितिबलनाद्यास्योपमानस्यानपाद
नाह्वतोपमानस्यान्नाचैकाकतालीयनतालफलोपभोगोङ्कचित्वतालफललकृतकाकवधेलक्षणोपमत्रो

ग्लानिर्निर्बलता निःसहताचात्र विभावाः रत्यायासतृट्क्षुत्पादयः अनुभावाश्च वैवर्ण्यकम्पशैथि
ल्यदृग्भ्रमणादयः यथा माहन्नेपुनरीवणायनगिरःकेदादहिनिःसृताःशोषांशिषविधिवि
धातमयिचानेवान्नतादीलेनाशनस्तस्यमयास्यगच्छतिहरीचेद्गंगचेडानपाङ्गिष्टश्लिष्टकरे
गर्भंगमहचलस्याःस्थिताद्दृष्टयः ॥

पमेयविशेषसमभिव्याहारस्तानर्थग्राहकोभवतिप्रकृतलक्ष्यलक्कुडुंवदैवयोगादिविमनस्त्वात्
भाविनोगमजीवनसंशयविभाविनोपिविषादोल्लेखेपमायांलीनग्लानिलतयति ग्लानिरितिनि
भाविनोगमजीवनसंशयविभाविनोपिविषादोल्लेखोपमायालीनग्लानिलतयति
बलतायाश्चपाठवाभावस्तस्यामनोधर्मताभावाद्दाह निःसहतावेतिमाध्यादिप्रभवतैववर्ण्यादिकृद्दुः
त्वविशेषोवेनर्थः नचैवंनिर्बलतोक्तिरसंबद्धप्रलापस्यादितिवाच्यं बलहानिसामानाधिकरण्यप्रमा
पवेनेवलसमानाधिकरण्यमपार्थकसमर्थनार्थत्वात् माहन्नेमिति हरोश्रीकृष्णप्राप्तनरूपमितस्त ५
पर्यंकमपामस्तकागच्छतियानिमति ॥

तुस्मारयायागिरः पुनरीक्षणाय पुनर्दर्शनं विनैरेतं व्याहर्तुं प्रार्थयितुं कंठो द्वारहीनं तिः स्त्रास्लथा तस्मादे
लेना विशेषाञ्जेष्वविधिसंभोगशृंगारपोषिता षिकालिंगनं विधातुं कर्तुं नैवोत्त्रमाजातेति शेषः किं तु तस्माद्दृष्टयः
चंडाश्विति चंडो शोः सूर्यस्य चंडेनोग्रेणातपेनोदमेनाक्लिष्टस्याभिभूतस्याक्लिष्टः संवृद्धः कुरंगो हरिणो यत्र
ता दृशस्य चंद्रस्येव भंगुरा भंगशीला रुचः कांतयो यासां तत्रयाभूताः स्थिता आसन्नित्यर्थः अत्र स्वीयास विभावि
ता वैवर्ण्याद्यनुभाविता ग्लानिश्च वैणोविश्रामस्थायिः शंकालत्र्ययता उत्कटेति इष्टहानिविचारो वेति इष्टहा
निष्टागमनत्वादेवाकारः संगरहीन विवेकायैवोयमस्तु इतिवोध्यं अत एव विभावानुभावो यया योगो दर्श
यति दुर्नयपरकौर्यमिति कंपक्रियाप्रच्छादनेति एतदिति वामनयनैतेभूयोनुभूतागुरुजनास्वपादादयाम्प

उत्कटकोटिकानिष्टप्रतिसंधानमिष्टहानिविचारोवाशंका तत्र दुर्नयपरकौर्यादयो विभावाः अनु
भावाः कंपक्रियाप्रच्छादनादयः यथा एते चित्रविलोचना गुरुजना जिह्वाग्रदोषाः खलाः पौराः
क्रूरवचःप्रपंचपटवः श्वश्रूश्च चंडश्रवाः किं स्यादिति मनसि वीजमसकृत्संचिंत्य वक्षोरुहे स्फु
टं किंशुककामवामनयनानिश्वस्य विन्यस्यति ॥

तु विलोचना स्विन्नं परकीयांतःकरणं विलोचयंतिति जानंतीताहशा इति परशायचेदिन इति यावत् सहका
थेन रमयन्ते सहसिका स्वायादवतरती साह खला इति पिशुना इत्यर्थः जिह्वाग्रदोषाः जिह्वाग्र एव दोषः
परकीयइत्यर्थो येषां ताहशाः परकीयदोषोद्घाटनासिका इतियावत् पौरा जनपदाः क्रूरेति क्रूरो मर्मस्पर्शी यो
वचःप्रपंचो वाग्विभवस्तेन पटवः ख्याति येषां ताहशाः परकीयनिंदासक्ता इतियावत् ननु ततः सा किमनया
स्वर्नामर्वं तवानिष्टं यदि हन्तव्यमित्याशंक्याह श्वश्रू ॥

51

सौ॰का॰
टी॰
पा

ष्येतिवल्लर्यैचवत्तः सवाः स्तुतमात्रार्थयाहिलीनयाचय प्रेरितप्रतसमस्ताहीणामेकारस्यपरोपमल
सापकवांपकमानापादितविनयभावकाष्णतकस्यदुःप्रलाप्यंतेवेमाशयः यद्वाचत्तः अवावधिगतघा
चरतुष्टान्यथाशंकमानासोपनारणायाअविषयइतिभावः इष्टमेवमतिकिंस्यात्कोनर्थमापनेदिनेवह
पमसकृद्दारंवारमनर्थवीजमुक्तानिष्ठासाधारणोपायंविधिमपश्यतावदोहहेलनेस्फुर्जत्तिंशुकसाम
भासुरफलाशाकुलसमाभरणानिश्वस्सामसमुन्नुच्यविन्यस्यतिनखेदतगोपनायस्थापयतीत्यर्थः अत्रत्वी ॥
पदुर्नयपरत्वौ ध्यांदिविभाविनाक्रियाप्रकादनानुभाविनाशंकाचर्वणाविश्रामधामअस्यालक्षपति
परोत्कर्षोति एतेनपरोत्कर्षोमहिस्तुतपदव्यवहार्यत्वलत्तणाम्नंक्रमवतिनत्वव्यवहार्यत्वंतावच्छेदकाग्र

परोत्कर्षासहिष्णुतापरानिष्टचिकीर्षावासूया तत्रविभावामन्युदौर्जन्यादयः अनुभावाःको
पचेष्टाद्रावनादयः यथा हरशिरसिमयाप्यलभ्यवामेनिवसतिकापिकलातुषारभानोः
इतिलिखतिविधुंतुदस्मरन्निप्रतिभवनेप्रतिभूधरंभवानी ॥

देदुग्धेहमितितिलकत्त्वणांतरमाहापदानिहेतिहरेतिभवानीतुषारभानोर्हिमरश्मेःकाव्यनिर्वचनीयप्रभावा
कलाकल्लेवकलायथाकलासर्वस्वापत्रीकरोतितथाकृतवतीतिकलापदार्थः मयापिप्रेमभरेणाद्वी
गीकृतपापीनपिशरूमापारःअलम्भवासेलभ्योऽपापोवामस्थितिर्यत्रतथाभूतेलेहरशिरसिनिव
सतितिरयापेतिहृतीहृतीतिविधुंतुदस्यचंद्रस्यषोडशकलाहृर्णीस्यापियथापादनसमर्थस्यराहोमुनिविं
श्रप्रेतिभवनेमवनेप्रतिभूधरेभूधरेभूधरेलिखतिवर्णिकाभारचयतीत्यर्थः अत्रचंद्रकलायाहरशिरो
निपत्यपायभवंद्रकलाविषयकलाप्रामाण्यमकिंनिगमाः सर्वत्तलोकनहृपचेष्टानुभाविनाचंद्रक

[illegible] ५१

मदं लक्षयति हर्षोत्कर्ष इति उत्कर्षो व्यंजातिविशेषपरिचयायतत्संज्ञकमाह दुःखेति दुःखाननुभवसहितसुखा
नुभवनियत इत्यर्थान्तरोत्कर्षो जातिविशेष इत्यादिमयं ग्रंथविरोधं अयं च मदस्त्रिविधस्तरुणमध्यमाधमभेदात्
अव्यक्ताः संगतवाक्यैः सुकुमारसवलद्गत्या च योऽभिनीयते स प्रथमः भुजाक्षेपात्तिस्खलितगूर्णनादिभिर्योऽभि
नीयते स द्वितीयः गतिनाशहिक्काच्छर्द्यादिभिर्योऽभिनीयते स तृतीय इति बोध्यं अत्र प्रकृष्टप्रकृति भेदादनुभावा

हर्षोत्कर्षो मदः दुःखासंभिन्नसुखानुभवउत्कर्षः तत्र विभावः पानं अनुभावउत्तमानो निद्राम
ध्यमानो हसितमधमानो रोदनं इंद्रियमोहरूपात्तनिद्रातस्मादिंद्रियमोहेनयनघूर्णनसाम्येन
निद्रैव निद्रा न च हर्षव्याभिचारिभावे तिव्याप्तिः तत्र हर्षमात्रसत्वात्तत्र उत्कर्षो जातिविशेषः ॥

विलक्षणएवेति विशेषं दर्शयति उत्तमानो निद्रा इत्यादिभिः मुख्यनिद्रापदार्थस्यानुभववाधितत्वान्मुख्यो
णार्थपरतया गौणमेव निद्रापदमिति दर्शयति इंद्रियमोहरूपेति पदं गौणत्वजीवातुमुख्यार्थसादृ
श्यं विवक्षितार्थं निष्टुं दर्शयति इंद्रियसंमोह इति उत्कर्षपदप्रयोजनं वक्तुमुपक्रमते नचेति नतु नयेति ह
र्षान्नव्यभिचारिभावइत्यर्थः उत्कर्षो जातिविशेष उत्कर्षपदव्यवहार्यो जातिविशेषः ॥

52

नी·का·
टी·
५२

एकस्यैव व्यभिचारिभावस्यावान्तरोपाधिरूपोत्कर्षापकर्षभेदेन द्वैविध्यमेव किं न स्यादित्यत आह किं चेति तत्रे
त्यादि तेन मदव्यभिचारिभावे मोह इति मोहपदव्यवहारः स्पर्धया दाढर्याभियुक्ताः संमोहानन्दसंदोहो मद्यो
पभोगात् इति स्थले अमदलक्षणानि विशेषकाविषयहर्षव्यभिचारिभावे प्रसाद इति प्रसादपदव्यवहार
इत्यर्थः तत्रोक्तमभियुक्तैः देवभर्तृगुरुस्वामिप्रसादः प्रियप्रसादः प्रियसंगमः मनोरथाप्तिरप्राप्यमनोहरधना
गमः समुत्पन्नः पुत्रादेर्विभावो यत्र नाम तेन नेत्रवक्त्रप्रसादस्य प्रियोक्तिः पुलकोद्गमः अश्रुस्वेदादयश्चा
नुभावा हर्षतमादिशोऽदिति नन्वत्र प्रसादाख्योऽनुभावः प्रदर्शितो न तु हर्षएव प्रसादपदेन व्यवहृत इति कथमप

किं च तत्र मनसो मोहो व्रजमनसः प्रसाद इति स्वरूपभेदात् तत्र निद्राचेतनादयोऽत्र च पुलकादयोऽनुभा
वा इत्यनुभावभेदाच्च ननु निष्ठतिष्ठत्तामष्ट मद्ययावत्सिवाम्यहमिमारो वीरस्ये यमदोद्दृष्टोस्ति न
त्रोदनेवाकम्पमनुभावो न हि योधः संयति निद्राति चेत्संपरसभेदेनानुभावभेदः शृंगारे तेनानुभावाः
वीरे नयनारुणपचमत्कारादयः सामान्येन च भेदेन पनद्भूर्णन वचनस्खलनादयश्चेति ॥

इमं कमेतद्विति चेद्दृक्प्रसादपदार्थस्तेजो विशेषलक्षप्रभावरूपान्तरविकारप्रभमतन्वरूपोपाधिकएव प्रसाद
पदव्यवहारो नाम यथैव मनुजानीहि इमेव रूपकार्ये वैचित्र्यास्वरूपभेदादुत्कर्षापकर्षवद्रुक्मादाये यव पार्थक्या
गीकारादिति भावः रसैकेऽव्यनुभावनाभेदाद्धर्षमदयोः पृथग्व्यभिचारिभावत्वेन मयती मोहान्निद्राति पुलके
ति च ननु पानादिप्रभव वीररसपरिपोषकमदानुभावनासंभवात्कथं निद्रारोदनादिर्मदानुभावत्वमिमा
पाद्कोन नाश्वेनिपकस्यैव व्यभिचारिभावस्य रसभेदनियतानुभावभेदसंभवान्निद्रानुभावकमदान्यथना
द्रूपानुभावकमदस्य विभिन्नव्यभिचारिभावनावत्तुलेति निसामाय तारसभेदव्यङ्गलानुगतानुभा

स्मृतत्वात् एषयुदाहरणम्। श्रमं च परिहृतं सामान्यतोऽनुभावेऽगम्यमनुसृत्य सामान्यीभूतेन विभावेन व्यंजकमुपा
दायैव द्विविधमपि मदं स्वाभिधानसौष्ठवमावेदयन्नुदाजहार सनेति श्रमस्यैव समन्नजातीयारसनाऽऽस्वयमेवम
धुरस्यति सदने स्माकेजनतुर्जन्मानर्थकमिष्टान वाम्भेरितिहेतोस्तत्र मधुनि सममस्तमिंद्रियं प्रति विवस्यमि
षेणमज्ञनीतिगम्यमानत्वेनादृवादेरभावात् पानसमकालसंजातमदेन जातानन्वयेन घूर्णनात्पानस्य चिरमनु
हृत्वा दीर्घकाले सर्वेन्द्रियाणामभिमुख्येज्ञानमितिमज्जतीत्येतदाशयः अत्र पानं विभावितो गम्यादि घूर्णनानु
भावितो मदः श्रवणाद्विश्रामधामवलविरोधिस्याग्लानेस्तत्काश्राहृत्याविरोधित्वप्रतिपादनेनाऽस्याभेदं दर्शय

यथा रसनाऽऽस्स्य यन्न्मसौमधुस्त्वयमस्माकमनर्थकं जनुः इति तत्र समस्तमिंद्रियं प्रतिविंवस्यमिषेणाम
ज्ञेति आयासप्रभवः पराभवः श्रमस्तस्य विभावाः रत्यध्वगमनादयः अनुभावाः स्वेदादयः यथा सुर
मर्दनःसहनिर्गतायाः स्वेदाम्बुसंगमपयोधरायाः अपांगपालेर्मिथलान्मजायाः श्रमानुशोषान्शिथिली
चकार ॥

नु श्रमं लक्षयति आयासेति सर्वांवाक्यं सावधारणमिति मायादायासादेव न तु वलहानेः प्रभवउत्पत्तिर्यस्ये
ति तु यस्माद्वलहान्यनुत्पन्नत्रतिषेधस्यैव प्रस्तुतैवकारेणान्नावलसमानाधिकरणत्वमेतद्विशेषणतात्पर्य
विषयोऽर्थोऽप्रतिविद्वमनुमतेभवतीति न्यायात्रेनन तत्र नातिव्याप्तिः पराभवः खेदनामाउः स्वाविशेषः स इति
अत्र रामो योगिमनो विश्रामधामभूतः स्यंदस्मकलानामप्याह्लादजनकत्वात्सह निर्गताया अत एव स्वेदाम्बु
संसक्तपयोधरायाः पतनचेडाम्बुसंपर्कजन्यस्वेदस्यकथमांतरविकारानुमापकेतस्याशंकापरिहृता
मिथलान्मजायाश्रशोषान्विकृतानविहृतोऽश्रमश्रमानयागपोतेः हताशि ॥ २ ॥

यन्नदोर्निस्त्रसाकांतततयायच्छवृस्यानप्याहृतन्वान्नप्रसिद्धिपरनदोवुद्धिस्येऽस्मात्कनुयानयच्छेव्रसाकांतत्तेति
वेदत्वमतोऽप्रसिद्धार्थकोनुनतच्छवृस्त्ययापिसहृशाद्रस्यात्नीयायोगोननिर्दिष्टाविवेयेनेत्यप्याहृत्सहृषणाह
यमुद्दीपीर्भुगाणपिकस्यायोगाद्इतिशाद्वीयाकातानष्टरीनेवस्त्रीमता भावानांहिकृत्यसाम्यत्वमिवकृत्यनापूप
नमपिसवैरेवालंकारिकैरभ्युपगतमित्यस्यशिथिलीचकारेत्यस्यायोगपतेवचतन्मतेदुर्ग्रहंदम्ब्रमस्यभ्रमपदेनैवनि
वनिवेदनाद्दमनाव्येदोषापिदुहृद्गरपवनयाव्याख्यानउतिनकिंचिदेतत् तस्मात्तस्यापांगपातैःसहनिर्गता
याद्दृष्टिसूतेन्यसेत्याद्भिमितिनीतिरीत्यन्सारेणापत्रैवदेशेऽगंतेरामेणोक्तितेममसममाकलनात्सहगंतेप्रतिषि
ध्यादितिमन्तव्यम्साभावद्योतनायतत्रदेशेऽप्यएवथावेत्यापत्नावतेवखेदोवुसेसक्रमयोपरायाश्चप्रतिवध्य
खेदपुनःपयोधरप्रगलापाः खेदस्यापिरःक्रमेणोदयानन्यमेषममावेदयन्निपयोधरग्रहणंमिथिलान्यत्रा
यामिथिलानामजनकपुरीतमतिर्जनकोऽपिमिथिलस्यान्यजनकन्यायहामिथिलानामकनगर्याएवा
न्यजातत्वात्तत्रविशेषान् सर्वान्श्रमानितितत्कारणात्तत्वोपचाराणमार्गकाठिण्यादीनित्यर्थः सरामचन्द्रःशिथि
लीचकारपद्मीत्याशापरनिवारयामासेतिव्याख्येयं युक्तंचैतत् रसमेजर्ग्याम्भन्नकुलनायकेस्वयमेव दृष्टि
नेभवकोमल्यादिनमतोऽत्वशोत्यमेगीकुरुतेवत्मेन्त्वयुतानाप्रथमहिपवनतोदेरकृत्यारयसान्निध्येऽश्रयदेङ्कान
नगिरेनिर्गच्छमार्गाद्बहिः सीतासोऽविपनेमयासहयतोनिर्गतमन्तकेठतेऽप्युदाहृतवनतानेनानेवश्रमस्य
विभावानतुभावाश्चश्रमत्वेनाप्यवस्यात्तेवानेनग्रंथकृताबहुवचनेनश्रमपदसमभिव्याहारेणाशेषपद
समस्तिन्उपनिबद्दमन्यथानदानर्थक्यप्रसंगात् एतदेकवाक्यतामवगेहमेववामीततत्रखेदमितिवाक्य
माहसोयनिबवेथ ॥

अपि च क्वचिदपि भावस्य शब्देनाप्रतिपादनाच्छ्रमभावोदाहरणे श्रमपदेन श्रमः प्रतिपादितस्तत्किं वमना
त्स्वेदोघानाकलनादनवधानाद्वा सर्वसंमतनिबंधकर्तृरितथामंतुमवमेतुत्तलीभावादन्यदुत्तरं उत्तरमेवे
ति भावुकतयाजोषमास्यतइत्ययमास्माकीनः पंथाः केचित्तु श्रमानशेषानित्यस्य स्थाने ययः क्लाणेस्तानिति
पठित्वा श्रमोदाहरणमस्य श्रमेणैव योजयंति तच्चिंत्यं उक्तरीत्या श्रमस्थाने श्रमपदमेव युक्तं अन्यथा श्रमपदस्था
श्रमस्य श्रमपदस्थाने श्रमणैवेति दुन्यायेन त्रिधा चिंतावीजं तथा हि श्रमपदस्थाने श्रमपदमेव युक्तं अन्यथा श्रमपदहृदि
तयावेदुदाहरणान्तरे शाकाकृष्टमायतेन्नश्चायुक्तं लक्षणाकष्टं च समयोजनतया प्रामाणिकमित्यनुपदमेव व्यक्ती
भविष्यतीति निविडघोपरामर्शः अन्ये तु विभावादीनां साधारण्ये व्यभिचारिणां पदवाच्यत्वं न दोष इत्याहुः अत्राद्य

उत्थानाद्युत्तमनवमालस्यतत्र विभावा गर्भादयः अनुभावाः क्रियाकातर्यादयः यथाहरं हरेणेत्तनहारय
ष्टिं करेणारोढुं न शशाक तावत् गिरेः सुता गर्भवती विहस्य दृगंचलं कातर्यं चकार ॥

गमिति विभावितः खेदानुभावितः श्रमश्च वर्णाविश्रामधाम आलस्यं लक्षयति उत्थानेति न चानुपदोक्तग्ला
नौ वदस्मामाणजडतायां चातिव्याप्तिरिति वाच्यं वलसमानाधिकरणत्वे वश्यपकत्वं व्याप्यं प्रति स्थान समाना
धिकरणत्वे च सतीति क्रियानुत्पत्तित्वमित्यर्थात् ग्लानौ वलसमानाधिकरणत्वाभावाज्जडतायां चावश्यपकत्वव्या
प्यं प्रति स्थानाभावात्तयोर्व्युदासः इत्यमिति केचित्तु निखिलां रजनीं प्रियेण दूराडयपातेन विरोधिताकयाभिः
अधिकं तदिह पारयामि वक्तुं सखीमाजल्पनवापतारसेत्येवमादिर्मियोदाजहुः ॥

गी॰ का॰
टी॰
५४

तत्वप्रमसंकीर्णनप्रियकरं रकयानो प्रियाश्रमाह नत्वाकथयतन्नश्रमदुतिवेल्लज्ञापारतं श्रेणा विवर्तितमुरत्ता
दे॰ सुग्शरेनप्रतिपादयितम मसकृयाकथमिति मविवर्तितवाचं निर्दिष्टं तथा चरति प्रभृतः श्रमस्तत्रांगतया
श्रवस्थमनुतिष्ठनद्गतिनटसंकीर्णलिस्योदाहरतामाविष्कर्तुम साधारणं गर्भे रूपविभावमाचष्टेगर्भवती
ती गिरेर्हि मालयस्य सुता पार्वती प्रेमातिशयेलविहस्यहृगंचलेकांतरयोचकारविवलयति स्यपरंत
स्तनहारयष्टिंहरंकरेणरोद्धुं यत्नं ननावन्नेव शशांकसमर्घ्योवमस्वेसर्थः अत्रगर्भविभावितं हृगंचल
नेनहरनिरोधाप्रवृत्ताचान्भगवतमालसंवर्वणविश्रामयथामदेनेपेलतयतिदुःखस्येतिदुरस्यस्य

दुरवस्थादुःखातिरेकोवादैन्यं अनोजल्पमितिकेचित्तन्नतस्यवर्द्धिविषयत्वेननतदनुभावत्वात् तत्र
विभावाः कायक्लेशत्रासोजादयः ॥

यांतः करणवृत्तिरित्यर्थः दुरस्थसाध्यावस्थांतरेमानाभावमभिप्रेत्याह दुःखातिरेकइतिदुःखोत्कर्ष
त्यर्थः शोकमावर्तनायानिरेकइतिमतांतरमाह अनोजल्पमितिनिहत्कदुःखातिरेकस्यानोजल्पपद
र्थत्वमेवनमा लिन्यस्यनत्पदार्थत्वेपिनतस्यांतःकरणधर्मत्वमित्यभिप्रेत्यतन्मतेदूषयतितन्नेति एतेन
देशगंमादेरनोजसंदैन्यमलिनतानिवर्कृहिति प्राचोनिहत्क्तिमेवोपोद्वलनयायोजयंतः परास्ताः नत्वमा
लिन्यस्यानुभावत्वयद्धि देशोनोजस्यपदस्यांतः करणवृत्तोतात्पर्यंयाद्वपत्नस्याश्रसदुक्तानर्थोनाप
गतामेवावगमतीतिवर्ह्दिविषयत्वेनांतःकरणधर्मत्वेसतिप्याविपतधर्मतयाज्ञातंतवननदनुभाव
त्वाहितिपनेनरस्याननुभावा अरसायमस्तुकैस्यमयाकृतेनेवरितमं ॥ ५४

ग्रंसइत्निकेश्यायाश्रसंनहृनोयेतत्गोक्तंनलमालिकांसेविलग्नेतिलिंगविपरिणामेनान्वयः एवमग्रेपिसन
नदहूमत्रनदग्रहणोनिम्नगायाश्चपिसूरोकर्षवर्षवन्क्षतिशयोतिशयोतिशयोक्तिःमाग्रेसहणोमम
यएवक्तंनरेंद्रोममीषूकारिनान्तदभूतनान्तनस्पदशनोविषयासिद्धिप्रप्रक्रेडःखोन्मकवलवदति
छकारणानान्तेनाध्यवसितोमनोमनोरथस्पसमांनेनसमेडःकारणानान्तेनाध्यवसितनसस्पवि

यथा ग्रेसेक्तंनलमालिकालनतहेनेत्रोमसोनिम्नगामायन्मन्मथक्तंजरेंद्रदशनग्रंतेविलग्रं
मनःकिंवान्यविरहानलेनमरमेसदह्यमानेवग्रंगेडेपांडिमकेतवेनसूतनोःफेनोद्वयंमेचति ॥

यथसूत्रमनोविलग्नमासन्नमेतेनेहान्हूपोविषयःकदाकस्यवभविष्यतीतिसायान्मनोरथभंगोप्यन्
भावोदर्शितः ग्रन्यत्रकिंस्वमोविरहानलेनसरसंप्रेमार्हसंदह्यमानेज्वलन्सूतनोःफेदयोवयुःश
रीरमाहोत्स्यकमिवगडेगंडस्यलेपांडिमःछलेनफेनोद्वयंडिंडीरोत्करमेचतिवहिःकपतीमर्थःग्रन्त
विस्लेषपीडाविभावितमनोऽवस्पायनभाविनेदैन्यचर्मणाविश्रामयामः ॥

नै॰ का॰
टी॰
५५

चिंतां लक्षयति चिंतेति उक्तार्थेन शासनेन प्रमाणयति ध्यै चिंतायामिति नाति आभिरिति भावः अक्षिभविभ्याति
चैतदुपरिष्टाद् विवक्षितार्थं विशदयति किंनिति चिंतैकाग्र्यमिति एकमात्रप्रवणत्वेनेति यावत् शंभुमिति
[illegible]

चिंताध्याने ध्यै चिंतायामित्यनुशासनात् ध्यानेचनस्मरणात्मके स्मृतिभावस्याग्रे कथनात् किंच
चित्तैकाग्र्ये तत्र विभावाद्युद्दीपनवाक्यप्रसक्तनयः अनुभावालापवैवर्ण्यवाष्पप्रयासादयः यथा
शंभुं ध्यायसि शैलराजतनये किं नाम जानीमहे तस्ये वाहितनन्दनयादिवतनोतापस्य सम्मुखी
लति मत्तोरस्कमिव प्राणगच्छतिवहिर्गगानरंगावलिः पाडित्मः कथठेनचेद्रकलिकाकोतिःस
मुद्रेमते ॥

हे शैलराजतनये शंभुं ध्यायसि त्वं स्थापयस्य ध्यावमनात्वहे ध्यापन्ने किं नाम जानीमहे इति चैवं शङ्के
सुभावनायामेवावस्थापयति तनयमायां संभावनायां वलात्तित्कं शंभुमसैवं वच्चोमयचनेति चपति म

जपकृते ध्यानोच्चिंतार्थकताग्रहः ३ ॥

ननुस्थितस्यार्थकोयातः किमनेननाकारीतिनायत्नमनाख्येदोषाशंकाकाले किंननमुमेवप्रायुक्तेतिचेद्भावान्ना
कलनान्मार्वमस्यामानानानवदसकलकविकुलतिलकायमानैर्भट्टश्रीनारायणसिंहविश्वाखदेवप्रभृति
भिर्वर्णीसंहारमुद्गारादसमुद्धेरिदुनाटवेषुसत्यदामधुरमपिरः प्रमाधिनाशामदोहनारंभः नियतंतिरोभूताः
कालवशान्मेदिनीएष्टेकृत्वः अद्यः सकेतश्चंद्रमसंस्फणामंडलमिदानींअभिभावेनुमिळतिवलाइत्तमेने
बुधयोगाइत्यादिभिःपदमंगलप्रायकयाभिरुपक्रमः कृतस्तयाविधानामेवचनात्मासकेतस्वकृतम्
त्किमन्यथानतानभिति अथनत्रसंधानाभिभवश्रवणादीपितक्रोधयोभामकोटिल्यतः अवेशस्यचिका
तोषपकथेतिनयेवोपक्रमोविद्ययाकलनायचननुनात्रएवसंकेतस्याभिमतइतिचेत् एषाध्यायानुव
नासिकावचनेनानुनासिकस्थानेस्य अवर्णचाध्यायामाध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेतिस्यवस्तुचितोदाहरणाना
या अप्रायानतोवणानयत्रापिक्कचित्कविदयेऽपिमयानुवंहतइत्यादोलितेनम रुतोनुममत्वपकृतमनुस
नामः किनामेतिविनर्केवयेनयौजानीमहे यतस्तस्यैवशंभोरेवादितनतयाः लोचनाग्रिरिवतत्वे
नसंभाव्यमानस्यायदुदयत्वान्नेनास्मुन्मीलस्तुदेत्यतोः सकाशादश्रुमिषेणगंगानरंगावलिरत्रा
पितस्यैवमनुषञ्जतेनेएवमग्रेपिविहितिगळत्ताधिकस्यांडिमनः पदेनचेड्कलिकाकांतिः स्वच्छत्वादुज्ज्व
लतेप्रकाशनात्यर्थः अत्रेष्टानवामिविभावितानापवैवर्ण्याद्यनुभाविताचिंता
चर्वणाविश्रामः ॥

नी॰ का॰
टी॰
५८

56

मोहं लक्षयति मोहेति वैचित्यार्थकमुह्यतेः कर्तव्यमस्त्वतायेनवा पदइति यात्वर्थे चित्तूरावन्नाद म
हेतिविकल्पपरिच्छेदात्मवित्तेयस्य सनयानसम्भावसत्वमित्यपि प्रेमाद्दैवैचित्यमिति अन्ये तु वि

मोहो वैचित्यं मुह्यवैचित्य इति धातोर्मोहने मोह इति भावव्युत्पन्नो मोहशब्दः वैचित्यं कार्याकार्याप
रिच्छेदः तत्र विभावः भीत्यावेगानौचित्यादयः अनुभावा संभ्रमयानच्युर्णानादर्शनविस्मर
णादयः यथा अन्तःस्मेरस्वर्णकेतकदलद्रोणीयुतिद्योतिणीलक्ष्मीवीस्यसमुद्यदिन्दु
वदनोद्धीरां वृथेह स्थितां शम्भुः संभ्रमशमनाकुलः शनमत्वः कर्तव्यमूढेन्द्रियः सोप्यज्ञानभुज
गपाशपतितो जातस्त्रिलोकीपतिः स समुद्यदिन्दुवदनाम् अद्यन्तस्फुर्णेचेज्ञाननामभ्रष्ठकोंति
तामुद्धीरां वृथेह स्थितां तेन कदाप्यवीक्ष्यतत्वमत्कं लक्ष्मीवीस्य शम्भुः सत्वकामनासेजातासत्वः
संभ्रमयुक्तः शनमत्वोव्यग्रचित्तः इदं कर्तव्यमूढेन्द्रियो घूर्णितः सोपि सर्वज्ञोपि त्रिलोकीपतिरप्यज्ञा
नमेव भुजगपाशो निर्वीर्यत्वात्तत्र पतितो विस्मरणवाञ्जातः इति सर्वत्र संबध्यते अत्र लक्ष्मी
विषयकावेगविभावितः संभ्रमघूर्णनविस्मरणानुभावितः शंभुशनमत्वत्रिलोकीपतिग
तो मोहः स्वर्वर्णविश्रामधाम ॥

कुमिन्स्वर्णवर्णकेतकद्रोणगंतरदलकांतिमंतीप्रसन्नवाङ्मोरत्नाच्युतेनमातयास्मितनमत्कृतम् ॥ ५९

स्मृतिं लक्षयति संस्कारजन्यमित्यत्र उद्बोधादिः प्रतिभिज्ञामप्यत्रैवान्तर्भावयति तत्त्वेति संस्कारजन्यत्वेनेति स्व
विषयतत्तावच्छिन्नविषयकसंस्कारसहित स्वविषयदेतावच्छिन्नलौकिकसन्निकर्षजन्यं तदुभयतादात्म्यज्ञा
नं प्रतिभिज्ञा स्वविषयतावद्विषयकसंस्कारजन्यं ज्ञानं स्मरणं तथा च संस्कारजन्यत्वस्योभयत्रापि सत्त्वेनेत्यर्थः उद्बो
धकमेवास्य विभावोऽभिमत इत्याह संस्कारोद्बोधका इति कालिंदीति यस्मात्कालिंदीश्यामतात्स्तनन्यमानतात्त्वतत्त्वे
नाध्यवसितारोमालिः स्मरसोपानलताह्नभीरतात्त्वतत्वेनाध्यवसितमयानाभेः संकाशात्समेत्य प्रादुर्भूय नभसः

संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः प्रतिभिज्ञारूपं स्मरणरूपं च संस्कारजन्यत्वेनोभयसंग्रहः अन्यथा प्रतिभि
ज्ञायाः पृथग्भावनापत्तेः तत्र विभावाः संस्कारोद्बोधकास्सदृशादृष्टचिंताद्याः अनुभावास्तु समुन्न
तादयः प्रतिभिज्ञायथा कालिंदीस्तरसः क्रोडे परिक्रीडते चक्रद्वंद्वमिदं स्तुधाकरकलामाक्रामदावि
स्फूर्जीति चंद्रोपि स्मरचापचापलचमत्कारं समालंबते तस्मात्सैव कंदर्पकुंजकुहरे राधा परिभ्राम्य
ति ॥

क्रोडेनत्वुतरतात्त्रत्वेनाध्यवसितमध्यस्थानतः परिक्रीडते खेलती दं चक्रद्वंद्वं गोलाकारित्वात्तत्त्वेनाध्यवसितं कु
चयुगलं सुधानिरतिशयत्वे निमासनतात्तेत्वेनाध्यवसितोयरस्तस्य करस्तदविनाभावात् तत्त्वेनाध्यव
सितस्याधरस्य कलामेकदेशताना तत्त्वेनाध्यवसितमुपरितनभागमात्रमथ तदेकभावनागोचरीभूयविस्फूर्ज
तिथात्रनामनेकार्थत्वात्स्वभरोनीत्यर्थः ॥

57

तथाकरकलांकोटिल्याद्धृत्रिकलातेनाध्यवसितेनवक्तेप्राप्यशोभतइतिवार्थः चेद्रग्रह्लादकत्वात्तेना
ध्यवसितेनमुखमपिस्मरवाणःकामनियोज्यतान्त्रुण्पसमाकर्षणीयत्वात्तत्स्फुरत्तिलताच्चापत्वेनाध्यवसे
याभ्रुकुटीतस्याश्चापत्वेनक्रियाविशेषणाचमत्कारःशोभातिशयस्तत्समालंबतेजनितसान्त्वयाविनाऽस
भाविनेनावहृदयमेलनात्सेवचिरातीतकालावलोकितेवराधाकंदेवनिर्मितकुंजस्यमेऽपस्यकुहरेभ्रमत
रेश्रामतितिष्ठतीत्यर्थः अत्रविनासहकृततनादृशसंस्कारसंनिकर्षविभावितागमस्मृत्वविकासायत्रभा
विनाप्रयत्नेनश्चाचर्वणाविश्रामधामत्वलांबुजेति राधामुखकमलपतभ्रमराक्षेषद्वत्यर्थः अंबुजपदेनव
दनाम्भोधिशिणिचवृत्त्वाषिभ्रमरत्वाषेदनादत्तपवकर्णानाकलनान्मध्यवतेसंकर्णाविकीर्षितविन्यासंभूष

स्मृतिर्यथा वदनांबुजलग्नदृष्टिपातेमपिवधूत्यवृतेसमेससम्लेदरकुंचितदृष्टिराधिकायाःस्मि
तकिमीरितमाननेस्मरामि ॥

एनेसमलेसंयथापोवधूतिसतिदरेतिर्यद्वलितलोचनेस्मितेनिहासवितिलमाननेमुखंस्मरामिस्मृचिंतयामि
त्यर्थकथनाच्चिंतयामीत्यर्थः नन्वध्यानेचनस्मरणात्मकमिसक्तवताग्रंथकृतास्मरणात्मकध्यानेचिंतनंकृत
याचप्रतियोगिविषयास्मृतिभावावगमपवमप्यायातपवेतिचेन्न तथासतिकिंतुचितेकाग्रमितियग्रि
मग्रंथानर्थकतापत्तेःतस्माद्विजातीयज्ञानेनतत्स्वच्छेदकतान्यर्थोपौवसेयइतिनकोपिदोषःपतेनप्रकृतप
द्येस्मृतिर्नभावोवाच्यःस्यात्परतालिंगितत्वात्राप्यलंकारःसाहचर्यात् लकत्वात्किंत्विभावमात्रमेवतः स्त
दृग्त्वात्तदृसेपर्यवस्यतीतिवदेतःसाहित्ताःस्मृत्यातोर्याकाणाञ्छ्वपरितायामेवतेषांनिरूपितानांप्रसरात्
तदुक्त्याऽर्थाहरिनिहितार्थतादोषादु [illegible] निचेत्संतसप्रयोजनालत्वाणि

५७

धृतिं लक्षयति धृतिरिति संतोषरूपा पर्याप्तिस्सा च लाभादेव न भयशोकाभ्यामिति तदुक्तं धृतिसाधारणं ल
क्षणं न त्वमाहृदुःखाबुद्धिर्वेति अनिष्टाजनकत्वज्ञानं वेत्यर्थः अनिष्टमिष्टविरोधि हि दृष्टमिष्टहानिश्चेति हृदय
मपि भवतीति नान्यतरासंग्रहः भूषेति यद्यपि भूषोगरागोभस्मरजांसि सर्वं सुलभानि न तु वस्तु विघ्नव्यथा
यासस्साध्यस्त्वगमदं चेदनागदेन तथापि मन्मथरिपोः कामा एते भोगाः सुखानुभवा भ्रश्यति किमुत तथा यद्यपि
वेषमवस्तुनि स्थाने विपिने सुखनः सिंहेन न तु कष्टसाध्यसाधनानां हि न तथापि तस्मिन्सज्जानुषज्यते ईप्सा त्वं जगन्नि
येन त्वं हीयते ऊनं भवति किमुत तथा यद्यपि वाहने संचारसाधने हेडोना कालितजन्मभूमिहिषो नेदीनत्वं चेद्य

धृतिः संतोषो दुःखाबुद्धिर्वा तत्र विभावा ज्ञानशक्त्यादयः अनुभावास्त्वग्रभोगादयः यथा भू
षा भस्मरजांसि वेषमवियनं हृद्यो हृषो वाहनं चेलं चर्म न यापि मन्मथरिपोर्भोगाः किमु भ्रश्यति रीशात्व
किमु हीयते किमु महादेवेतियते किं वा तत्र च देवदेवइति वा संज्ञा जनैरुपज्यते ॥

वः प्रभस्तिनि तथापि जनैरित्यज्ञाप्यनुषज्यते सम महादेवेति सकलश्रेष्ठ इति वाक्येन नो गीयते न त्वव ह्रियते
किमु तथा यद्यपि चेलं चीनांशुककार्यप्रावरणादि चर्म गजकृत्तिर्न तत्त्वनर्घ्यशाट्यादि तथापि तस्य च हरग
ता लंकारस्यापि देवदेवइति वा संज्ञा साम्नाऽपलब्धी संपन्नैकतिरूढमपि नाम जनैरुपज्यते तस्मिन्प्रयुज्य
ते वा किमित्यर्थः अत्र गम्यविवेक विभाविता चापलोपशमाद्यनुभाविता धृतिः सर्वेषां विश्रामधाम ॥

नौ· का·
टी·
५८

58

व्रीडां लज्जयति स्वछंदेरे तिसंकुच्यतेनेनेति करणव्युत्पत्त्याक्रियासंकोचकारणीभूताचित्तवृत्तिर्विशेषोव्रीडातत्रस्व
मुपपद्यतेसंकोचस्यस्वकेपप्रवृत्तिसाध्यत्वेनतत्क्रियाविरहप्रयोजकेऽसेवकिंनकृतमित्याशंकतेनचेति अति
व्याप्तिवारयतिनितत्रेतियतइत्यादिः स्त्रीणामेवपुरुषावलोकनमात्रापेक्षामेवचप्रतिज्ञाभंगमात्राद्व्रीडाजनिते
तदुभयसाधारणव्रीडाविभावंदर्शयतिदुराचारादयइति भित्तावितिकाचित्कमलनयनाकांतेनायकेचेलम
चलंहरतिसतिहरितेदिशमेतेनमृग्यादृष्टिरावेदितालोलंकानरंयथास्यात्तथालोकयतीतस्वलत्स्वलः तिपत्त
मनएवभित्तौविभावयोनाकाचनिर्मितायांसंजाताभिमुख्यायांचचतुर्दिग— स्थितभित्तावपिप्रतिफलगतेप्रति

स्वछंदक्रियासंकोचोव्रीडा नचशंकायांव्याप्तिसेचातिव्याप्तिः तत्रक्रियाविरहएवनतुक्रियासंकोचः
अत्रविभावादुराचारादयः अनुभावाः शिरोनमनवदननयनप्रच्छादनादयः यथायोप्याविर्मोने
भित्तौभित्तौप्रतिफलगतेभालसिंदूरबिंदुदृष्ट्वादृष्ट्वाकमलनयनाकेलिदीपभ्रमेणकांतेचेलंहर
तिहरितेलोलमालोकयंतीगात्रंप्रच्छादयतिसहसायाणीयंकेहहेण ॥

विवृताद्दत्यापत्नेभालसिंदूरबिंदुसिंदूरोकिनेवल्लकेदृष्ट्वापुनः पुनरवलोक्यकेलिदीपः क्रीडार्थस्थापितो
दीपस्तेनस्त्रीजातसाधारणव्रीडाविभावोदर्शितस्तस्यभ्रमेणभ्रमवशेनैतेनस्वयंनिर्वापितदीपेपिमणिमयप्र
रतिमेदरेस्वतःप्रकाशिनाद्योतनादुदात्तालंकारोव्यज्यतेसहसाकठतिगात्रमंगमेकवचनेनावयवापिप्रियघय
योपराद्यावित्रिसृतंपाणिरेवयंकेरूहंसारितांगुलिदलभाज्ञातेनलसदेसहयसंलग्नाग्रहसलिकीकृतेयहा
इपुणालंतेनेतिपायनपत्राद्यतीतिपयनमर्थः ॥

केचित्तु हरितनुपरितनकौस्तुभवक्षःशोभातिशयाधायकं हरितवर्णमयोंऽशुकमिति चेलविशेषणं कान्ते ह
रति सति किं वालीभिर्हरितायस्मात्तस्मात्ताहरितालिकेतिवद्धरितमपहृतं चेलं परिधानीयचेलाले चकितेय
थान्यथालोकयेत्यत्र विषयानुपादानमेव दष्टेः स्मृत्यन्ते गमयतिसायाणीयं केरुहेणमुकलितेनयाणिनागात्रं
किंचिदेवांगं प्रच्छादयन्तीहरितपदचैलपदयोरभ्यन्तरस्यस्थानव्यत्ययं प्रेक्षणाक्लिष्टगत्याधोजयेति अत्रनायका
लोकतत्तदुराचरविभावितांगप्रच्छादनानुभावेन व्रीडाचर्वणाविश्राम चपलतां लक्षयतित्रनेवतरेति व्यासव्य

इतरेतरक्रियाकारणं क्रियायाः शीघ्रता वा चपलता मातसर्यद्दे ॥

हृन्नियमोवच्छिन्नक्रियानिष्टकार्यतानिरूपितकारणताप्रयत्नत्यर्थः ननुकारणतावच्छेदवैजात्यापरिच
येदुर्ग्रहमेतल्लक्षणं तत्परिचयेनैतदेव लक्षणमस्त्वित्यभिप्रेत्य तत्थैवाह क्रियाया इति शीघ्रता क्रियाशीघ्रति
यामका विजातीयान्तःकरणवृत्तिरित्यर्थः एषैवानालोच्यकारितामितिगीयते एतेन प्रक्षेनोदाहरणे
विषाणिवाह्ववच्छेदेन प्रयत्नानामपि विशेषतिर्भवति ॥

नै० का०
टी०
५५

59

ज्ञानानामेव यौगपद्यनिषेधात् तथा चानेकक्रियाकारणीभूताचिन्तवृत्तिरेकानात्मैवेति न व्यगो उक्तमालंकप्रजल्पितःत्वमादि
नात तथापि युगपत्तावत्प्रयत्नकारणीभूतायाश्चित्तवृत्तेरभ्युपगमादन्यथा प्रयत्नयौगपद्यस्यैवाकस्मिकतायात्तु वा
रत्वात् तस्मात् केन विजातीय एक एव प्रयत्नस्तावत्क्रियाकारणत्वेनात्वेनाभिमतः किं वानेककारणतावत्प्रयत्नकारणीभू
तानैवैकेत्यसदेनत् तावत्प्रयत्नसमुदाय एव च यत्नतापदार्थ इति तु प्रक्रमस्तत्पक्षपातः कारणानास्वरूपलक्षणाभा

• परागादयो विभावाः अनुभावा वैरिप्रदर्शनवाक्यकुष्प्रहारादयः ॥

कोपीतरदिति चेषां कारणानामनेकं संस्फुटमपि तु वक्तुमशक्यं तत्र केषुचित्समयपाठदर्शनादपि च कारणतावच्छेदकस्वरूप
लक्षणाभावात् कोपि क्रियते तेन नेति क्रियाप्रयत्नसमष्टीभूतायौगपद्यमिन्यत्तरानुसारादित्य व्यासज्यवृत्तिर्यमस्यैकार्थता
न च केवलं दकत्वेपि न दति रिति मंनव्यैव मिदमेवेत्यनुगमेवेषां २ ॥ ५९

लंकाचारिणीतिलंकाभिमुखगमनशीलेसेतुबंधकर्त्तरिरणेसंग्रामेयाक्रीडाहेलातांसमाश्रितोव्यापारस्ते
नचमत्कारिणाएतेनश्रीकंठप्रतिपदोदेजनसमर्थनयास्त्रीयोत्साहसमुद्भूतेचयद्वचःसिंहनादस्तद्वक्तोबि
गिरामेदापारयौपुरोगेयंतुस्थापयन्तीतिप्रत्यंचाकर्षणेनवर्णाकारयतीतिसन्निनस्यत्रिलोकीजयिनोपिद
शाननस्यरावणस्यकरश्रेणयःकराणांविंशतिरियंबहुवचनमेकैकप्रत्येकसमासक्तानभिमुखसव्या
पसव्यबाहुद्वयस्यसव्ययोरेवोपर्यवसोरयसव्ययोरेवोपर्ययययसोः सव्यापसव्ययोर्वोपर्ययथसोऽस्त्वसत्

यथालंकाचारिणिसेतुकारिणिरणक्रीडाचमत्कारिणिश्रीकंठानंदवचःप्रसारिणिपुरोरामे॥

द्यायात्सव्यसाचिताभिव्यंजकानुवहूत्वक्रियत्तुपंचपंचानामेवसमुदायास्त्वतारोबहुवचनार्थ्यइतिक
श्चिदिहतद्भसाभिधानेसमरेतिदंभोगर्वस्तेनानस्फुरणमतःसमरेत्यादिसहिशेषणंतथाचसमरः
प्रारभ्यतेयेननाटचाभरंभोयेनेतिव्युत्पत्त्यादंभःसंग्रामात्मकेनफलेनोपहितोयहशोस्त्वेगोत्रंदेभो
नार्थ्येत्वेनव्यावलोतोवाङ्मभूषणस्यरंगीतेनातुमेयाएवनतुद्दृष्टप्रावेगानिषायाद्दाणप्रत्येयायासातया

भृताज्ञानाइत्यर्थः ॥

कै. का.
टी.
९.

60

नचात्रवस्तुमात्राणामर्षरूपत्वंगेनैवोपपत्त्या किंचपलतायाआधिक्येनेतिवाच्यं रावणेरामामर्षस्यचिरंतनतयायु
गपत्त्वावक्रियाणामिदंप्रथमतायाअनुपपत्तेः अभिनवोदितकार्यस्यकारणेनाप्यभिनवोदितेनभवितव्य
नत्वचिरंतनेनेति चपलतायाआधिक्यात् ननुमर्षप्रकर्षएवाभिनवकारणमस्त्विति चेन्नावेनैवसिद्धेन

यत्रर्षांगीरिणामनातास्तस्यदशाननस्यसमरप्रारंभदंभस्फुरत्केशवद्धाणितानमेघविखिवमागाःकरश्र
णयः ॥

समीहितेहर्षमदयोरिवामर्षचपलतयोः पार्थक्यसत्वहृस्तिनत्वाप्रकर्षस्यतादृशविजातीयप्रपत्नप्रयल
कलायाम्मतदोपहितत्वएवपर्यवसानादमर्षत्वावांतरजातौमानाभावाद्विष्यामत्तांतावत् अत्रयनिष्ठनिसमु
द्दीपितमात्सर्यविभाविता युगपत्सर्वभंजनकरणाकप्रयासानुभाविताचपलता चर्वणाविश्रामधामः ॥

हर्षं लक्षयति चेत इति प्रसादः प्रसादहेतुः सुखं तेनांतरत्वमायाति प्रियदर्शनेति दर्शनेन ज्ञानमात्रं दृष्टेस्तस्मा(या)
दिति वक्तव्यं तच्चादृष्टमेव दृष्टो रिष्टप्रदो राहुरिति वक्तेन वीक्षणाय व्रजती सुदाहरणं दर्शनातिरिक्तप्रियस्य श्र
वणादेरेव विभावस्य गम्यत्वेन क्षतिः राधामुकुंदस्य श्रीकृष्णस्य स्वमेवाह्लादकत्वादिं दुस्तेन राधा चक्षुषो
स्वकीयत्वमावेदयतोलंकं वा गम्यते तेन स्ववीक्षणाय यावल्लोकनार्थं पुलकितेति संजातपुलकौ कुचावेव कुंभौ ते

चेतःप्रसादो हर्षः प्रियदर्शनपुत्रजननादयो विभावाः अनुभावाः पुलकस्वेदाश्रुस्वरभेदादयः
यथा पुलकितकुचकुंभपालि राधा व्रजति मुकुंदमुखेंदुवीक्षणाय विरचयति न मध्यभंगभीतिं
गणयति नापि नितंबगौरवाणि ॥

नोल्लंनोऽनुस्वत्वमावेदयते तयोः पालिर्मंडलं यत्र कर्मणि यथा स्यात्तथा व्रजति याति मध्यस्य तनोरपि भंग
यथा याभीतिं न विरचयति करोति नितंबस्य गौरवाणि बहुत्वं कुचयोर्गौरवाभिप्रायमत एव नितंबपदमत्र
हल्लक्षणाय कुचावक्ति गतिविरोधो न प्रीतिप्रकर्षः न गणयति नानुसंधत्ते रसपोषः अत्र गम्यप्रियसमाग
मस्य श्रवणविभावितः पुलकांगप्रसादानुभावितो हर्षः स्ववर्णाविश्रामधामः २ ॥

61

नाे॰ का॰
टी॰
६१

आवेगं लक्षयति आकस्मिकेति आकस्मिकोयदृष्टस्यवानिष्टस्यवा निपातःस विवर्त्तो मुख्यकारणं यस्ताद्दृशो मनोविकारइत्यर्थः जङ्गतायामतिप्रसङ्गाल्लक्षणान्तरमाह संभ्रमोवेति संभ्रमपदार्थो वेत्यर्थः वैरदर्शनप्रियश्र वणोत्पादि दर्शनश्रवणो ज्ञानमात्रेतदुक्तं आवेगोराजविद्रावरत्यादेः संभ्रमोमतः तत्रविस्मरणां स्तं भः स्वेदः कं पः स्वलद्गतिरितिपकङ्गतिरचुपतेः सेनाचरान्भटानालोक्यहृष्ट्वा वैरिम्लगीहृशां कातराद्दीणामेकः क

आकस्मिकेष्टानिष्टनिपातविवर्त्तैः संभ्रमोवावेगः वैरिदर्शनप्रियश्रवणोत्पातादयो विभावाः अनु भावास्त्वराशरीरस्वलनविपर्यासादयः यथा एकोन्वासमितिविश्लथेसहचरीस्कंधे द्वितीयः करः पश्चाद्गच्छतिचलेकमितरं भर्त्तुर्मरे वेभ्राम्यतिपकेकेटकविद्धमस्मिचरणोनिर्गत्यमुक्तकंठ मेचान्यहैमिन्दगीदृशांरचुपतेरालोक्यसेनाचरान् ॥

रोविश्लथेत्वराधावनगलितवासस्मिद्वितीयः मवलिनावलंवनाथसहचरीस्कंधेमायतस्तथैकेचबद्धः पश्चात् ष्टतोगच्छतिथाढीरोहाथेइत्तरचमार्गभेदप्रसंगभयाद्भर्त्तुरंघादयेगच्छतोमुखेमुखपदेनमुखानवलोकने नसर्वैतेवमठवहिरवतासामित्पर्थोाध्वमनेभ्रमतिपकंचरणंकविद्धमस्मिमार्गानालोचनादन्यनिर्गत्यावि

आकस्मिकेष्टानिष्टनिपातविवर्त्तैः

६१

सपेक्षार्थान्तरसंक्रमितवाच्यमनन्यसाधारणं प्रभावं वक्ति तत्र देशे विपदोनिशात्रूणां नगरीषु एतेनानेकप
योधिपर्यासनाश्रणोनिवेदितायानार्थस्तासां च दरेषेवांभोनुग्राणं भासितोहन्ति समुत्पयतेयेभ्यस्तेषां द्वंद्व
मिति वहुसंख्याकानां नारीणाम प्पपेतया द्वैगुण्यमावेदयितं ततः प्रसवलदाति शाधनोद्रुक्कद्यदक्षसंततंवा
रिजिलं तस्य पटलं समुदायोत्र वहुवचनेन समुदायगतवाहुल्यं कथयतस्ययोराशिवाहुल्यं द्योतयति तैः कुवापयो
राशयोहरूपाराःस्त्वाइत्यर्थः अत्रग्राम्येन वलेभ्यपादिना विभावितः पौरुषप्रकाशात्मभावितोगर्वं अवर्णावि

इष्टसंशयोनिष्टजिज्ञासावाविषादः इष्टपदेन जीवनधनयशःशरीरपुत्रकलत्रादयः विभावा अ
पराधधनगमनादयः अनुभावाउत्तमानांसहायान्वेषणोपायचिंतादयः मध्यमानांविमनस्कता
अधमानांमिष्टध्यानधावनमुखशोषनिद्राश्वासादयः ॥

आमधामविषादे ललनायतिइष्टसंशयइत्यादि अनिष्टजिज्ञासायामपिविषादव्यवहारादाहानिष्टजिज्ञासा
वेति तथाचेष्टसंशयानिष्टजिज्ञासयोरन्यतरावगतम्यैमत्रवाकरः अपमेवव्यवस्थितविकल्पइतिगीय
तेदृष्टपदेनेच्छाविषयसामान्यमेवग्राह्यं ननुप्रियजनेगांधर्वकाव्यसेवाभिरितादाविवेष्टविशेषसावे
स्याहेष्टपदेनेतिषाग्वदन्नापिप्रकृतिभेदेनानुभावोभिद्यतइत्याहोत्तमानामिति ॥

62

नै॰ का॰ टी॰ ९२

प्रत्यावृत्त्येतिमध्येवर्त्मनो मार्गस्य मध्ये कलानिधेश्चन्द्रस्य समुदयो जातः किमातन्यतां कोऽभ्युपायः कर्त्तुमर्हतिकृत्या।
भिसारिकोक्तिः यदि प्रत्यावृत्त्य भवनं निजं व्रजामि तर्हि वाचं प्रच्यवः प्रतिज्ञाहानिर्भवेत् यदि वा निकुञ्जमेव गच्छामि
तर्हीतः गृहे हृद्वेशोद्धाटनापविघ्नि श्यानि हृदेशः किं स्यात्को नर्थं प्रापते को वेद को जानीते तेन कोऽप्युहेतुः स्मरतगांन जाने
परिकृविदेवोभय भिन्नपवनतटे उभयतः संकटे होटासीन्यमालंब्यतिष्ठाम्येनाकिं जातेन किमेषोष्ठा वामेर नि।
ष्ठा वामेस्थानादवस्थादित्यर्थः अत्राभिसरणरूपापराय विभावितो निष्टनिवारणाचिंतानुभावितो विषादसंचरं

यथाप्रत्यावृत्त्य यदि व्रजामि भवनं वाचो भवेत्प्रच्यवो निर्गच्छामि निकुञ्जमेव यदि वा को वेद किं स्यादितः।
तिष्ठाम्येव यदि क्व चिद्वननतटे किं जाने मे नाववनामध्येवर्त्मकुलानिधेः समुदयो जातः किमातन्यतां
औत्सुक्यकालासहिष्णुतासकलेन्द्रियाणामेकदैवक्रियाप्रवर्त्तभावा प्रियस्मरणादयो विभावाः अनु
भावास्तुगात्रगौरवादयः ॥

णाविश्राम्यधाम औत्सुक्यं लक्षयति कालासहिष्णुत्वमिति प्रियप्राप्तौ विलंबो मास्त्विति इच्छेत्यर्थः ननु द्विष्टकाले
नाभिनवसंवेद्यो विलंबस्त्याच प्रियसमागमेनाभिनसंवेद्यो द्विष्टः कालो मास्त्विति इच्छा तदिति फलितेन तदये
त्वयेष्टः कालः प्रियसमागमेनापूर्वसंवेद्यो भविती इच्छैवौत्सुक्यमस्कलाद्यवाद्याप्यकत्वाचेत्यत तत्रैवाह स
कलेति सकलानामिन्द्रियाणामेककालीनापाक्रियायां प्रारम्भस्य प्रारंभः सम्भवत्यत्रियसाऽसकाफ्शानसाध
नैकाग्रप्राप्तिर्भवतिती इच्छारूपातः कथाहृतिर्वर्णः सापि औत्सुक्यमायापारौषोऽमितिभावः ॥

अत्र सेनाचरदर्शनविभावितस्वरास्खलनानुभावित आवेगस्वर्वणाविश्रामयथामयथावाममयतिमुप
यांतमस्मान्नृधेरथ्यंतेपासममालोकयतेस्खलितमाम्रुगमानाचिरात्फलितेमनोरथैस्तस्य अत्रप्रियदर्शनवि
भावितस्खलितानुभावितः संनयेतिविवेकः नव्यास्त्वाकस्मिकोपस्थितिंतवलवत्तरानर्थप्रतिपत्तिसंभ्रूत
इष्टानियनिपातसेष्टानिष्टयोर्द्वयोरपिसमानिल्यारंभस्यविवर्तः कारणमित्यर्थः संभ्रमइतितुसकलव्यवहा
रविषयत्वप्रदर्शनेनकार्याविप्राषपरिचयद्वाराकारणापरिचयोभवतीतिप्रदर्शनायासंभ्रमपदार्थतस्य
परशान्मनोवच्छेदकापरिचयाद्ग्रहतास्यचकोन्नवाकारः अनारवनोदाहरणान्सूननाप्यतपवेष्टनिपातय

सकलव्यवहारात्मज्ञानवतोजडता नचमर्कायस्मारनिद्रास्वप्नेष्वतिव्याप्तिः सर्वज्ञानविरहा
तइष्टानिष्टप्रदर्शनादयोविभावाः अनुभावा अनवभाषणानिर्निमेषप्रेक्षणेष्टानिष्टापरिच्छेदः॥

दसाधिमेष्टानिष्टदर्शनपदेनतत्साधीनमपीतिनसंदर्भविरोधइतिप्राहुः जडतोलक्षयति सकलेतिका
र्याकार्यविवेकभिन्नज्ञानवत्त्वमित्यर्थः यत्किंचिद्विषयकविवेकभिन्नज्ञानमतिप्रसक्तमितिविवेकत्वव
छिन्नसामान्यतज्ज्ञानेप्रापयितुंसकलेतिविवेकत्वस्तत्वमेवास्तु किंज्ञानघटनयेत्याशंकते नचेतिसमाध
त्तेनचेति नचस्वप्नेज्ञानमस्त्येवेत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमितिवाच्यंज्ञानपदेनमानसान्यज्ञानविवक्षणात्
मानसत्वंचजातिविशेषेनज्ञानसामान्यस्यमनोजन्यत्वेनासंभवः इष्टानिष्टदर्शनादयइतिइष्टज्ञानसहिता
निष्टज्ञानमिष्टज्ञानमित्यर्थः साहित्यंसामानाधिकरण्यमभेदावेतिबोध्यम् अनादिचितोत्कंठाविरहमय

॥ टि॰ मा॰ ३ प

नै॰ कै॰
टी॰
६३

63

दुग्धारेति। येकपयोदुग्धाब्धायपारस्य पयोधेः पारे तीरे प्रसदारे प्रकटीभवद्धैर्यं वलयस्मिन् कर्मणि यथा भव
ति तथा आकलोहद्यमानाद्धनुमतः सकाशाद्धसितेहरौ हृते नवविलासितवेन स्तपवनीरनिधेः समुद्रस्य
नीरं जलं चीरवीचीति नीरस्य विविधविशेषणं तु व्यमहीस्य पुनस्त्वयं चित्रार्पितं चित्रार्पिताइव निश्चेष्टन
या संभाव्यमानाव भूत्वः अत्र हनूमन्नीरनिधिनीरं भयविलोकनविभाविता निश्चेष्टतान्तु भावितान्तु
उनाचर्वणाविश्रामथामगर्वं लक्षयति आत्मनीति हयोरपि समानसंबंधिदेयलयाविनिगमनाविरहे

यया दुग्धारवारिनिधिपारमुदारवीर्यमागच्छतो हनुमतो हसितेन तेन। उद्वीक्ष्य नीरनिधिनीरम
धीरवीचि चित्रार्पिताइव पुनः कपयो बभूवुः आत्मनि सर्वाधिकत्वबुद्धिः सर्वस्मिन्नथमत्त्वहृद्धि गर्वः
वैलक्ष्याभिजनलावण्यादयो विभावः अनुभावाश्च वचोभ्रूहष्टिचेष्टितहसितपौरुषप्रकाशादयः
यथा परशुरामवाक्ये निष्पीते कलशोद्भवेन जलधौ गौरीपतेर्गंगया होत्रे हैतवपुर्लीलादहने याव
त्कृतः प्रक्रमः तावत्क्रमयापि पत्तनगरीनारीहृतं भोहह द्वंद्वप्रस्खलदस्त्रवारिपटलैः स्पृष्टाः पयो
राशयः ॥

एतत्समायातीति तत्र येवाहं सर्वास्मिन्निति तथा च समकलयो विरोधात्मको विकल्पो वा शाब्दार्थयोर्न्यथा हृदयो रेक
त्र निवेशोऽस्मत वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः निपीतइति कलशोद्भवेनागस्तिना जलधौ समुद्रे निष्पीते शोषं भुल
किते ऽस्मान्ने गंगया भागीरथ्या आवत्रः शरीरं गौरीपतेः पार्वतीजानेर्लीलादहने निटिललोचनाग्नौ होत्रे प्रहेते
देहे निवेशितवत्या वक्रालमध्ये उपक्रमः यो ... मानवमपात्त ॥ ६३

आयदृत्तिशानदूरसमागतनायकाया नायिकायाः सर्वां प्रतिसख्या वानयाविधा नायिकां प्रत्युक्तिः हे हेद
रिसविवासनस्य दिवसस्याद्यः प्रथमो यामः प्रहरः कैरपि समात्रसातालकृतैः केलिकौतुकेनिकीडच
मत्कारगोचरमनोरथैर्द्वितीयः पुनर्मल्लीकेसरचारुचंपकनवांभोजस्रजांगुंफलैर्ग्रंथनैस्तृतीयः कांची
कुंडलहेमहारवलयन्यासैर्नीतो या पितस्तननस्तदंनंतरे सप्रनीतियावच्च मो यामः कथमिति चिंतागमय

यथाद्यः कैरपि केलिकौतुकमनोराज्यैर्द्वितीयः पुनर्मल्लीकेसरचारुचंपकनवांभोजस्रजांगुं
फलैः कांचीकुंडलहेमहारवलयन्यासैस्तृतीयस्ततो नीतः स्वेदरिवासरस्य चरमो यामः कथं
यास्यति ॥ ४ अरुणशं कुचयोः कृशं विलग्ने विपुलं च द्वेषि विरुत्तं नितंबदेश
येरुणमाविरस्थचितेकरुणाशालिकपालभागधेयं १ आकुलाकुचभारमाकुलकचं व्यालोलहारावलिप्रेंखत्कुंडलशोभिगंडयुगलं
प्रस्वेदवक्त्रांबुजं शाम्यद्दत्तकरप्रहारमधिकस्वासंरसादेतया यस्मात्कैडकसादरं स्तभगयांसे व्यसेतत्कृती २ ॥

तिकेनोपायेन यास्यति गमिष्यति केन वा कार्येणेतरा स्फुटतो दिवसदेशस्यैव प्रतिपन्ने मल्लीति बहुवचनं
पुनःपुनः सातिशयकलाभिर्मोदाभिप्रायं कांचीति बहुवचनेन स्वयान्यासात्तु नः पुनः स्वसनाभिप्रायं शे
षस्पष्टमेव प्रवगम्यप्रियसमागमनविभावितेनागात्रगौरवचिंतानुभावितमौत्सुक्यं व्यभिचारिवर्णनाविश्रामयाम ॥
+ अथ चेष्टा एकेनेकव्यवहारदर्शनेचेष्टा ॥ राजन्नाने ति हस्ताभिः श्रीकांतरवयौवते यथास्थितमत्रबालाभिर्दृष्टा शौरिः सकौतुकं १ निद्राति स्नाति
भुंक्ते चलति कचभूषणानुशोषयत्यतरास्ते दीव्यत्यक्षैर्नचायं गदितमवसरो भूयआयाहि याहि इत्युदंडे प्रभूणामसहृदथिक्रैर्वारितान्द्वारिदी
नान्पश्यास्मानाध्यिकैन्सेसरसिरुहदृशामंतरंगे रयागैः २ ॥

ध्यानं च स्तु चेतो मीलनं निद्रा मीलनं च ज्ञानजनकव्यापारराहित्यं सुषुप्तौ तत्संबंधः इति यावत् तु मनस्त्वमष्टेंद्रियांतर
संबंधविरहकालीनत्वगंतर्गतसम्प्रवहनाडीमनोयोगः इति यावत् इति वदंति तेषां मते निखिलबाह्येंद्रियसं
बंधविरहकालीनसम्प्रवहनाडीबाह्यदेशावच्छिन्नत्वङ्मनोयोगस्यादिभिन्नस्याभिचारिभावतया निद्रायाः
व्यभावत्वस्य तत्रापि सत्वान्मनो धर्मित्वाभ्युपगमात् पुरीतत्संबंधस्य सम्प्रवहत्वं हि त्वनियमेन घटते सुषुप्तेः प्रा
गपि सम्भवात् तथा च स्वमात्मात्माद्रि·द्रोहे शेनियामककालाभस्येत्यनुशासनयोनो निद्रांतर्गतस्य एवस्वप्नपर्वं सुषु

प्त इतरादींद्रियमपहाय मनस्त्वचि यदा वर्त्तते तदा निद्रा प्रकारांतरेण निद्रा सकलेषु मनुष्येषु निद्रा
रसस्तुख प्रदा सैव विप्रयोगे सति सर्वेङ्गं दुःखविवर्धिनी नायिकया निद्रां प्रमुच्यते तदा गते समाग
ताभविष्यसेडुतं प्रमे सांप्रतं भ्रमयसि तेनत्र प्रामदा स्ववहुना त्वं च जागृषे ऽस्ममपि जगर्भतेन प्रेषि
ता मयावक्ता मुपद्वं सपत्निकाप्रियाहुना प्रमस्त गंतुकामुकं प्रियं प्रति नायिकयोच्यते
श्रायत्र यावि रेण गामिष्यते पिभुवं तदापि हृदिस्थशानमभविष्यते पीडे वहूद्यनेह स्यपि जाग

र्तेः प्रागवस्थं निद्रेति तत एव सुषुप्त्यात्माद्रि·द्रोहे शस्येन्याशयेन निद्रां लक्षयति इतरादित्यादि तदा तत्कालीनांतः
करणादाविति शेषः एवमग्रेपि यद्यपींद्रियमपहायेत्येवं वक्तुमुचितं तथापि त्वचि स्थितमतिरिक्तवायवी
यमिंद्रियं येन मन्वते तेषां त्वच एवेंद्रियत्वमभिमतमिति तन्मते बाधो मा प्रसांक्षीदिति स्यमभिहितं त्वगिंद्रि
यप्रसिद्धस्त्वक्शब्दो लाक्षणिकः इत्यनेन तथा च प्रातिस्विकरूपेण प्रहारलाभान्नवं मनसाधारणपमित्याशयः

॥

सर्वेंद्रियाक्रियासंपातलक्षणोनुकात्वंतरं सर्वेंद्रियक्रियाशैथिल्यलक्षणं श्रममेवगणयितुमुचितमित्याश
कामयाचिकीर्षुराह श्रमस्येति स्वप्नस्य निद्रातो भेदं दर्शयति स्वप्नवहेति नाडिकायामिति स्वार्थककप्रत्ययेन
नेत्रस्याष्टत्वगात्मनावोध्यते गच्छन्निति मया मेद्यखिडः श्रीकृष्णः स्वप्ने दृष्टः कीदृशस्तनपनदुद्दिनयमुनायाः कच्छे
नीरं प्रति गच्छन्नयाकृष्णपिगुच्छावतंसः किंचास्य हृदनेकचिंतेनाहृणा सकृद्धारं वारं प्रपन्नापेचारित्रिगयः सेमस्रोणि
यागोनेत्रप्रांतोयस्यापंचाशैथिलचरणः सालसपदयमानश्च लोकविस्मृष्टहासः किंचिल्लसमस्वविकासइतर

तुनस्यकारणावानष्टपान्नाड्रिः द्राभरतेनोक्ता स्वप्नवहनाडिकायांमनोयदावर्त्ततेतदा स्वप्नसंभवः तत्र
विभावाः स्वभावचिंतालस्यक्लमादयः अनुभावाः पार्श्वकरणनयनभ्रंजालनविभ्रमवचनस्वप्नदृ
र्शनादयः यथा गच्छन्कृष्णस्तनपनदुद्दिनः पिच्छगुच्छावतंसः पश्यन्नस्महृदनमसकृच्चक्षुषाकृष्टचि
तेनास्त्रिग्धापांगः शिथिलचरणः स्लोकविस्मृष्टहासः स्वप्ने दृष्टः कमलकलिकामेडुनोमेद्यखंडः ॥

स्वकमलकलिकामेडुनः कमलकुमलमस्य बणम्रस्यर्थः अत्र चिंताविभाविता स्वप्नदर्शनानुभाविता वाहृ
द्रियमीलनरूपानिद्राचवर्णिताविश्रमथामयत्रकवेरिदमुक्तिः सेष्टवेयन्नत्रप्रेरतिस्यावेनिद्राइतिपाठेप्राची
नाभिमतमुदाहरणमेतद्देवानामंत्रणीयामंत्रणमनुभावोनिद्राविभावइतिचविशेषइति ॥

65

नै॰ का॰ टी॰ ६५ अपस्मारं लक्षयति ग्रहाद्यावेशदुःखितमनःसंचारादिसंभूतो ऽयमपि विशेष इति भावः सामान्यतया ऽप्यनिर्देशोऽपि
विशेषतया पुनर्निर्देश एषां विशेषद्योतनाय यत्स्याद्धि सामान्यतो ऽपि बीभत्सभयानकविप्रलंभेषु भव
ति तत्रायं विशेषो यद्बीभत्सभयानकयोरपस्मारस्यापि विशेषाद्भवति नातः परं विप्रलंभे कदा
चिदपस्मारः कदाचिदपरोऽपीति उद्वेल्लदिति उद्वेल्लंतो ऽपेनवाः पल्लवाधररुचोऽधरोष्ठस्य शोभा येषां ते पर्य

ग्रहाद्यावेशादपस्मारः तत्र विभावाः अशुचिस्थानस्थितिधातुवैषम्योत्कटदुःखभयादयः अनुभा
वाः कंपफेननिश्वाससंभ्रमनिपातनविपर्यासजिह्वालोलनादयः यथा उद्वेल्लन्नवपल्लवाधररुचः प
र्यस्तशाखाभुजाः स्फूर्जत्कोरकफेनबिंदुपटलव्याकीर्णदेहश्रियः भ्राम्यद्भृंगकलापकंपतरलव्याघू
र्णाः श्वासानिलोत्कंपिताः शैले प्रत्यकपेनिपातितमपस्मारेद्युर्भूरुहाः मूर्छापात्रैवान्तर्भवति ॥

दैवेपमानस्यापरस्यैव संज्ञत्वादित्यर्थः साद्दृश्यप्रतिपत्तिविकाशकतयोक्तेन यथा पर्यस्ताः प्रसारिता याः
शाखास्ता एव भुजा येषां ते एवं स्फूर्जंतः प्रकाशमाना ये कोरकास्त एव फेनबिंदवस्तेषां पटलैः समुदायै
र्व्याकीर्णा व्याप्ता देहश्रियो देहकांतयो येषां ते किंच भ्राम्यन्निःसरद्भृंगाणां कलापः समुदाय एव कंपतरलः ॥ ६५
केशपाशः ... अनिलेन ...

मध्यगाद्द्रोणाद्रिमध्वाः हृताः शैलेन्द्रो द्रोणाद्रिकंपैः रक्तः प्राञ्जिप्रयातमक्ष्णलक्ष्मणसंजीवनौषधिशालिद्रोणा
द्रिमानयतो हनुमतः सकाशात्प्रपातितं किमिदमितिसंदिहाने न भरतेन बाणेन संधाय पातितमितिशैलस्य वि
धिविशेषणं प्रेक्षदृष्ट्वा यस्मारमुचैः प्रतपनेदृश्युष्टं नवंतत्त्वस्यार्थः अत्र महीरुहे समारोप्यमाणहनुः खविक्षा
वितो वा स्त्रविकम्भ निपातानुभावितस्त्राहार्ष्यारोपविषयीभूत एवायमस्मारश्चाखर्वगणाविश्रामथामम् क्षो
पीतिः तस्मात्प्ययस्मारविभावानुभावकव्याधिव्यादिराश्रयः हृसलक्षयतितत्वच मयीतिस्त्रपिनाथेप्र

सुचमपि विहायपदामनः पुरीतति निवर्त्तते तन्दा तत्र मे निद्राविभावः अनुभावा नेत्रमीलनप्रलापयथा
सोच्छ्वासादयः यथा श्वासोच्छ्वासप्रचलदुदरोपांतमामीलिताहे क्रीडांकुंजेजपनदुहितुः सु
प्ततः श्रीमुरारेः अन्तःस्मेरं निभृतनिभृतं कापि कर्णावतंसं काचिद्दाहोः कनकवलयं दामसमु
स्लातिकाचित् ॥

वहनाडीसंबंधे तद्वत्वाक्षरितागोनास्तीत्या वेदितं पुरीतते पुरीतत्समाख्यानना ग्रोभ्याभेतिकापिवालामुरा
रेर्मुकुंदस्यनिभृतनिभृतं तन्द्रागारराशंकया मंदंमंदं ततः स्मेरेहासगर्भितयथास्यात्तथाकर्णावतंसंकर्णा
कारं कोचिद्दितदग्धानयैववाहोः कनकवलयं ककणं काचिद्दूरी दामसमालोकनुस्त्रातीतिसर्वत्रसंवध्यते चो
रयतीत्यर्थः ॥

66

नै॰ कौ॰
टी॰
९९

अत्र किंशब्दाहृत्तिर्भक्तिभेदप्रतिपादनद्वारा याथार्थ्यस्योत्तरोत्तरमतिशयं द्योतयितं तेनावतंसदृशगाणापेतयाकदहरणाथा
ऽद्यमपेक्षितं नेदा मदहरणोत्कनद्यातिशायिनमितिस्ट्वितं तेन त्रिविधाया अपि नायिकाया अन्तरागोहेतोपस्य
तेकीदृशमसमुक्कदस्य नाकांक्षायामाह नयनदुहितृरिति यमुनाया केजे लतामंडपरूपे यिकरणोस्यास्ते
ति स्यास्मस्यापि केनसानिशयं केपमानोपरस्रोतोपनपयाभवतिनत्थापवमामीलितं अतिलीयत्र यथाभव
तितया मृष्पत अत्र त्वक्करणस्पृष्ठादिसमासिमात्रद्योतकनयादिवादेरपिभ्यादिवहाक्कतिगणत्वस्य
गणनीयादिप्रयोगसाधुत्वापावस्थंवक्तव्यमान्साधुत्वेक्केजनरत्नापिकरणसमसीविदेशादेवशापानेस्यस्या
थीत्ववमनात्मेदोषाशंकावकाशोयीति ध्येयं अत्रशायनविभाविते स्यास्याचक्रभाविते चैतेमीलन ॥

इंद्रियाणां प्रथमप्रथमप्रकाशो विबोधः निद्राच्छेदो विभावः अनुभावास्त्वेगात्कृष्टिजृंभाहतिमर्दनां
गुलिमोटनाद्यः ॥

रूपेषु मेचकवर्णाणाविश्रामयामविबोधं लक्षयति इंद्रियाणामिति प्राथम्यं विभावदर्शनेनैव दर्शितं भवतीति
न माह निद्राच्छेद इति वाह्येंद्रियमीलनोच्छेद इत्यर्थः अत एव स्वमेनात्याप्तिः येन चेतोमीलने निद्रेत्याच
तेतेन न्मतेति दृनाशोन्तरं जायमानो बोधो विबोध इति तेषामेव वलक्षणाव्याकृष्यतेतयच्चार्वाचीनैर्निद्रेत्य
स्यत्वं उ मनोयोगइत्यर्थं प्रदर्शनमकारि तदनवधानादेवेति प्रभीमः तथाहि तथा सति सुषुप्तेविंत्वं उ म
नोयोगानाम्नासाध्यत्वसंभवान्न्यात्राविव्याप्तिरेवस्यात् नच निद्राच्छेद इत्येन स्यात्तत्वंउ मनोयोग इत्यर्थः तथा
वैत्वंउ मनोयोगमदृकतेस्थितन्मतेपर्यवसितंनमितिनानिव्याप्तिरपातिवा च्यनथा सतितयाभूतमनोज

[illegible] ९९

राधयाया इति राधाया दृशा हृत्वा देवस्य क्रीडाविटस्य कंसद्विषः श्रीकृष्णस्य सहसा बला लोला चंचला अपा
ङ्गे रंगा नेत्रप्रांत कृष्टा तस्य भंगे रचनात चतुरे कुशले नेत्रांबुजपदं साहृप्यमपि कार्यस्य कारणेन समवि
दुरिति समालंकारस्यायेव नतरंगानुकूल्याये को नो स्मान्या तु रत्नत्वित्यर्थः कथंभूतया दृशा नभः क्रीडामंडपांत
रालं कुवलयस्य तत्तेनाध्यवसितनेत्रस्य द्रोणीमुकुलीभावस्तया दविद्रं दिहृतं कुर्वत्यातिर्यग्विकसंतेत्यावा॥
दिस्यं च शंकितया तया दृष्ट्या सा केतिक शब्दा साधारणा देहे शंका व्यज्यते ऽत्र तभो दसिद्ध पदयोः समभिव्याहा
रेण राधाकृष्णयोर्द्वयोर्द्वयोरपि नेत्राणि मुकुलीभूतानि न संतीत्यर्थमावेदयता तयोः परस्परं कदाचित्संभ्रम वत्रि

यया राधायाः सहर्षा दृशा कुवलयद्रोणी दरिद्रं नभः कुर्वत्या कलकंठनिनदैः सा केति केऽजाग्र
नः श्रमात्कृष्णविवर्त्तमानवपुषो देवस्य कंसद्विषो लोलापांगतरंगभंगचतुरं नेत्रांबुजं पातु नः ॥

स्येयोध्वस्यते कुर्वत्या इति सविसर्गपाठे तु राधा विशेषणमेव तत् तद्दर्शितं तु करोति क्रियायाः प्रसेव करणेन नीयेति
बोध्यं कीदृशस्य कंसद्विषः सा केति केः संकेत कृते रतारवकलकंठस्य कोकिलस्य कंठनिनदैरव्यक्तध्वनिभिस्त
त्वेनाध्यवसितै राधाकुंकारादिभिरितियावत् जाग्रतो विकृतनिद्रस्य पुनः कीदृशस्यांगात् क्षणाद्विवर्त्तमानं प्रस्तं
च द्वतुः शरीरं यस्य तादृशस्येत्यर्थः अत्र निद्राच्छेदविभावितो गात्रक्षसन्तुभावितो विबोधस्सर्वेणा विश्राममयाम॥

67

नै· का· टी· ६७

अमर्षं लक्षयति परेति परकीयाहंकारस्य प्रशमनेयोऽन्तर्वा विज्ञानीयात् समीहेच्छा सेत्यर्थः अत्रेति भर्तृ रामचंद्र
स्याज्ञाप्रवर्त्तनानैव नास्त्येव तदुत्तंवीर माहत्वे इत्यामेत्यमद्रा समद्रुमल्लेऽपश्रीत्रु नाम्या स्यज्ञानकीविन्यस्य
ध्वरनस्य स्याऽऽगच्छ मपिजीवनी सेतावन्मात्रस्य राम चंद्राज्ञा विषयत्वात् स्थो कार्यलक्षणीत्रे समद्रुमल्ले

पराहंकारप्रशमोत्कटसमीहामर्षं विभावाः अवमानाधिक्षेपादयः अनुभावाः स्वेदशिरःकंप
नेनयनाहत्या यथा अद्याज्ञानैव भर्तुः सरसिजनयना स्वनुसेनासमेतं वध्वालोकं लसल्लंट
हास्त्वमभितोऽस्त्र नले भ्रामयामः शाखन्मार्गावलोकप्रचलनयनया यासीनयामास कमेनोऽलेका
मृनाद्यमंकिवारस्तुपतिचरणांभोजयोर्योजयामः ॥

यसमनंतरमेव समुद्रातस्य ध्वरतो विन्यस्याम्यघारतो मायाऽऽत्मा विस्मरणीयता प्रसज्येत पृष्ठान्नाना
शोकाकुलाज्ञानकी समाभ्यास्य तस्यः सम्यक् समाधानेन कृतानपि जीवतिसतिशीघ्रमित्यर्थः नयावि
लविते विलंवामहि सोऽयं मद्गुरुर्नं मंभाविनमे विव्याघात अभग्रहपहीमवसेयः ॥ ६७

यशोक्लेशितयामदद्धिः सेपादपेतस्तुक्तेतैर्विकिं कुर्यां अस्माकं दातायामाहाश्चेति द्रुतानीमेव स्मरसिजनपना मंदो
दरीगद्दमेघिनः स्त्रीप्राधान्यादम्पर्हिंतनतयाप्राड्डिं दृशः सूनुर्मेघनादादिः सेनाचवाहिनीमेवेहदसमा
सत्वयाचप्रक्तृत्वमर्षयरिपोपार्थजडतामाविष्कृतेपुत्रमित्रकलत्रादिभिः सहयुगपदेवासोहंतव्यंइ
त्यनेनस्त्रीवधानौचित्यप्रतिभात्मकेछ्वानिछ्वापरिच्छेदरूपस्तदनुभावश्चाविष्क्रियते इतिकाव्यविदांप
ध्याः एतेनधर्मशास्त्रविरोधंपरिजिहीर्षुभिः कैश्चित्स्मरसिजनपनासूनुसैनाचेतिहेहेयाश्रितःस
प्रसक्तःस्मरसिजनपनापदानर्थक्याच्यानानात् ननुकस्मस्त्वरितमाकांतानिराशा यतद्दितिचेत्माचीनत्तु
रतनुतुचद्दोर्भवकस्मस्मरसिजनयनेमाकांदायास्तावतापनुहतेनतस्यांद्रावणसेतवच्छवसीपता
मितिचेत्सूनावेवनध्यानदत्वयेमवदीयाषशंकायैतिवानवेतिनिमीलितनयनेविभावयत्तभवान्अ
नएवस्मरसिजनयनायाः सूनोःसेनेतितत्वरूपहृदयमपिव्याख्यातेनतत्पदद्वयस्यानर्थक्यापातात्प्रा
भिःसमेतेष्वक्तदशास्युवंरावणमभितः समंतात्ल्लांगूलमूलेषुछेवध्वामूतलेभ्रामयामोभ्रामयितापा
नयामः ॥

68

नौ. का.
टी.
६८

श्रीरामनिकटेपराहृत्यगमनेविलंबमाशंक्याह किंवेति अथवेत्यर्थः शाश्वन्निरंतरंमार्गोवनलोकोमा
र्गेप्रतीत्तानयाप्रचलेनयनेयस्मात्तयाइयंचस्वभावोक्त्रिरंतरंतरणायाथवा द्विपराहतामपिश्रीरामस्य
नद्रुदेनप्रायकस्यापिवोन्तुकामरसमाहृतांसंभावनामलंकरोतिइत्यर्थगंतव्यं सीतयायासाकेसाकें
हृमेनोरहोगणाकीर्णलंकामृगयाचोन्सरस्परहृपतिवरणाभोजयोर्हिवचनेनाननयपरायणतावे
यतेयोजयामत्तयासतिश्रीत्रेप्रवृत्तेत्तत्रैववलेकाविटेलनस्पस्पकरतादिमाशयः अत्रप्राक्तोसर्वेदेवा
द्योगुरुषिकपावयेनकीकृतापवनतकेनापिकर्मणापरिश्रांतानामुत्पन्नमर्थकथंचिच्छाह्वानस्थितम
वहुवचनंत्वसमिन्भाहारमात्रेणावगमयति अत्रत्वःकृतायितेपादिनागमेनविनःपुरुषोऽस्मान्भा
वितोमर्थश्चवर्णाविश्रामयाम ॥

अवहित्थं लक्षयति आकारेति आकारो निर्वेदाद्यनुभावो मुखप्रसादादिः व्यवहारस्तयाभूतयथा
प्रियोक्तस्यादिस्तयोः संगोपनं गुप्त्या यत्नतः करणादिति निरस्यार्थः त्वत्केति सर्वधुरं अपि विभीषणः समरट
हं त्वत्काङ्गतवान्सोस्य शोकावंध्यनोपि याथोनिधिः समुद्रो बद्धः कृतसेतुः सोपि यमाप्तोपि मारणाय किं चिन्त्य
ध्यति परकलत्रापहरणान्न मत्यत्नतः कारणात्सीतायरित्यज्यतामित्येवं नृपस्तद्‌हृष्णस्य वचनमाकर्णयं ।

आकारव्यवहारसंगोपनमवहित्थं विभावाः क्रीडाधार्ष्ट्यकौटिल्यगौरवादयः अनुभावाः अ
न्यथाकरणान्यथाप्रेक्षणान्यथाकथनादयः यथा त्वत्कासाम विभीषणः सगतवान्बद्धः सया
पयोनिधिः किं चिन्तयिष्यति सोपि सारः शिरसः सीतापरित्यज्यतां इत्याकर्ण्य सहृहृष्णस्य वच
ने स्मेराननो रावणो मुक्तादामकैरणकं वस्तविथेकीरस्य विन्यस्यति ॥

स्मेराननो वचनो रावणः सुहृद्धृष्णकोपपरिजिह्मास्ययास्यात्संभूतत्वमवगम्यपितेमुक्तादाममौलि
कमालां करेण तामरसान्ततेन क्रीरस्यकं वस्तविथेमुकमुखाभिमुखं विन्यस्तनीदमसौदाडिमीबीजबुद्ध्या
गलात्स्थिति चिटिति परीतेकरतलेनोपनयातीत्यर्थः अत्र गाम्भीर्यधार्ष्ट्यं विभावितमन्यथाकरणानुभावितत्वा
वीर्यत्वभावेनस्याकारस्य मुखविकासादेः संगोपयन फलकमहित्थं चर्वणाविश्राममथाम ॥

नै॰ का॰ टी॰ ६९

उपतालनत्यतिनिर्दिष्यतेति प्रचंडक्रीराकामिणीभूनाकि मस्यकरोमीत्याकारिकेहेत्वर्थः दोषकीर्त्तनचौर्यादय
इतित्यीपदोषकीर्त्तनत्वीययानायपहरणात्दवउत्यर्थः कोदंडमिति प्रचंडैर्दंडैः रणोतिसंग्रामेयेराजानस्तेषांया
भुजास्तभिरेवदंडैर्दंडोत्कोदंडयनुं कृतेरचितेतत्रयत्नषिन्यामिंजिनीप्रतिपदेति शत्रुभूतानाराज्ञायार
मण्यलक्ष्मीवेणीभिलितणीस्तत्र भिर्गुंफितानकृतनाविधि त्वोवाणापकवचनेनैकस्यापिलहप्यनलभ्यनउत्यर्थश्रा

उपतानिर्दयता विभावाऽपरायदोषकीर्त्तनचौर्यादयः अनुभावास्तर्जनताडनादयः यथा
वैतारपतनप्रभ्रष्टहृदयन्तुघर्दनतलैः कृतोस्मि विधिः कोदंडरणाभिन्नभूपतिभुजादंडैः प्रचंड
डैः कृतेतत्र्यप्रतिपतराजरमणीगुणोर्गुंफिता क्रूराकारकुठारनारपतनप्रभ्रष्टदुष्टहृदि
यन्तुघर्दनतलैः कृतोस्मि विधिवत्तल्लत्यमहात्यते २ ॥

वेश्याकारः स्वरूपं यस्य तनादृप्यप्रस्त्रुठारस्यतनारभ्यदैर्घ्यपतनमात्रघातानकूलक्रियामात्रेतेनैवप्रभ्रष्टाः प्र
ष्टचेतोदुष्टाः कोयाविष्टायेद्विषाहस्तिनस्तेषांतुंप्रतिद्विपप्रत्यैवनेदन्तपोरेवाघातानभ्रज्यमानानि
यानिदन्ततलानितैः कृतोस्मि ननपूर्वकदाचिन्मयास्मिलनतालाभात् तल्लत्येतद्योगपलतलगुहीत्व
नेनेवश्यैस्मनिरामेप्रतिपवन्यग्रामस्यास्मिः [illegible] भाविनाजउतानभाविनो

पतावद्वर्णाभिज्ञापयतः ॥

६५

मतिं लक्षयति यथार्थेति निर्धारणात्मकमिति शेषः लाटीति मूढैः शास्त्रचिंतारहितैः कविभिर्लाटोल्ला
टिलाटदेशोद्भूतनायिकासंबंधिनो लोचनयुगलस्य कुचकलशस्य लीलागृहस्य भुजविलासस्य चटुलनपेक्षस्य च
निरूपणेन दिनं दिवसो नीयते तेति वाच्यमेतदेकमलस्य स्वव्यभिचारि मक्तिभाजा पुंसा समयो गोविंदेति जगतीना
थेति कृष्णेति कृष्णेति च व्याहारैः परिक्रामतीत्यत्र सर्वत्रेति शब्दः प्रत्येकं प्राधान्यप्रतिपादकः अत्र शास्त्रविम
र्शविभावना चानुभावेनु भाविनामतिः स्वर्वर्णा विश्रामयामनपादीनां साधिक्यमाशंक्य परिहरति नयेति मत्त

यथार्थज्ञानं मतिः अत्र विभावाः शास्त्रचिंतादयः अनुभावाः शिष्योपदेशभ्रूक्षेपकरचालनचातुर्या
दयः यथा लाटीनेत्रपुटी पयोधरघटी क्रीडाकुटी दोस्तटी पाटीरद्रववर्णनेन कविभिर्मूढैर्दिनं नी
यते गोविंदेति जनार्दनेति जगतीनाथेति कृष्णेति च व्याहारैः समयस्तदेकमनसा पुंसा परिक्रा
मति नयविनयानुनयोपदेशपालंभा अत्रैवांतर्भवंति उपदेशो यथा वत्स प्रदेयं खलतो वधे
यं मनोहरस्य चरणौ निधेयं निजं विधेयं कृतिभिर्विधेयं विधेयं विधिरेव वेत्ति १॥

दाहरणादिशब्दैर्नरस्यनीतिशास्त्रसिद्धार्थज्ञानं रूपस्य नयस्य लोकव्यवहारानुवर्तनरूपस्य विनयस्य स्वाभि
लाषसाधनरूपस्यानुनयस्य चोदाहरणानि गतार्थानुपदेशस्योदाहरति उपदेशो यथेति वत्सेति वस्तुध
नं प्रदेयं खलतो दुष्टाद्वधेयं सावधानेन त्याज्यं मनोहरस्य चरणौ निधेयं स्थापनीयं कृतिभिः स्वार्थपरा
यणैर्निजं विधेयं स्वाधिकारिकं तथा विधिबोधितक्रियानुष्ठानविधेयमनुष्ठेयं विधेर्दैवस्य विधेयं प्रायणी
यं फलं विधिर्ब्रह्मैव वा वेत्तीति तेन कर्मफलत्यागपूर्वकं विहितकर्मानुष्ठानमुपदिष्टं भवति ॥

70

नै॰ का॰
टी॰
७.

उपालेभंविभजते उपालेभइतिनिर्देशस्यार्थः प्रणाया त्मा प्रणयेनात्मास्वरूपंयस्येतिप्रणयात्मा प्रणयपूर्वकइत्यर्थः
एवमन्योप्यन्यपूर्वकइतिबोध्यंपाषाणइतिकाचित्सप्रेयसंसमवलोक्यविरहव्याकुलस्वान्तनीलकण्ठसमागम
वप्राप्नाययंदुःखंस्यादितिवक्तुंमनोज्ञंवमुपालभतेदेसारसम्भ्रमियालभगवन् क्रोधात्मुधाकिंनामथावसिव
हन्विषयानाक्रामसिनन्दवपंदृष्टापतपदार्थंकिमित्यात्रमनैष्कृत्स्नमत आहपाषाणइत्यादिमार्दवं प्रस्तरेपदियदिय
योधाराहतापृष्णेदरेयपरिसम्धायाम्यालीनांजान्वेवस्वभावेनापिकोर्योग्यिकेनसम्धायायाअन्यतासंभातापश्चात्वेननिर्देशः
वृदिनेयदिहिमानीमहद्विमंस्वेर्मभेयरिकिंचसमीरेवायोस्यमास्थैर्ययदिभवेत्तदाखिप्रेसमतताभवेत्तेननापकस्मक
ठितः करणानवंगपतत्रमर्षपवतिकोपपूर्वकनिंदापाःपराह्वेक्यरप्रशमविषयोनाद्समीदान्नूपामर्षसामग्रीत्वे

उपालेभोपिहिविधःप्रणयात्माकोपात्माचप्रणयात्मायथा पाषाणेयदिमार्दवं पदियधाराहतापृष्णेदरे
व्यालीनांवदनेसुधापरिस्वेर्गभेहि मानीपरिस्थैमाकिंचसमीरणेपदितदास्तप्रेभवेत्सत्यताकिंनामसम्भ्रम
मियालभगवनक्रोधात्मुधाधावसि कोयात्मामर्षरावातर्भवति यथाजनपसिसकलजगदेनूवदेवाभर
णस्थारसमीतलसुपाश्चोउरसिवहसिमेतयापिनापंयदुपतिवक्त्रसरवासिकिंब्रवीमि ३॥

ननद्यापमलादितिभावःजनपसीतिहेदेवदेवाभरणपरमेश्वरोत्तंसेत्यनेनमहाजनपसिरहीनतत्केस्वभावदुष्परिहार्ष ॥
तमांशुक्याद्सूयांपाविनिताच्चाविनुद्धपवार्थः प्रतियाघेनेयथा लोहितोपसूवर्णेरनमुखियुक्तेचपांडुरःश्वेतःस्वर
तमाषंक्याद्सधांपाविनितान्चाविनुद्धपवार्थः प्रतियाघनेयथा लोहितेतोनीलसंज्ञयेत्याप्रोक्यनेत्याहजगादितिस्येति अमस्तामिषेककणीत
विषाणाभ्यासनीलोदषडुच्यतइत्यनेनलोहितोनीलसंज्ञयेत्याष्प्रोक्यनेत्याह जगादितिसयेति
लेमवेतनावागमवक्तेदेवोप्यनेजनपसिकरोषि नथापिहिषनूपतेयिमेडरमितांपवहसिमापयसितदेवादेवनेमवंकुल
षोरनपइपतिसमालावक्रमालापस्तथासीतिहेतोरहकिंब्रवीमिचितयानकिंचिरसाभीतिचेद्रोयालेभोपइपतिउपलंभय

नैषधटी
८.

व्याधिं लक्षयति ज्वरादीति ज्वरादेः संभूतो मानसो विकार इत्यर्थः अयमेव ग्लानिनिदानितया प्राग्
क्तः ज्वरनिदानमेवात्र विभाव इति प्रतिपादयन्नादिपदग्राह्यं दर्शयति कुपितधात्विति कामक्लेशा
दयइति विरहादय इत्यर्थः तदुक्तं एकैकशो द्वंद्वशो वा त्रयाणां वा प्रकोपतः वातपित्तकफानां तु व्याधि
यो ये ज्वरादयः इहतत्र भवो भावो व्याधिरित्यभिधीयत इति दशोपश्रवा इति अभिलाषः स्मृतिश्चिंतानिय
नगुणकीर्तनं व्याधिः प्रलापउन्मादो जगतो हेतुगतइत्यमी तत्क्रमदशावस्थाः अत्र व्याधिशब्देन शारीरसंता
पकार्श्यपांडुत्वेतरसमजन्यमानयैवल्लदशा प्रग्राह्यं नाहि वेचयिष्यते षट्सु परिष्टात् दाक्षामिनित्यस्याः प्र

ज्वरादिविकारो व्याधिः कुपितधात्वकायक्लेशादयो विभावाः अनुभावा दशोद्वादयः यथा
दाक्षी यमनर्घ्यं दीधितिपदं तस्याः कुरंगीदृशः केयूरं कनकांगुलीयकमिवाने तु वाहृंगच्छ
ति अस्यात्कुसलनिवेदयामि विमितो वेणी मृषा कालियाद्दृष्टा लोचनवारिकालिपसरो भ्रा
न्यायपविभ्राम्यति ॥

स्त्रदृशः कांतरां द्याः केयूरं वाहुभूषणं कनकस्त्रीयमनर्घ्यं दीधितिसमुज्ज्वलं पदं वा हुन्तपंदातं वितरीतं कन
कांगुलीयकं खेतस्मिं कामाने तु ताकारयितुमिव वहिः स्वस्थानमतिक्रम्य गच्छति हे कुशलेनो वक्त
माणाद्रमदयिके किंनिवेदयामित्यस्याः वेणीमिषात्के शपाशा प्राजं तीव्या जाकालयो लोचनवा
रिवदुलीभन्तं कज्जलादिनकालियं चहृष्टा कालिय संरोभ्रोसायामनदृश्वघ्रा पद्यपि वरसदृत्येव व
नैतन्तु वितं तद्यापि कालियसरः पदस्सतत्र विशेषमाद मनयोः कं परिश्रामति परितो वन्नतके शस्त्राभावा
दामनंतनो वेणावलाते इति भावः अत्र विभाव मुद्याता नुभावितो व्याधिर्वेणाश्रीमधामः ॥

71

उन्मादं लक्षयति विनेति संस्थानदेशएकाचरणफलको मनोविकार इत्यर्थः तेनस्वात्महृष्टएकलत्वरूपाचरणविशे
षणप्रयोजनं वक्ष्यमाणं शंकतेनवेति नचगम्यागमनस्य सकलत्वेनकार्यान्निष्फले कर्मेति निषेधविधिप्रविष
यत्वेनतत्कर्तुर्विज्ञानेनस्यादनस्मादक्रियेति नसमीचीनानवलवदनिष्टानन्वयिनीसेवेत्यमेन हि मा
ननिमित्तमन्यदृष्टं वात्मप्रयोगेवतथाच सामान्यनिषेधविधिविषयत्वेपि विशेषनः परदाराभिमर्शनेनि
षेधादेवतस्य विज्ञानमितिभावः वलवदनिष्टसाधनत्वबुद्धितिरोधानफलिकांतःकरणवृत्तिरुन्मादइ
तिमन्मुकुंदोविशेषत्वेशएकारितेतिः नैषति राधायरिहृष्यमानाकामुभरदीप्तिमतीकीचनल
तास्तनीवल्लीचकास्तिप्रकाशतेति अनेनविचिंतितनत्वाविन्नत्यन्नषक्तान्वयः किंतु सापरमप्रेमास्पदी
भूतामेममराधिकेवेत्यज्ञात्वेमन्नान्यन्नषेगः नन्ललतात्वन्नयविशेषदर्शनाभावेप्यसंलापसंभा

विनाविचारमाचारउन्मादः नचागम्यागमनेतिव्याप्तिः विनाविचारमितिपदेनव्यावर्तनातत्तत्र स्व
त्वमहृष्टएवंनदेशेविचारएवक्रियानसमीचीनेत्यन्यदेतत् अप्रेप्सकारित्वोन्मादइतिप्रसमतेतत्रेदं
दृषणं तत्रविभावाः प्रियवियोगविभवभ्रंशादयः अनुभावावृथालापवृथारोदनादयः यथा
नैषाकापिचकास्तिस्तोचनललासेवाहिमेराधिकाहृष्टाचेन्नकृतोपिजल्पतितदासंस्मृत्ि
नावर्ततेइत्यंगहेनविचिंत्यसिंचतिमहन्नीरैरथीरैहेशोकांतेव्यातन्वनेकेरणभुजयोराधायसं

वितेजापमेवतथास्वादनलदप्ययाकरोतिचेदिति यद्दिकुतोपिकथंचिदपिएष्टोन्नानोजल्पतिनोत्तरप
तितदैतितद्दीनत्वंसंस्मृत्यितामोहितावर्ततेभवतीत्यमेवमादिविचिंत्यतिस्मित्सस्त्रीहृस्सल्लोलल्लामथी
रैरथैर्यरहचकैः प्रणुशीतिनिपावहृष्णोलीरैरधृकभिर्महद्र्वारैवारंसिंचतिवानमथिकस्यासंव्यातनन्नेत्रप्र
कटयतिकरेराप्सीपिनभजयोस्तत्रमाधवस्तिन [illegible] तिमाल्यानमहस्मरमादुपेसेक

७१

अत्र च न च कास्तीति वाक्ये न विशेषदर्शनाभाव उक्तः सैवास्ति मेरधिकेऽस्यं विचिंत्येत्येतावता तदाधातप्रकारकज्ञा
नमात्रमुक्तं न तु रसस्थायीभावत्वेनेति वमनाख्यो दोषउद्भावनीयः ननु तद्भाव यद्दय समभिपाहारान्नता यामेवस्था
याभानं पर्यवस्यतीति चेत् कीदृशमुदाहरणमिति प्रति प्रश्नार्थमित्यमाह स्वाभिहितवतस्तादृशमेव न तावता वमनाख्यो
दोषो वतरतितनयेन रेनाकविकुलगुणाभिसारिणीवाणीनावहृतनतरसयोर्दिनोष्टु दष्टकपादतिविष्टितरदयुगे
लाङ्गूलमवलंबतत्र यदितुलता राधा विचिंत्येति समदर्भ यिष्यतर्ह्येसावपिप्रासमेत्यदिति अत्रापि वावियोगविभा
वितो हृद्यारोदनाद्यनुभावितउन्मादस्य वर्णविश्रामधाम मरणं लक्षयति प्राणेति प्राणानिष्क्रमणसमानकालि
कोन्तः करणवृत्तिरित्यर्थः न च प्राणनिष्क्रमणकाले शरीरप्राणसंयोगस्याभावेन कथं नदीन्तःकरणवृत्तिसंभव

प्राणनिष्क्रमणे मरणे विभावानुभावानुभावौ स्पष्टौ यथापर्यस्तांघ्रिविकीर्णबाहुपततः संग्रामभूमौ
भिपालके शास्त्रनकेशयाश्रमनिलः स्प्रष्टुं समाकांक्षति ॥ उत्सेवोसे ॥२॥

इतिवाच्यं कश्चिदेव कारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वं यत्र कार्यसहभावेन हेतुत्वं यत्र कार्यसहभावेनान्वयव्य
तिरेकौ यथा गौणप्रभावस्य न तत्सर्वत्रैव तथा दृष्टत्वं गोरवादित्यमेव च सिद्धभावस्याप्यनुमितौ न कार्यसहभावे
न हेतुत्वमिति तत्किं कश्चिदेवमणिभिरप्रभ्रष्टा य्यन्यथा सर्वेषामेव कारणानां कार्यसहभावेन हेतुत्वाभ्युपगमेति
तन्याभावकैः सर्वत्र विनश्यद्वस्थतादृशायां कारणत्वसामान्याभावस्थितेषामभिमतत्वस्य न वाप्यभ्युपगमात् नवात्र
नतएवास्य स्मान्मरणमात्रकालीनोऽन्तःकरणपदार्थ तया विवक्षयतितन्मदेकं यफेनाद्यनुभावसाम्यादयस्मारे
णगताप्रन्तापन्नेः स्पष्टाविनियोगनेस्पष्टाविप्यर्थः पर्यस्ताङ्घ्रीतिपर्यस्तौ विहितौ चरणौ यत्र कर्मणि यथा भवति
तथा किंच विकीर्णौ इतस्ततः पतितौ बाहू यो यत्र यथा भवति तथा संग्रामभूमौ पततोऽले ॥

72

नो॰ का॰ टी॰ ७२

केशास्परावर्त्तस्य केशपाशं स्पृष्टमनिलो वायुर्भिया भयेन न स्पृशमाक्रांत तेन वा कठिनस्पर्शकरो भानवैर्वस्य करकिरणं
वक्राकारविंदेमस्वपयंत्राकारविंदपदेन करकिरणयोगपत्तमावेदितं न किरंतिन प्रसारपति न वा स्वेदा देवाः स्वेस्वेथाग्नि
प्रत्येकं निजालये पतेन वज्रेभिः संभ्रमपकथा हरणयालेतिसूचितं मिथः परस्परं समदुःखतया वर्षप्रभाविनीम
येतेनोदासीनेनैकेनापि कथा दुर्घटैवेति सूचितं कथामपि तेनान्यथा व्यापारे स्तनपराङ्मुखता दतप्रक्रमित्य
नेनोच्चैः कथानवसुरोदर्शितम्रातन्वतेर्ह्यपदपि विस्तारयंतितेन वा कार्यार्थसाकेतिकैः पदैर्वमवहरंतीति सूचितं
अत्र संग्रामविभावितं भूपतनाद्यनुभावितं मरणं च वर्णणविश्रामथामत्रासं लक्षयति मनोविक्षोभ इति मनोनिक्षोभो
द्विविधः उत्कंठोनुत्कंठश्चतत्रोत्कंठो भयमितस्तु क्रमेवानुत्कंठोपि द्विविधः प्राकसंभावितश्चाकस्मिकश्चेति

करकं करंकिरतिवा वक्राकारविंदेन वा स्वेस्वे थामि मिथः कथामपि स्वरः प्रक्रमातत्वते मनोविक्षोभस्त्रास
स्तथा विचारेत्यो मनो विक्षोभो भीतिराकस्मिकमनोविक्षोभस्त्रास इति विक्षोभेणावद्वयोरेकत्वेन परिग्र
हः तत्र विभावा घोरश्चनश्रवणचोरसत्वदर्शनादयः अनुभावास्तंभस्वेदरोमांचाश्रुवातादयः ॥

योरन्यतरपरिग्रहेन्यतरापि कल्पस्यादित्याशंकां परिहरति तथा चेति भीतिरितिस्थापि विशेष निरूढभयव्यवहारान्य
भीतिव्यवहारविषयत्वप्रदर्शनेन स्थापि भेदो दर्शितः विक्षोभेणाव विक्षोभशब्दे नैवद्वयोर्विचारोन्याकस्मिकयो
रेकत्वेनैकपर्यायक्रांतत्वेन परिग्रहः एकव्यभिचारिभावनथा यो त्कंठान्यत्वे सति विक्षोभशब्दवाच्यत्वं गा सत्वमिति
फलितं वोध्यं यत स्थापि व्यभिचारिणो भेदमाह तथा चेति वाहुल्येष्यामत विक्षोभयोर्वन्याग्रिमग्रन्थोवित्रो
तनवस्थापि नामुपिव्यभिचारित्वस्याग्रेवक्ष्यमाणत्वादत्र तत्संग्रहो ग्रंथकृता प्रदर्शितः रुतिवाचो नायाप्यम
धैक्रोधातमोवस्थाकथना [illegible] ॥

अत्रा चार्म रतिसमुद्रो त्वारण्यसमये कुत्रापि विषये रामवदनाडुडुतं हरीतिनाम शरावानस्ते नैवेंद्रस्य शोकाव
हत्वात्रिशतक्रतुविषयत्वं संदिहान इत्यर्थः शतक्रतोः सकाशाच्छोकाभयं वहन्निति तत्पव्याख्यानं तस्य काशादि
ध्याहारगौरवापत्तेरन्यथेंद्रादिति पंचम्यापत्तेः किंचैवं वमनाख्यदोषापत्तिरिति स्मर्तव्यं अतिरमनः कातरं च
किं तं कुर्वंतमभगवानतथान शोकिशुकोमैनाकनामा भूमीधरः कुंचयत्समिवलितपत्रमलं भुग्नितम्भुजिवक्रितक
णैनैव कृतप्रत्यंचलोलाहृतिसंपादितसर्वांगकंचुकावरणोन्यक्कव्याहतिधृतिमौनव्रतं यया सा स्वान्तयासिंधुयंक
कुंडे समुद्रकर्दमस्थलभे विवरे निमेडः जमतथा तमकोहतीष्ठतीत्यर्थः अत्र शत्रुनामाकर्णनं विभावितो

यथा स्मरणत्रो हरिनामरामवदनादिंद्रस्य शोकावहत्कुर्वन्कातरमातरं स भगवान्मैनाकभूमीधरः कुंच
यत्तिभुग्नितस्मनिहृतप्रत्यंगचोलाहृतिन्यक्कव्याहतिसिंधुयंककुहरे निमेडः जमाकोहतीति विचारो
वितर्कः विभावाप्रतिपत्तिसंशयसाधकबाधकमानसमुद्भावनादयः अनुभावाः शिरःकंपभ्रूचालना
दयः वितर्कश्चतुर्विधो विचारात्मासंशयात्मा २॥

गशंकोचाद्यनुभाविनस्त्वासमुद्रवर्णविश्राममथामः वितर्कलक्षणमिति विचार इति अन्योन्यो वितर्क इति प्राचोल
क्षणं चिंतायामिति प्रशक्तेः तस्याः अपि कथमिदं ह्येतेनेत्यहात्मकत्वादित्यनुशयेनेत्यसमभिहितवृत्ता विवदि
तार्थ निश्चयानुकूल इदमित्यं भवेन्न तमर्हतीत्येवमाकारकहहो विचारपदेनोक्त इति मंतव्यं तेवि जनते वित
र्क इति विचारात्मा कोटिसध्यकोयत्र्यासमन्पविचारेमात्मा विनूपयस्येति कुत्रत्या विचारपूर्वक इत्यर्थः
इदमित्थं भवितुमर्हत्यन्यथापि भवितुमर्हतीत्याकारक इति तु फलितोर्थः इदमेतद्धस्तादेव भवितुमर्हतीत्येव
माकारक इति न फलितोर्थः संशयात्मा संशयेनात्मा यस्येत्युत्पत्त्या साधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयपूर्वक इत्यर्थः॥

73

नै॰ का॰ टी॰ ७३

अनध्यवसायात्माध्यवसायो विपरीतनिश्चयो नध्यवसायस्तु हिरो धी विशेषदर्शनमितिपावचनात्मायस्ते षु
तस्याविशेषदर्शनपूर्वकत्वमर्थः इदमिदंगणकेन यथा कथमस्यादित्याकारक इति निष्कलितोऽर्थः सएवायमनेककोटिक
टिकपदेनोक्तो ग्रंथकृता विप्रतिपन्नात्माविनद्धकोटिद्वयमाह तथ मंस्य प्रतिपत्तिर्ज्ञानं तेनात्मा पस्ते तिमुग्मता
कोटिद्वयमाह सधर्मदर्शनजन्यसंशयपूर्वकत्वमर्थः इदमेतद्दशान्तथापि भवतु नार्हतीति तद्दशादि यमपि भवि
तुं नार्हतीत्याकारक इति फलितोऽर्थः एतेन विप्रतिपन्नेः शावृत्त यनयानेनतः करणेऽर्थमनात्मनत्वं धी विधान
अपितमचितेति प्रजस्त्यन्वयाकृतः पद्यपि संशयात्मेसनेन गतार्थो सो भेदस्तथापि संशयवैचित्र्यसमायातम्

अनध्यवसायाविप्रतिपत्त्या चेति अनध्यवसायपदेनानेककोटिकः संशयः यथा कालिन्दी विलसत्कटोरकम
हस्कुरं यनः श्यामवंशोमो वा लम्पलकोमलवपुर्वंशोवनेसो भवः आहोस्वित्करालः केलाः क्षितिभृतो
गोष्ठीमारिशायनस्तस्मा केवलमेषतिमम मन्थ्रयस्कारो भावकः ३ ॥

ह्येवेति भ्रम निर्णीयमित्याशयः नचैवं विप्रतिपत्तिजन्यसंशयपूर्वकोहात्मकभेदोनरमपि दुर्वारमिति वाच्यं
उन्नोशयद्वयानुष्ठानकोटिद्वयसमर्पक विप्रतिपत्त्यैव विचिन्त्यानापकान्तान उक्तं भेदे तु क मन्त्रकमे
लोदाहृतमिति कालिन्दीति श्यामवंशभोधः नः पाणौ कृतं कालिन्दीमादि यमुनायाव तमान सकमठिन
सैकतमिदं सेवकठिनमहावीरसापकथाकर्षणमिति पावद्रामो दाशरथिर्वा लस्यनवोदित समरणा
लक्ष्यविस सवस्ट्रलमारियो महावीरा राषकथा कर्षणापथना कर्षणीमणालकृ इति पावन्मृतिता भगस्तविना
कोतनमिनपतौ रसं पवित्रे बेपादाति केलेभव पृथिव्यानलनभो मणामेतावत्कालपर्यंतमकलंकितः हीन

७२

ननुविवाहे प्रतिज्ञानं गोनदोषायेत्यत आह खला इति दुष्टमतयो व्याहरिदोषोज्ञावनविषये खलानिपु
णाःस्तयाचपद्यपि भुद्दे लोकविनुद्देनाचरणीयमिति न्यायाद् नाचारितापमस्ज्येनैवेति भावः लोकसमस्तं
ताहशोप्यनाचारोनुपादेव एवमहाजनस्येत्याह स्थितिमन्तामितिराज्ञांगोष्ठीसभागारि हमहूतीपुरस्लि
ष्टतीनुषंगस्तस्याकृत्वैव्यापरिस्फुरेतैर बोनुदिनमुषास्यमानोभारकरोजगत्प्रकाशकः केवलमित्यवधार
णेमनसरस्येयस्तवः कल्याणघूम्लिष्टतीति स्वयंवरप्रसंगेराममवलोकयतोजनकस्य स्मरवायंप्रस्फुक्तिरि
यं श्वरामोयनुनैमयेन्नवेतिशास्त्रविप्रतियत्या विभाविनेगस्यशिरः कंपानादनुभावितोदेवतानु
गुणन्नयस्तायकोषन्यासान्मकविचारदर्वकोभास्करसाहाव्याह्नामोयनुनेप्रयेदित्याकारकदुहस्य
वेणाविश्रामधाम ॥

74

गी॰ का॰ टी॰ ७४ सौंदर्यस्मृतिमनोभवेनकामेनैषाहृदयमानादीर्घ्यासत्सीपूषामलावगाणानाशेवाजगतेकमेवेरंसौंदर्यमिति
सूचिकालिपिः कृता किं मितियद्दालावण्यस्यकर्त्रेस्त्रिजगतीविलोकितं दर्शनापेतियावद्दुद्वीविको
कंठताप्रशक्ताभिव्यक्तिकानादिः किमितिभावः वेत्यथवानयोरानंदद्रुमस्यवर्द्धमानेहृस्यमंजरी

यद्यावासौंदर्यस्यमनोभवेनगणनारेखा किमेषाकृतालावण्यविलोकितंत्रिजगतीमेषाकि
मुद्वीविका आनंदद्रुममंजरीनयनमोः किंवासमुज्जृंभतेराधायाः किमुवास्वभावसुभ।
गालिङ्गमालति ३ ॥

गच्छः किं किंसमुज्जृंभतेवर्द्धनेवाहोविज्ञाधायाः स्वभावसुभगानिसर्गरमणीयारोमालिः किमुन
यनयोहृन्मीलनिभामतद्गतिसर्वत्रान्वेति अत्रवक्रोक्तिसाधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयवि
भावितोगम्यश्चलनाद्यनुभावितः कंबुभिनवक्रमाहृदयसंपाषपूर्वकद्वयंराधारोमालिरपिभ
वितमदेनिगमानारेखादिरपिभविनमदेनिरमाकारक तिस्मामधामः ३ ॥

कथयेति यमुनायाः पाथसितयात्वेन भासमानरोमालिसंभ्रान्त्यैवास्वर्णा विल्लिस्तत्वेनावगन्ताथ च खंज
नंतत्वेनावभासमाने चक्षुः खेलयंतत्वे जयंतीयं कादृक् पूर्वैवंतत्वे कथयेत्युपहासे वीप्सा तथा शारदेति प्रस
न्नः शीतभानुस्तत्वेनावभासमानो येयं चापमयि कउदयमभिमुखमास्ते वास्तविकश्चंद्र एवायमिति वि
पर्ययमयाकरोतितदुपरीति एषः प्रसन्नत्वस्तिमिराणां तत्वेनावभासमानानां विविवर्तः परिणतिभेदो
वा केनालोचितः पूर्वस्त्वं कथयेत्यनुषंगोत्रापि बोध्यः अत्र परवैमत्यादिनो विभावितः परानुयोगेनानु गम्येन ५

यथा वा कथय कथय केयं खंजनं खेलयंती विस्फूर्जितयमुनायाः पाथसि स्वर्णवल्लिः अयमुद
यति को वा शारदः शीतभानुस्तदुपरि तिमिराणामेष को वा विवर्तः २ ॥

भावितः खंजनात्मकविशेषदर्शनपूर्वकः खंजनाध्यवसितलोचनयुगलेयं नायिका भवितुमर्हती
ति मिराध्यवसितयस्मिलवदिदं च मुखमेवातुमर्हतीति चोहश्चर्वणा विश्रामपथाम ॥

75

गी॰ का॰ टी॰ ७५

इयमिति विलसंती विशेषेणाशीणा नाल्लसंती प्रकामानो भ्रष्ठका नितान्तं यथाकरकलैवाम्रतमरसंभ्रताथ
रविंवात्मकैकदेशापवाम्रतानुस्रतषोडशकलाम्रंत्रैश्वर्णूर्णाद्वचिका यस्मान्नादृशीयं राधिकानतस्मावयुः कि
रणमालिनः सूर्यस्य करैः किरणैः सहेनकितस्मान्न राधिकानवाकनकमंजरीयतः स्वजरीं ठवहतितत
उभयवेलत्तरायान्स्मरमदालसा गात्रगौरभरिता केयमुन्मीलति इष्टपनेत न कथयेत्पर्थः अत्राधिक्य
न्यपसाधकस्य सूर्यकरसहनस्यवाधकस्यचोयन्यासेनविभावितपरान्वयोगानभावितो साधारण

यद्यावा सूर्येन विलसत्सुधाकरकलाधिकाराधिकाकरैः किरणमालिनः किमु सहेततस्माव
म्रुः नवाकनकमंजरी वहति स्वजरीं टयतस्ततः स्मरमदालसा कथय केयमुन्मीलति ॥

धर्मदर्शनजन्यसंशय एवं कइयं सूर्यकरसहनात्र राधिका स्वंजरीठवहनाच्च नकमंजर्यपिभवितुमर्ह
तीत्येवमाकारकज्ञहृष्वर्वणाविश्रामधाम नवोभयकोटिमा हृत्तधर्मदर्शने सतिनान्यतरकोटिनिश्च
यो भवितुमर्हतितथाच विवक्षितार्थनिश्चयानकूलता भावात्सहृतोहेवितर्कलक्षणामव्याप्तमिति
वाच्यं स्मरमदालसेत्यनेनगात्रगौरवादिनाकयुचिल्लिहृतकूल्पर्णाविस्फुरणेनततकोटिनिश्चयानत
मवसस्सु [illegible] रस्मृतियत्नेः ॥

ननु दशावस्थास्तु काश्चन शारीराः काश्चन मानसोऽवस्थाः सन्ति यथा व्याध्युन्मादेनूपे शारीरे स्तः प्रव
चेष्टया व्यापार उन्माद इति लक्षणो मानसव्यापारविवक्षया तस्याप्यान्तरत्वं संभवतीति वाच्यं तथा स
ति प्रलापपार्थक्यानुपपत्तेः तस्माच्छारीरावस्थाया उन्मादो न एव रसमेजयोः कापि को वा विकार इति हि विषए
वोन्माद उक्तो न तानीयौ कोऽप्यस्य विभागन्स्ननत्रायत्रेः प्रलापस्यान्तरत्वा देवचनविभा... व्या वा विरुद्ध

ननु दशावस्थासु अभिलाषगुणकथनप्रलापादिभिः रिभावा... न्तरे
न गणिता ... संज्ञा एव नैतीति चेन्न २॥

व्यवहारे सोन्मादप्र अगणनानौचित्यादेवं व्याधिरपि शारीर एव तथैव लक्षणकथनाजत्व्याधेर्विकारत्वाद्दे
वनाथे सात्विकभावत्वे वानुभावः नानाविधव्यापारात्मकोन्मादस्य च पुलकाद्यात्मनां यथायथं रोमाञ्चादिषु वि
कारात्मकस्य तु तस्य न कुत्राप्यन्यात्तु मानसस्तासां मध्ये चिन्तास्मृतिजडतान्यभिचारिषु गणिता अभिला
षगुणकीर्तनप्रलापास्तु नेति कृतत्वाशकतेन न विरोधः ॥ २॥

समाधत्ते औत्सुक्यमिति द्वयोरपीच्छाविशेषात्मकत्वादिति भावः वर्णनात्मकस्तत्त्वाविति तथा च तत्त्वकथावि
कार एव न भवतीति गुणकथायास्तु इयत्वेन कुत्राप्यन्तर्भावस्तर्जनकीभूतस्य तत्त्वात्मिकाया एव तस्याऽऽ
णकथात्वं फलवैचित्र्यमंगीकृत्य सत्त्वावस्थानःपार्थक्येन तु द्वयोरेव संस्कारजनकत्वाविशेषाद्व्यभिचा
रिस्तत्तिलक्षणाक्रांतत्वाद्गुणकथायाः स्तनित्वमभिचारिभावेनान्तर्भावः संभवत्येवेति भावः इत्थं च वर्णप
ते गुणवत्त्वपाप्रतिपाद्यत्वेनेनेनतिनर्णेनेतत्र पठतीत्यतएवमेव पर्यवस्यतीति बोध्यं उन्मादइति तथा च तदे

औत्सुक्येऽभिलाषस्य वर्णनात्मकस्तत्तो गुणक
थाया उन्मादे प्रलापस्यान्तर्भावात् ३ ॥

तल्लक्षणयोर्ग्रंथकृत्कृतकषोराचार्यैर्व्यवहारप्रदेश्यमानार्थके एव भवत इति मंतव्यं इदं भयलक्षण
व्याधाद्वद्वेगोनिविष्टानेत्वलक्षणालक्षितस्योद्वेगस्य व्याधिलक्षणाक्रांतत्वान्न प्यानिधने प्राणोत्क्रम
णेचेन्न कुत्राप्यविकारत्वान्मरणलक्षव्यभिचारिभावलक्षणाक्रांतत्वे चेत्तदेव तन्द्विन्नापि बोध्यं इत्थं च पव
स्यप्रपद्ध निविष्टानेतस्याउत्साहत्वानतदुत्साहणामेवेति बोध्यम् ३ ॥

संख्यानियंत्रणामस्यन्त्याह अत्र प्रतिभातीति व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तमनेकरसानुगुणं प्रदर्शयति तो
हूलेत्यादि एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युत माहृदन्तस्तो हूलाहरणछलेन रभसाश्लेषोपि संविघ्नितः आ
लापोपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयेत्यानया कांते प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृत इत्यनुकर्षयेनत द
र्थस्तु चतुरयाथया विज्ञापिकया कांते प्रतिकोपरहितामानत्रुपचारनस्ताकालोचितक्रियया कृतार्थीकृतः स्व
दोषस्फुटतां नीतः कोपप्रकाशे हि कोपापनोदनविदग्धेन नायकेन चाटुकारादिभिरेकत्र स्थित्या तदानर्थकोस्यादिति
भावः एकत्रदेशे आसनसंस्थितिरूपे वपानसत्राहरतः प्रत्युत माहृन्त्या याभिमुखागमनात्परिहृता एकांतो हूलाह
रणछलेन चंद्रच्छलपदे कार्ये गुणीभूतेन नतमुखेनाहूलाहरणसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति नावमानात्वेश्लेषः
योकनीयः रभसाश्लेषः प्रमालिंगनेपि राभिमुखागमनेन संभावनो गमयति संविघ्नितः स्वपमेवधा विस्मागत

अत्र प्रतिभातीति छलमयिको व्यभिचारिभाव इति तो हूलाहरणछलेन रभसाश्लेषोपि संविघ्नितर
तिश्शृंगारे दर्शनात्तद्वो वृद्धैर्वेद्यं जालादयः हास्ये च व्यपदेशात्व्यपदेशयोर्दर्शनात् वीथीभेदे गणनाच्च ॥

वेत्यतिभावः एवं परिजनं व्यापारयं स्यापकरणाहरणादौ निरंतरं प्रेरयंस्या लापोपि प्रयोगापि क्रियावैदग्ध्यमा
हृ न मिश्रितः प्रत्युत्तरिततरमिति बोध्यः न चेदं स्यादितिश्रुमिस्याह वीथीभेद इति वीथीभेदे मार्गविशेषकः एणादिशा
स्त्रेष्टयम्भूतन्यायशास्त्र इति यावत् हणनास्त्र त्रमध्ये छलस्पष्टयगणानान्न्याच प्राचीननिबंधेन स्यगण
नाप्यत्रैव तिभावदमुपलक्षणकं नासीय धर्मीपक्ष छलेनात्र विद्धस्य योनकल्को व्यपदेनकल्कः स्वाभाविको
वेदविधिनेकल्कः प्रसह्यविज्ञाहरणेन कल्कस्यान्यवभावापह्नुतानिकल्क इत्यादि ॥

नौ॰ का॰
टी॰
७८

तदिदं लतयति संग्रेपति किंचित् क्रियागोपनफलकृत्यक्रियोत्तरस्यकारणाभिलाषः करणादृत्तिरित्यर्थः अथवा हि
त्यक्तनिर्वेदात्त्वेनवगोपनफलकं चक्रवर्तिविक्रियागोपनफलकमितिभेदः संकेतीकृतेति निकुंजकुहरल्लता
मंडपप्रांतेस्थितात्क्रियमाणाराधामाधवतोहृद्गीविकाराणीकोन्नत्वंनोस्मात्कच्छभ्रूनयोस्तयोः संकेतीकृतका
ननंदत्तसंकेतेवनंप्रविशतोरेवमन्योन्यकौतूहलात्परस्परविषयकौतुकादन्यत्वप्रतिभानमितरेतरयोर
पिपाद्यातत्प्रतिपत्तिर्यथानभवतितथामवहारोरतएवान्योन्यमत्त्रस्ततोरितरेतरदर्शनाभावोभिन्नाश्रयगीतपा
देवंकुंचनकापेविवलितेनागपरिस्थिययाभवतितथेनस्ततः क्वचित्क्वचिदात्मानंकिसलयैः पल्लवैराच्छप
तोराच्छादयतोरित्यर्थः अत्रविस्रब्धमवहारपरीरमाविभाविते निश्रृतवीक्षणाचनभावितंकुंजप्रवेशगोपन

संगसत्क्रियासंपादनेच्छलेविभावोव्रजमानप्रतिपत्तकुचेष्टादयः अनुभावश्चोक्तिनिश्रृतवीक्षणप्रकृति
प्रच्छादनादयः शृंगारेयथासंकेतीकृतकाननंप्रविशतोरन्योन्यकौतूहलादन्यत्वप्रतिभानमारचय
तोरन्योन्यमत्त्रस्ततोकुंचनत्वमयमितस्ततः किसलयैरात्मानमावृण्वतोराधामाधवयोर्निकुंजकुहरद्रुहीवि
कायामितः संग्राममेययासमापिहितमान्कपठोबृहराशीन्सरोपकंदेप्रनरीत्समाणाः हृष्टोककपीइस्समवेक्षसवि
स्मायोजयामासरामचंद्रः सर्वाण्यभिचारिस्थलानिविलक्षणभियानोदाहृतानि ॥ ॥

फलकं छलचर्वणाविश्रामभयाममस्मापीति क्रमान्प्रातिभासिकसन्नाभाजः कपठोवराशीन्नैद्रजालिकसमुद्रा
नपुरोयकेटेलेकासमीपेईक्षमाणाः पुनरितित्वर्थे मोन्नुभ तद्धन्नमत्स्वराक्रमोरामचंद्रः कपीद्रस्तोदधिक्रमण
समवेक्षहृष्टोमवेदयथास्यान्तथायोजयामासेत्यर्थः अत्रावृषापवभासकप्रतिपत्तसमस्तकुचेष्टाविभा
वितेतथाहृक्यानानुभावितेस्वीयतनावागमगोपनफलकरामचंद्रनिष्ठेछलेचर्वणाविश्राममथामततः सि
द्धोभवन्यथायथावन्नस्यावकाशिरः क्विनित्तिताव[illegible]दाटीगैद्दीपिकछलेद्वयपेनपत्रविव

७८

यत्नु कथमसौ संख्यानियमो मात्सर्योद्वेगदंभेर्ष्याविवेकनिर्णयक्लैव्यक्षमाकुतुकोत्कण्ठाविनयसंशयधार्ष्ट्या
दीनामपि तत्र तत्रोदाहरणेषु दर्शनादिति तत्रासूयातो मात्सर्यस्य त्रासादुद्वेगस्यावहित्थाद्दंभस्यामर्षादी
र्ष्याया मतेर्विवेकनिर्णयोर्दैन्यात्क्लैव्यस्य धृतेः सकाशात्क्षमायाः औत्सुक्यात्कुतुकोत्कण्ठयोर्लज्जाया विनयस्य
वितर्कात्संशयस्य चापलाद्धार्ष्ट्यस्य च वस्तुतः सूक्ष्मे भेदेऽपि नान्तरीयकतया तदनतिरिक्तत्वस्यैवाध्यवसायात्तु
निवर्त्सो गौरवादुच्छृंखलतया प्राग्नौचित्यादन्यथा मनेरीषदेतराया लज्जायास्तदेतभावः स्यादिति दिक्सर्वमभिसं

आलस्योग्र्यजुगुप्साः संभोगे वर्ज्याः विप्रलंभे आलस्यग्लानिनिर्वेदश्रमशंकानिद्रौत्सुक्यापस्मारस्व
विबोधोन्मादजाड्यासूयाव्यभिचारिणः हास्ये वहित्थालस्यसुप्तनिद्राप्रबोधाव्यकरुणे मोहनिर्वेददै
न्यजाड्यविषादभ्रमापस्मारोन्मादव्यथालस्यस्मृतिवेपथुस्तंभस्वरभेदाश्रुग्लान्यरौद्रे उत्साहस्मृतिमति
निद्राचेगामर्षरोमांचचपलतोग्रतास्वरभेदके व्या पवीरे उत्साहधृतिमतिगर्वावेगामर्षोग्रतारोमां
चाव्यभयानके स्तंभस्वेदगद्गदतारोमांचवैवर्ण्यशंकामोहावेगदैन्यचापलत्रासापस्मारमृत्यवः
व्य वीभत्से अपस्मारमोहावेगवैवर्ण्यग्लानिव्यग्रमृत्युस्तंभस्वेदस्वरभेदप्रलयपुलकआवेगजडताव

याद्यैर्विवितपादीनामेतर्भावोऽग्रेप्युक्तोनाकः एषु च व्यभिचारिभावेषु मध्ये केचन केषांचन विभावा अप्यनु
भावा अपि भवंति यथा व्रीडा अतिवृत्त्यतिविभावत्वमसूयाप्रति चानुभावत्वयथावारीस्तंभस्वेदगद्गदता
क्रोशो मात्रविभ्रमस्यापत्य- चिंताया निद्रां प्रतिविभावत्वमौत्सुक्यं प्रति चानुभावमित्याद्यन्यत्र विस्तरः अथ
रसभेदनियतान्व्यभिचारिभावान्दर्शयति आलस्यमिति विशेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफ
लकत्वमायेन विवक्षितार्थप्रतिपादनसलाद्यवमामिसंवंधायेवेतिभावः अतएवान्तरसमुच्चतयैव तेषदर्शि

अन्ये हर्षोन्मादस्मृतिमत्यादयः रसाननुकूलाः शान्तरसाननुकूलाः यद्वा अन्येपि केचन रसाननुकूलास्तन्नरसानुकूलाः
स्वयमूह्याः उदाहरणानुसारेणाग्रहणीयाः तथा चेदं प्रायोवादमात्रमितिभावः तदुक्तं प्रायोनवस्थितेश्चित्ते भावाः सं
कीर्णभावाः वाङ्मलैर्न निरोधितेन यान्ये तेपयास्थिताः १ शंकासूयाभयंग्लानिर्व्याधिश्चिन्तास्मृतिर्मतिः श्रान्त
कं विस्मयो हर्षो व्रीडोन्मादो मदस्तथा २ विषादो जडता निद्रावहित्थं चापलं धृतिः इति भावाः प्रयोक्तव्याः शृंगा
रे तु यथायथं ३ श्रमश्चपलता निद्रा स्वप्नो ग्लानिस्तथापि च शंकासूयावहित्थं च हास्ये भावा भवन्त्यमी ४
दैन्यं चिन्ता तथा ग्लानिर्निर्वेदो जडता धृतिः आधिश्च करुणो वा भावा भावविशारदैः ईर्ष्यासूया तथा गर्व
उत्साहो मद एव च चापल्यमुग्रता चैव रौद्रे भावाः प्रकीर्तिताः उत्साहश्चापमर्षश्च वितर्कोथ मतिर्धृतिः क्रो

अन्येच भावा रसाननुकूलाः स्वयमूह्याः ॥

धोसूया तथा मोहश्चावेगः शोकहर्षणं ७ गर्वो मदस्तथोग्रत्वं भावा वीरे भवन्त्यमी शंका पोमरणं चैव चाप
लं च भयानके ८ अपस्मारो विषादश्च भयरोगो मतिर्मदः उन्मादश्चेति विज्ञेया भावा वीभत्स संस्थिताः ९
आवेगो जडता मोहो हर्षोत्ता विस्मयो धृतिः इति भावा निबध्यन्ते रसे स्मिन्नद्भुते बुधाः १० इति कश्चित्संभोगे
वर्जयित्वानेन श्रेयन वर्जनीया पापमानाभिचारिणाते पिदर्शितास्तेन विभामात्रस्य ईत्यपः ३ ॥

अथ रसविशेषस्यापि विशेषाणामपि व्यभिचारिभावत्वमस्तीति विवेचयितुं प्रतिजानीते स्थायिनोपीति न
देनद्विवेचयति हास इत्यादि रतेर्व्यभिचारित्वमाह रतिरिति एवमग्रेपि इति श्रीजडुपनामकगंगारामविरचि
तायां नौकाख्यायां रसतरंगिणीव्याख्यायां पंचमस्तरंगः ५ ॐ श्रीगणेशाय नमः अथ विकरैर्हेतावभिप्रेते ग्रामा
ववसरं रसनिरूपणं प्रतिजानीते अथ रसा इति विभावेत्यादि विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति

स्थायिनोपि व्यभिचरंति हासः शृंगारे रतिः शांते करुणे हास्ये च भयं शोकोपि करुणे शृंगारवीरयोः क्रो
धो वीरे जुगुप्सा भयानके उत्साहविस्मयौ सर्वरसेषु इति श्रीभानुदत्तमिश्रविरचितायां रसतरंगि
ण्यां व्यभिचारिभावनिरूपणं नाम पंचमस्तरंगः ५ अथ रसा निरूप्यंते विभावानुभावसात्त्विकभा
वव्यभिचारिभावैरुपनीयमानः परिपूर्णः स्थायिभावो रस्यमानो रसः ॥

तत्र रसस्य विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगात् मेलनाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिस्तथैकत्वेपि विभावसा
त्त्विकभावयोर्द्वयोरेव मीलनेपि सर्वाभिमतो रसानभिव्यक्तिर्न सिध्यति सात्त्विकभावानां हि रूपं तथा त्रया
णामपि मेलनेस्य तत्र सिद्धेरतः सात्त्विकानां व्यभिचार्यनुभावयोर्गोबलीवर्दन्यायेन ग्रहणार्थं अत एव
तत्रैव व्यभिचारिशब्देन निर्वेदादय एव गृह्यंते इति संप्रदाय इति स्मर्तव्यः ॥

79

नै॰ का॰ टी॰ ७५

परिपुष्टः आलंबनेन रामादिना उद्दीपनेनोद्दीपितोऽनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतो व्यभिचारिभिश्च पोषित इत्यर्थः स्था
यिभावो रामाद्यनुकार्यनिष्ठ एवोपनीयमानो नटे कृत्रिमवेषादिनानुकार्यरामादित्वेनानुसंधानवशादा
रोप्यमाण इत्यर्थः रस्यमानश्चमत्कारहेतुः इदं च रसपदप्रवृत्तिनिमित्तम् एतेन सोऽपि रसपदार्थोऽवसेय यत्तावदुक्तसू
त्रं व्याचक्षाणैर्भट्टलोल्लटप्रभृतिभिः आलंबनोद्दीपनैः सहोत्पाद्योत्पादकभावादुद्दीप्योद्दीपकभावाच्चानुभावै
र्गम्यगमकभावाद्व्यभिचारिभिश्च पोष्यपोषकभावात्संयोगाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरुद्दीप्तिरनुभूतिः प
रिपुष्टिश्च रामादौ नर्तकेऽनुरूपताभ्यासाद्याहार्यारोपरूपेणेति यद्वा कृत्रिमैरपि तथाभिनयेनागृहीतैर्विभावादि
भिः सर्वैर्विलिंगैरुपनीयमानश्चित्रतुरगन्यायेन रामोऽयमिति बुद्धिविषयेण नटे पृत्नेऽनुमीयमानोऽप एव परि
पुष्टः स्थायिभावावस्थातोऽवस्थान्तरापन्नः स्थायिभावो रत्यादी रसमानतया चर्व्यमाणतया रसपदार्थो
बोध्यः तदुक्तं श्रीशंकुकैः राम एवायमित्ययोगव्यवच्छेदविषयायामयमेव राम इत्यन्ययोगव्यवच्छेदविष
यायां वा सम्यग्बुद्धेरनेन नरावतीर्णेनासौ राम इति बाधायां न रामोऽयमिति मिथ्याबुद्धेर्विरुद्धोभयकोटिकायाश्च
यं रामो न वेति संशयबुद्धेः राममसादृश्यविषयाया रामसदृशोऽयमिति सादृश्यबुद्धेश्च लोकप्रसिद्धायाः प्रवृत्ति
निवृत्त्युपपत्तया विलक्षणया चित्रतुरगोऽयमितिवद्रामोऽयमिति बुद्ध्याऽऽस्वादितेन नटात्मनि पक्षे बाधितम
पि विभावादित्रयात्मकैर्लिंगमवधार्यते कथं तदवगम इति चेत् श्रीरामचंद्राय वासुदेवाय हृषीकेशाय नमः॥

नटेनकज्रीसेयंममांगंभुस्तयारसच्छटास्तुस्तबकईरशलाकिकादशोः मनोरथश्रीमेनसःशरीरिणीप्रा
णेश्वरीलोचनगोचरंगतेतिदैवादद्दमध्वगपाचयस्तापितनेत्रयाविद्युत्कस्मश्रविरलविलोलजलदःका
लःसमुपागतस्थायमितिचालेवनोहीपनयोस्तयाप्रोगेवशुहशीलामासाद्यऐमोचायाविर्भावेनविषये
कृतेनातिशयितानुभावेनरोमांचायाविर्भावव्यक्तोकेदादेरभ्यासपाटवेनैवचनत्रकालोचितकवादमु
ज्ञादेपादेस्वप्रकाशनसंभवातेनेनचरसायास्तस्याधीनत्वानुमीयतेसेयमनुमितिरेवसच्चमत्कारप्रती
तिरूपाचर्वणेत्युच्यतेचर्वणाविषयएवचतस्यापीरसपदार्थः चर्वणायाश्चसामाजिकगतत्वान्नदोषइत्यरसव
वहारइतिइत्थंचविभावानुभावव्यभिचारिभिःसंयोगादनुमानाद्रसस्यापिनोभिव्यक्तिरनुमितिरिति

सूत्रार्थः ३॥

80

नौ॰ का॰
टी॰
८

वस्तुतः सामाजिकेषु रससंस्पर्शाभावेशात्कृतत्वस्य समारोपेन मितैतदा चमत्कारोऽस्माद्हत्यसौंदर्यबलादेव प्र
कृतविषययोरनयोश्चमत्कारजनकत्वमिति च लोकप्रसिद्धिमवधूय कल्पनायां न सहृदयसमाश्वासोऽस्तनश्चा
योगपत्याच्च सामाजिकेषु तादृशास्याद्यभिव्यक्तिरपि दुर्लभैवान्यथा निर्वासनेषु बालादिष्वपि तदभिव्यक्तिप्र
संगादित्यपरितुष्यन्विभावादिभिः संयोगाद्भोज्यभोजकभावसंबंधाद्रसस्यनिष्पत्तिर्भुक्तिरिति सूत्रार्थम

भावविभावानुभावव्यभिचारिभावैर्मनोविश्रामोयत्रक्रियतेसवारस ३॥

तालद्वरणोंनरसाद्भावेनिस्थायीत्यादिपतल्लक्षणोविभावादिसमभिव्याहारेणास्थायिभावोपादानेसाधार
णीकरणारूपैकप्रयोजनस्फोरणायविभावानुभावव्यभिचारिभावैरितिष्ठाद्वात्मानः काव्यस्याभिधात्मक
प्राथमिकव्यापारेणस्वसाधारणारूपेणानिवेष्टनेर्भावकत्वात्मकद्वितीयीकव्यापारेणावागम्यात्वप्रकारकरस
विशेषज्ञानपर्यवंधहाताकंतानादिरसस्त्वलयर्मैपरत्वेणापरिमरद्धिर्विभावैः संवधिविशेषणानवच्छिन्न

तेन च तथाभूतैः स्थाय्यनुभावादिभिरित्यर्थः

न चैतादशव्यापाराभ्युपगमे निरर्थकः स्यात् नितन्त्र्यापकाद्यभेदबुद्धेरेवागम्यात प्रकारकथीमतिसंभ
वादिति वाच्यं दुष्यंताद्यात्मकनायके यथार्थैरेयत्वर्थीरत्वादेरात्मनि चाधुनिकत्वकापुरुषत्वादेवैंयथर्म्मस्स्फुटं
प्रतिप्रवेशस्तद्भेदस्यैव दुरवधारणीयत्वात् इत्थं साधारणीकृतेषु दुष्यंतशकुंतलादेशकालवयोवस्थादि
षु सत्स्वद्वैतीयीकव्यापारमहिमनियंत्रितागतेसतिसमुन्मिषता तीयकेन भोगकृत्वव्यापारेणरजस्तमसो
र्निगीर्णयोः सत्वोद्रिक्तसत्वजनितेन निजचित्स्वभावनिर्वृतिविश्रांतिलक्षणेन साक्षात्कारेण विषयीकृ
तो भावनेकगम्यः साधारणीकृत एव रत्यादिः स्थायीभुज्यमानो रस पदार्थः किंवा निजचित्स्वभावनिर्वृति
विश्रांतिलक्षणः स्थायिभावभोगो वा रसः तदिदमुक्तं मनो विश्रामो यत्र क्रियते स वा रसः इति उक्तं च भट्टनायके
रसो न ताटस्थ्येनेमादि नस्मार्थः न तदादिमत्वेनारोप्यते न वा रामादिगतत्वेनोत्पद्यते इति नात्मगत
त्वेनस्थैसते किं तमिथाय यितव्यो व्यापारो यथा वाक्यमात्रस्य तथा काव्यनाट्ययोरेव सता हि तीयेन भावकत्वव्या
पारेण साधारणीकृतेषु विभावादिषु तृतीयेन भोगकृत्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्वोद्रेकजनितेन स्वप्र
काशानंदमय सविद्विश्रांतिलक्षणेन पारमार्थिकेन भोगेन विषयीक्रियत इति स्थाय्यादीनां साधारणीकरण
कलके द्वैतीयीकव्यापारमेतरेवाह प्रत्युहेति प्रत्युहो हृदाममभिव्यके तियावत् स्थायिभाववासनात्मना
वस्थायरस्यवहार्यो नत्ववहृत्संस्काररूपानंदवस्य स्थायिभाव इति नु परमार्थः कर्येषु वोध इति उत्तमकाव्य
मिति श्रुत एवोत्तमकाव्यलक्षणे वदोत्तमते गुणालंकृतिरसव द्विषयानंदाभिन्न ब्रह्मानंदात्मिकनिरू
पक उत्तमकाव्यत्वं गुणाः रसादयः अलंकृतयः वासनाचमत्काराः तद्वान् रसध्वनिप्रकाशस्तद्वान् विषया
नंदाभिन्न ब्रह्मानंदस्वरूपनिरूपक उत्तमकाव्यत्वे विषयानंदाभिन्नकथने किमायाते विषयानंदाभिन्नक
थने विषयचमत्कृतिसिद्धिलदह्नेतत्सिद्धिरिति सिद्धान्त एव ॥

नै० का०
टी०
८१

तदा ह्युद्बोधका इति प्रथमानुरागे वासनोत्पादकालेऽननुभवात् पूर्वकालस्यात्र गोचरीभूते रसे जन्मान्तरीये
ति यद्यपीदानीतनस्त्वत्कालभेदार्जितवासनाभेदेनापि रसास्वादः स्यात् तथापि पद्भिन्नभावनाभिप्रायमे
णेदं व्यक्तं तत्र स्वाभाविकवासनाकालिकानुभवपूर्वकस्सतिप्रभवस्थायिभाववासनायामभिव्यक्तिः स्य
लेपि जन्मान्तरीणस्य पद्भिन्नरवासनाकालीनस्यानुभवस्य वासनाभिप्रायको यं ग्रंथः एतादृशानुभवस्य
व विषयविधया कारणत्वात्तथा च विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगाद्यत्र व्यंजकभावसंबंधात्तस्य
भग्नावरणचिद्विशिष्टस्थायिनो निष्पत्तिः स्वरूपेणावभास इति सूत्रार्थः तदुक्तं श्रीमदाचार्यैरभिनव

प्रबुद्धास्थायिभाववासनावारस्य प्रबोधका विभावव्यभिचारिभावाः न च एतेः प्रथमानुरागे
व्याप्तिः पूर्वानुभवाभावादिति वाच्यं तत्रापि जन्मान्तरीयानुभवसत्वादिति ३ ॥

गुप्तपादैः लोके कारणत्वादिना व्यवहार्यैः प्रमदादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनुमानेनाभ्यासेन यस्मादेवे
कदिति प्रवृत्तिरूपेत तत्सामाजिकानां वासनारूपेणातः स्थितो रत्यादिः स्थायी काव्यगुणालंका
रादिद्वारा नाट्ये च चेतृविधाभिनयद्वारा विभावनात्मकव्यापारवत्वाद्योगेदष्णा विशिष्टैल्लेरेवं व्यञ्ज
तेन एवा पठतां वा लानां नरसाभिव्यक्तिः किं बहुना परापि स्वाभावासत्तात्तदभिव्यक्तौ हेतुर्यो विनाशेगा
त्रिणामपि मीमांसकवैयाकरणादीनां नसायदाहुः वासना चेन्नहेतुः स्यात्सस्या मीमांसकदिष्वित
दावाले वन विभाव इति गीयते तेनयोर्वलौकिकविभावादि रिणा वृष्टपदेशयोः ॥

८१

ननु तथाप्यसति हेत्वैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनोऽभिव्यक्तिरिति चेन्न । ममैवैते नैतस्यैवै
ते इति संबंधिविशेषस्वीकारनियमस्य न ममैवैते नैतस्यैवैते इति संबंधिविशेषपरिहारनियमस्य चान
ध्यवसायात्तेषां साधारण्येन प्रतीतेस्तथा चामुकस्यैवेत्यवधारणं विना प्रतीतानां तेषां स्वीयत्वासंसर्गाग्रहः स
र्वसंमतस्सदोषस्समानाहत्यान्यस्यैभवत्यैवेति स्वीयस्यापि भावदामनाभिव्यक्तिर्युक्तैवेति भावः । ननैवं विभावादी
नां साधारण्यावश्यकत्वे स्थायिनां साधारण्येकयस्मादन्तदानन्तासाधारण्यात्तेषां । न च मास्तु तेषां साधार
ण्येनाभिव्यक्तेरसाधारण्यमुपपत्तेरिति वाच्यं तथा सति सहृदयसंवादो न स्यात्त्रवास्तु संवाद इति चेदेवं
विधालौकिककल्पनायामनास्थापत्तेरुच्यते उपायानां विभावादीनामुक्तसाधारण्यबलाद्रसानुभवका
ल स्थायिनो प्रमातृविशेषनिष्ठत्वलक्षणो यः परिमितिप्रमातृतायाहृदयलनमज्ञानेनदृशानुन्मिषितो
वेद्यान्तरसंपर्कशून्यो परिमितो भावो यस्तेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादकारिणा प्रमातृविशेषसंबंधा
ग्रहरूपेण साधारण्येन स्थायी चर्व्यतेन ननु चर्वणाविशिष्टस्याविभावमात्रेनरसः रसं संवेद्यवायेलब्धानेदीभ
वतीत्येवमाद्युपास्कृत्या सहृदयप्रमाणेन चोनेदस्वरूपतायास्तत्रादरादिति चेत्स्वप्रकाशेनयेहृत्तिज्ञानलक्ष
णस्याकारवद्दस्याभाणचर्वणास्वरूपाभिन्नस्यान्यानेदस्यापि विषयीकरणात् स च चर्व्यमाणानेकप्राणस्वर्व
णपनाशेन शप्तन्ततएवविभादिजीवितावधिर्निस्यचर्वणः स्वसाधारणरूपेण विभावानवभासमानेनकरस
न्यायनचर्व्यमाणः पुर इव परिस्फुरन्हृदयमिव प्रविशन्सर्वाङ्गीणमिवालिगन्नन्यत्सर्वमिव तिरोदधद्ब्र
ह्मास्वादमिवानुभावयन्नत एवालौकिकचमत्कारकारी शृंगारादिको रसः । स च न विभावादिकार्यः उत्पन्न
स्य तस्य तत्कालेन संभवत्सामग्रीकस्य तत्साधकस्य समवधानपर्यन्तेविभावादि चर्वणानाशेपि स्तत्प्रसंगात्
दि नाप्यवाप्यारिकार्यनिमित्तकारणयोर्नाशपनाशकभावकल्पनायागौरवपराहतत्वाद्दन्यथेवोपपत्तेः स्व
र्गस्वरूपेणामन्तो ह्याप्यन्यस्यापनेयेतन्मासेनतायेत्यापिः ॥

नै० का०
टी०
८२

विभावादिभिरेव समस्तैर्यज्ज्ञाप्यते इत्यपि न विचाररमणीयं कार्यवैविध्ये सामग्रीवैचित्र्यस्य नियामकत्वा
न्नेकाकारबुद्धौ विविभावस्य स्यापि स्वरूपाजनकत्वाच्च किंच स्वप्रकाशानन्दे चात्मस्वज्ञानस्य वक्तुं ज्ञाप्यत्वमा
वरणायत्वस्य भिन्नत्वेनान्यज्ञानविषयत्वरूपेण ज्ञाप्यत्वमसुलभमिति तेन स्वकृतेन संभवत्येव स्वाभिन्नत्वेनान्यज्ञान
विषयत्वरूपेण ज्ञाप्यत्वे तेन न निषेध्यामः अपि तु विभावादिचर्वणात्मकं विभावादिजन्यज्ञानाकारकात्मचैतन
स्यग्राह्यपवासो मन्यते तदुक्तं विभावादिभिर्व्यञ्जितस्थायीति कारकज्ञापकाभ्यामन्यो हेतुर्न सिद्ध इति
चेदलौकिकसिद्धेर्भूषणमेतन्न तु दूषणं येन रसे विभावादिकार्यत्वव्यवहारस्तेपि व्यञ्जकत्वभावानुभावव्यभि
चारिणां चर्वणां चर्वणाया उत्पत्तिसमवायात्तेन सपचारात् गुणालंकाराद्यसंभिन्नरसादिविषये लौकिकप्रमितेर्जग
न्मेदविषयप्रज्ञानप्रमितेर्वाय्युर्यार्थसंस्पर्शरहितात्ममात्रविषययुक्तप्रमितेश्च गुणालंकारसंभिन्नरसादिमात्र
विषयतया विलक्षणायाः संविद्देशचर्वणाया ज्ञाप्यत्वव्यवहारा अपि तु न सांप्रदायिकानां प्रसन्नत्वादिव ग्राहकस्या
प्यभावात्स्वस्याज्ञापकप्रवृत्तिनिमित्तत्वानेवः तथाहि यत्तत्पद्ग्राहकं निर्विकल्पकं विभावादिपरामर्शप्रधानं निर्वि
कल्पजननायोग्यत्वात् नापि स्वाभिन्नसविकल्पकं चर्वमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य तस्य स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वा
त् चर्वणादशायां ज्ञानान्तराभावात् स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वमिष्टमेव ननु ज्ञानं तावद्विविधम्
त्मचैतन्यरूपं निर्विकल्पकमेकं स्वाभिन्नसविकल्पं च द्वितीयं तयोर्मध्ये ज्ञाप्यत्वेकाविषयत्वेनान्यविषयत्वमागच्छत
द्वयान्यतरविषयत्वाभावेन चोभयविषयत्वमापद्यते तच्च विरुद्धमिति चेन्न तदिदं स्वाभिन्नसविकल्पविषयत्व
रूपं लोकोत्तरचमत्कारमेव रसचर्वणायामवगमयतीति प्रागुक्तमस्मिन् सारस्यानुस्यूतस्याप्यवच्छिन्नामयावर
णाविरेव रस इति तत्पूरकमनुभवामः स्तनेरससमस्यास्याप्यवच्छिन्ना चिदानन्दस्तनन्ययोन्नासैव समरणिः अन्या
वरणाभंगो वा सहृदयस्य निजसहृदयतावशोन्मिषितेन विभावादिचर्वणामहिम्नानन्दस्याप्युपहितत्वेव
रूपानन्दाकारसमाधिना योगिनः स्वान्तःकरणवृत्तिर्वा चर्वणापदार्थः इयं च विभावादिविषयसंवलितचि

नैयायिकतनयास्तु विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाद्भावनात्मन एव दोषाद्रसस्यानिर्वचनीयदुःखेनादि
रूपात्मनो निष्पत्तिरिति निरूढार्थमतानां काव्येनाद्ये च कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यंजनाव्यापारे
ण दुष्यन्तादौ शकुन्तलादिरतौ गृहीतायां समनन्तरमेव चेतसी पसहृदयतोल्लासितसभावनाविशेषरू
पस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितदुष्यन्तत्वावच्छादिते स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकलइव रजतखंडः सम
त्पद्यमानो निर्वचनीयः साक्षिमात्रः शकुन्तलादिविषयकरत्यादिरेव रसः ननु भग्नात्मनो दुःखस्थिरोहितनो विशा
लवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूदित्या
दौ नानार्थस्थले शक्ये वाप्राकरणिकार्थबोधोपपत्तौ नातिरिक्तव्यंजनाव्यापाराभ्युपगमः समुचितः शक्ति
नियमनस्य वैकल्येन कोहामसमभ्युपगच्छद्भिः पिनानार्थस्थलेर्थद्वयमानीति सेकरेणाप्रताल्लनाद्वियेकस्य हेराद
सर्वीनेवरमितिन्यायान्नियमनोल्लासस्येवारेवाप्रामाणिकत्वादनशावगृहदस्मेषु चरमेनान्यमानस्यैवार्थस्य प्रथमं
वारणायतात्पर्यज्ञानहेतुत्वेनाभ्युपगमः कोषीलेः तात्पर्यविषयार्थबोधे व्यभिचारइति तस्य वै यं जनिकत्वमभिप्रे
त्य शक्तितत्वस्य कार्यतावच्छेदकघटनाधोऽप्यवश्यं व्यंजनास्वीकार्यैत्यपालं अगृहीतगृहीतविस्तृतार्थीतर
शक्तिकस्य पुंसो व्यञ्जनोल्लासस्याप्यनभ्युपगमान्नहि तात्पर्यवेति न्यायाद्धत्यन्तरकल्पनानवकाशात् इहदृश्येष्वेतच्छ
क्तिग्रहस्यैव विलंबितत्वान्नादितिचेन्न अचलातोऽभ्रियेह तावारिवाहैः महानिशीथिन्यां च पल्याः परसका
मः समुपस्थितः स्यादाव शक्तानोद्वयमपहृत्य जलवाहकैः पुरुषैस्समद्रिसुप्तल्लोरेमंतइत्यर्थान्तरेननावद्व
ल्लावारिवाहचपलाश्लिष्टे योगहलधाश्राक्याबोधयित्तुमेव तत्र विद्युत्तायद्धदितसैवनादृशार्थस्य प्रतीते
रन्यथाचमत्कारो न स्यादत एव योगशक्तिवाः २ ॥

83

नौ. का. टी. ८३

नापिकेवलपारुष्यार्थासेवलितोयद्वोधकत्वस्तत्स्याह्लादिसमानाधिकरणाया असंगतेः पुंश्चलीवादेः सर्वथैवतद्
विषयत्वाच्चतस्माद्योगरूढस्यमावृस्ययोगरूढ्यानियंत्रिते यियंयोगस्यशोर्थस्मृतेअंजनेवसा ॥ एवंस्थिते
निरूढ्यानानार्थस्यनेपुपमायाः प्राकरणिकाप्राकरणिकार्थगतायाः प्रतिपत्तयेवप्रयायाप्यार्थमंजनये
वाप्राकरणिकाद्यप्यर्थस्यशब्दामंजनयाप्रतिपन्नावलंक्लिष्टकल्पनयेमाशयेनप्राचीनोक्तनानार्थमंजकत्वे
नदुष्यतीसेवमाह्यन्तद्विस्तरः अयंचकार्यादोषस्तनाप्युपश्चतन्ताशश्चतन्तापासस्योत्तरभाविनालोकान्त
राह्लादेनभेदायत्वात्वपदस्यपदेश्योभवतिस्वएवंवोपस्थितरसादिनाचभेदाग्रहादृतिवैनैकत्वात्यवसानाद्दा
अंगमम्बेणीयश्वोप्यनेवछादकेदुष्यतत्वमप्यनिर्वचनीयमेवावच्छादकत्वेचरसादिविशिष्टवोध्येविशेष्यता
वच्छेदकत्वंपतेनदुष्यतादिनिग्रहस्यरसादेरनास्वाद्यत्वान्नरतत्वनिष्ठसतस्यशकुंतलादिभिरतत्संवंधिभिः
कथमभिव्यक्तिः तस्मिन्दुष्यताद्यभेदबुद्धिस्तुवाधवुद्धिपराहतेत्यादिकमपास्तंयदपिविभावादीनांसाधारण्यं
प्राचीनेरुक्तंतदपिकाव्येननेषुशकुंतलादिष्वावेः शकुंतलात्वादिप्रकारकवोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषुसत्सु
दोषविशेषकल्पनेविनादुरुपपादमतोवश्यकल्प्येदोषविशेषेतेनैवस्वात्मनि दुष्यंताद्यभेदवुद्धिरपिस्वपदे
ननैवेंरतेत्यनामदुष्यंतइवसहृदयेपिसुखजनकताकरणादृसादियुतस्यापिनः शोकादेर्दुःखजनकतयाप्रसि
द्धस्यकथमिवसहृदयहृदयाह्लादहेतुत्वंप्रसूतनायकस्यसहृदयेपिदुःखजननसेवोचितत्वात् नचसत्यस्य
शोकादेर्दुःखजनकत्वंनतुस्वप्नकल्पितस्येतिनायकानामेवदुःखेनसहृदयस्येतिवाच्यंरज्जुसर्पादेर्भयजनकत्वाद्
नन्याहकापत्तेः किंचसहृदयेरतेरपिकल्पितत्वेनसुखजनकत्वानुपपत्तेरितिचेत् ३ ॥

सत्यं शृंगारप्रधानकाव्येभ्यश्श्रवणप्रधानकाव्येभ्योपि यदि केवलाह्लाद एव सहृदयहृदयप्रमाणकस्त
दा काव्योत्पुरोधेन कारणस्य कल्पनीयत्वाच्छोकानरकाव्यव्यापारस्यैवाह्लादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबंधक
त्वमपि कल्पनीयं स्वस्वकारणवशाच्चाभयमपि भविष्यति अथ तत्र कवीनां कर्तुं सहृदयानां च श्रोतुं कथं प्रवृ
त्तिरनिष्टसाधनत्वेन निश्चितेन हि चिन्तनादिति चेदिष्टस्याधिक्यादनिष्टस्य चन्यूनत्वाच्चंदनद्रवलेपनादाविव प्रवृत्तेरुप
नेः केवलाह्लादवादिनां तु प्रवृत्तिरप्रत्यूहैव अश्रुपातादयोपि तत्तदानंदानुभवस्वाभाव्यान्न तु दुःखादत एव
भगवद्भक्तानां भगवद्वर्णनादश्रुपातादयः समुपपद्यंते न च तत्र जातु पिदुःखानुभवोस्ति न च करुणरसा
दौ स्वात्मनि शोकादिमहूपारयादितादात्म्यारोपेयाह्लादस्तदा स्वप्नसन्निपातादौ वा स्वात्मनि तदारोपेपि
मस्मादानुभाविकं च तत्र केवलं दुःखमिति काव्येपि केवलं दुःखमेव युक्तमिति वाच्यं अयं हि लोकोत्तरस्य काव्य
व्यापारस्य महिमा यत्प्रयोज्या अरमणीया अपि शोकादयः पदार्था आह्लादमलौकिकं जनयंति विलक्षणो
हि कमनीयकाव्यव्यापारजन्यास्वादः प्रमाणांतरजादनुभवात् तत्र तेच तत्तन्नायभावनाजन्यकल्पितद
स्वादिविषयते तेन । साक्षात्कस्य काव्यव्यापाराजन्यत्वेपि नद्यतिः शकुंतलादावगम्यात्वज्ञानोत्पादकत्वस्वात्म
नि दुष्यंतादभेदबुद्ध्याप्रतिबध्यत इत्यादुः अनिर्वचनीयख्यातिमनभ्युपगच्छतां केन नाव्यापारमध्यविदुषां
विदुषेतां किं काणां मते भाग्रुक्तदोषमहिम्ना स्वात्मनि दुष्यंतादितादात्म्यावगाही शकुंतलादिविषयकर
त्यादिमदभेदबोधो मानसः काव्यार्थभावनाजन्मा विलक्षणविषयताशाली रसपदार्थो भवति तत्र च विभा
वानुभावव्यभिचारिणां संयोगात् ज्ञानरूपाद्दोषादसस्यज्ञानविशेषात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्तिरिति सूत्रार्थः ॥

का. प्र.
८४

सचबोधः स्वात्मनिष्ठः दुष्यंतत्वधर्मितावच्छेदकशकुंतलादिविषयकरतिवैशिष्ट्यावगाही शकुंतलाविषयकरतिमान्दुष्यं
तइत्याकारक एकः स्वात्मत्वविशिष्टशकुंतलाविषयकरतिविशिष्टदुष्यंततादात्म्यावगाही शकुंतलाविषयकर
तिमद्दुष्यंतोहमित्याकारको द्वितीयः स्वात्मसत्वविशिष्टदुष्यंतत्वशकुंतलाविषयकरत्योर्वैशिष्ट्यावगाह्यहं
दुष्यंतः शकुंतलाविषयकरतिमांश्चेत्याकारकस्तृतीयोपितत्रच सर्वत्रैवरतेर्विशेषणतयाविशेष्यतया
नस्यविशिष्टज्ञानेहेतुत्वात्काव्यार्थभावनाकाले शकुंतलाद्यप्रतीयमानाया अपितस्याश्चेष्टादिलिंगकमनुमाने
नप्रत्येतुमशक्यत्वमिति निमंतव्यम् ह्यामादिबोधेनिःप्रसंगवारणाय काव्यार्थभावनाजन्यत्वेति बोधविशेषणे न
त्वेवं रसं स्वदतइति प्रयोगानुपपत्तिरात्मनपदार्थस्य बोधस्य रसाभिन्नत्वादितिचेदाह्नो तत्र रतिमात्रपरो रस
शब्दः सचरस्यतोन लौकिकबोधात्मा किंतु नेतः करणाविषयोप्यलौकिकसंनिकर्षसंपन्नः इतिन्नरतिस्तन्नामपि
तत्वते विभावादीनां त्रयाणां मेलनात्मकसंयोगाद्रसनिष्पत्तिर्नाम रसपदस्य व्यवहारउत्तिसूत्रार्थमतात्रयाणा
समुदितानां केपिरसत्वमामनंति विभावादिष्वप्येकस्य योगाश्चमत्कारात्मउत्तिसूत्रार्थमतात्रिष्वेकोपिच
मत्कारी चेत्सरसोनान्यथेति वदंतः भाव्यमानो विभाव एवरसस्तथा विधोनुभाव एवरसोव्यभिचार्येववाता
दृशोरसइतितन्मतेत्रयाणां समुदितरसनिष्पादकत्वमभिहितं भवतो भरताचार्यस्यानभिप्रेतत्वादिति देय आ
ग्राद्यो विभावा भयानकस्येव वीराद्भुतरौद्राणामश्रुपातादयोनुभावाः शृंगारस्येव करुणभयानकयोश्चिंता
दयोव्यभिचारिणः शृंगारस्येव वीरकरुणभयानकानामिति तेषामनैकांतिकत्वं नियतरसव्यंजनानुपपत्तेश्च एवं
स्थितेसाधारण्यविभावाद्येकमात्रोपादाने परयोराक्षेपोध्रुवइति सम्मतमेतदाह्लादाविनाभूतो वह्नीभिर्व्यंग्य
भिर्व्यंग्यः प्राक्तनसंस्कारसचिवलोकहृच्चः प्रपंचेलीनमनगोलैः ॥

यद्यपि नाटादे संस्थितिर्निगदिता भगवता भरताचार्येण काव्येष्वेनो निदर्शयता श्रीरुद्रेण च नाट्यकाव्ययोर
संभवं ल्लौकिको भेदः समुपेदितस्तथापि मुख्याभिधेयपरमस्वरूपनिरूपणप्रतिज्ञातेव तनःस्वस्वतन्त्रादेश
भेदोनुपेदणीय एवं रसास्य येन रसे विभजनेन च इति प्रतिबुद्धस्यापि भाववासनात्मनस्य यः एतेन कारणेन नाट्य
कार्याणि सहकारिणि यानि च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावाः अनुभावास्तत्कथ्य

स च रसो द्विविधो लौकिको लौकिकश्चेति ॥

ते । व्यभिचारिणश्चेति सर्वोनुमततिवेधं तत्र विभावानुभावव्यभिचारिपदं चालोकयतो लौकिके रसे विभा
दिशब्दाभिधेयैरनिष्पत्तिर्निज्ञानता मतएवरपदार्थत्वविपर्ययमन्यमानानामाधुनिकानां लौकिके भेदेयं
यकन्यात्रोत्रेद्वा मलत्कृता प्रयुक्ताः नादरणीयता ग्रंथिः शिथिलता भवति एतद् विकल्पनामात्रमिति तमा
र्गकिष्टाः किं तु प्रायो नाट्ये प्रतिप्रोक्ता भरताद्यैरस्य स्थितिः यथा मतिमयाप्येषा काव्ये प्रतिनिगमा इति श्रीरुद्र
ग्रंथप्रायोगपिष्टाः ॥

85

लौ॰ का॰ लौकिकेत्यादि अत्रवासनात्मनाऽवस्थितस्यापिस्थायिनः सर्वस्यैव कालांतरीणास्यसम्भवद्दितप्राक्कालीनलौ
ही॰ किकसंनिकर्षजन्यत्वाद्रसपदार्थप्रविष्टस्यापिस्वरूपेणस्थातेनभेदकं किंतरसोत्पत्तिनिदानमुक्तव्यंजक
८५ विभावनुभावव्यभिचार्यस्पतमचर्वणामत्रैलौकिकसंन्निकर्षजन्यत्वेनतथायत्रविभावाद्येकतरन्नैलौकि
कसंनिकर्षलब्धातिरिक्तोभयत्रवलौकिकत्वत्रापिलौकिकभेदतासिद्ध्यर्थमप्यतमत्वेनत्रयाणांनिवे

लौकिकसंनिकर्षजन्मालौकिकोऽलौकिकसंनिकर्षजन्मात्वलौकिकः ॥

शः पश्चापिव्यभिचारिणांमानांतररत्याकदापिलौकिकसंनिकर्षइतितदुपादानमनर्थकमितिप्रति
भातितथापिसाभिव्यंजकविभावानुभावलैकिकसंनिकर्षस्यैवसाभिव्यंजकव्यभिचार्यभिव्यंजक
विभावानुभावलौकसंन्निकर्षस्यापिलौकिकभेदतानियामकत्वमेवयुक्तेनतत्रालौकिकभेदवमिता
विष्कर्तुंतदुपादानमितिमंतव्यः ॥

इत्थं च विभावमात्रस्य संयोगसंनिकर्षमात्रग्राह्यत्वेपि गुणक्रियान्तर्गतवैजात्यादिघटितमूर्तिकानामनुभा
वानामिंद्रियघट्टेनापि यथायथग्रहसंभावान्नात्रिकसमुपदर्शितसंनिकर्षघट्टेनाध्यक्षत्वमेव रसस्यापि भेदष
ट्कसमायातोऽस्मि प्रायेणाह। लौकिकः संनिकर्षो द्वेति। अलौकिकेत्यादि सामान्यलक्षणायोगजयोस्त
त्रप्रसिद्धयोरपि प्रकृतानुपयोगादाह ज्ञानमिति ज्ञानमयेत्यर्थः स्वाश्रिके भेदेनानात्मनः संनिकर्षस्यासंभ

लौकिकः संनिकर्षः षोढा विषयगतः अलौकिकः संनिकर्षो ज्ञानं तेषु चानुभूतेषु ज्ञानं साक्षादेजन्
न्मानानुभूतेषु प्राक्तनसंस्कारद्वारा ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः अलौकिको रसस्त्रिधा स्वाश्रिको मानोरथि
कडौपनायिकश्चेति डौपनायिकश्च काव्यपदपदार्थचमत्कारेणास्य च ॥

वमाशंक्याह तेष्विति विभावादिष्वित्यर्थः इत्थं च सति समस्तसाक्षाद्विभावानुभावव्यभिचारीभावचर्वणाव्य
वहितप्राक्कालहृत्तिप्रत्यासत्त्याप्रत्यासत्त्यागमित्यर्थः इदं च ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरीत्यग्रतनेनान्वेति एतज्जन्मान
नुभूतेष्वपीति स्वाश्रिकादिपदार्थेष्वित्यर्थः संस्कारद्वारा तादृशचर्वणाव्यवहितप्राक्कालिकजन्मान्तरि
णानुभवजन्यसंस्कारप्रत्यासत्त्याप्रत्यासत्तिमित्यर्थः ज्ञानमेवेति जन्मान्तरीणानुभवो भवेत्मेव प्रत्यासत्तिरिति भावः ॥

86

नै० का० टी० ८६

अलौकिके विभजनेऽलौकिक इति उपनयस्य सर्वत्राभाणकत्वास्फुटमेव हि" ति उपनायिकस्येति काव्य
धनाद्ययोरुलूनघरस्य सामग्रीवैचित्र्यसंपादकत्वमेकप्रमाणत्वादिति भावः विशेषेऽपि सामग्रीवैचित्र्य
संपादकत्वमेकप्रमाणत्वादिति भावः विशेषेऽपि सामग्रीवैचित्र्यसंपादकस्य समनोरथयोर्विशेषकाव्य
पदपदार्थचमत्कारस्तिपदेऽपि काव्यत्वमेवस्य वचनं तथापि प्रसंगादुक्तिभंग्या काव्यलक्षणमणुक्तं भवतीत्यस्य
मभिहितं तथाहि काव्यमत्रोपीपदपदार्थानयोस्य मत्कारस्यैकत्वा चमत्कारिणो पदपदार्था काव्यमिहि
तं वृत्तेरभिहितत्वक्तत्वात्तात्पर्यविरह एवार्थः शाब्दावगम्यत इति वा अम्रट एतदुक्तं सम सटभट्टः तदोषा
शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि इत्यस्यार्थः अदोषौ दोषस्पर्शाभावो सगुणौ गुणाभावे तौ माधुर्याद्योजः प्रसा
दभेदभिन्नगुणावच्छेदशालित्वं जनकावितियावत् क्वापुनरितिक्वचिदित्यर्थः अभिव्यक्तस्मकरसभेदसत्व
इतियावत् अनलंकृती नञोऽल्पार्थत्वादल्पत्वस्य चास्फुटत्वपर्यवसानादस्फुटालंकारवंतावपीत्य
र्थः अपीनामिव्यक्तिरसस्ताहशेऽनस्फुटालंकारौ पदपदार्थौ सदृशौ तेऽन्यथा चानलंकृती पुनः क्वापीत्य
नेनाभिव्यक्तरसस्फुटालंकारात्यन्ततरवेनाविसक्तेन काव्यमिति ज्ञेयमिति: ३ ॥

त्तच्च दोषगुणमननुगमेऽपि लोकोत्तराह्लादरूपचमत्कारजनकतावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतानां तेषां सर्वे
षामत्रान्तर्भावः तथा चैतस्यापि सदर्शितार्थ एव पर्यवसानं ते च दोषगुणालंकारा रसास्वादप्रतिबंधकत्वका
व्यशोभासंपादकत्वः भोक्षर्याथायच्छुल्लत्वरूपा बहुविधाः प्रत्येकं मेमद्दृष्टादिभिर्वितानीत सदर्शिता विस्तरभ
याच्च दर्शितेन त एव ज्योत्स्नाभिसारिकया हृत्साभिसारिकया विरहपावासमुद्रीवितेऽभिसरणविधिनत्रिषेधनी
वनकष्टातिशयतात्पर्यके विषयोऽस्मैल मुधित मित्यादिनिरलंकारादावपि काव्यत्वसिद्धिः निरलंकारानुगतरूपा
नोनस्यरसस्यानिष्पन्नोऽसमर्थस्य विभावस्य प्रतिपादकतात लोकोत्तरत्वं चह्लादैसवलसहृदयसंवेदकगोचरोऽन्ना
त्वविशेषः नत्वेवमननुगतगुणालंकारादिजन्यतावच्छेदकत्वं तत्संभवतीति विचेत्त्रत्तदेत्तज्जाति व्याप्यजातयः
सैतेवतारावसेकलानुभवसाधिकास्तज्जन्यतावच्छेदकत्वेतावतापि व्याप्यतादृशजात्यवच्छिन्नजनिरूपितजन
कतावच्छेदकतेनानुगमस्य निर्व्यलीकत्वात् एतेन च विभावादिचमत्कारजनकतावच्छेदकधर्मस्वरूपकाव्यत्वग्रहं
विना चमत्कारजनकताग्रहोऽशक्यस्तज्जनकताग्रहं विना तद्धावत्वकाव्यत्वग्रहोपि तथेति परस्पराश्रयः न त्वविभावा
दिमत्वमेव चमत्कारजनकतावच्छेदकमिति वाच्यं तथाप्यितानिचेत्ताद्यकाव्ययोरिस्तु कृता हि भावत्वग्रहात्काव्य
त्वग्रहोऽपि तथेति धीनादेव जनकताग्रहोज्जनवत्वग्रहे तदवच्छेदकत्वस्वरूपकाव्यत्वग्रह इति अन्नवितचक्रकवस्य
दुर्वारत्वादिति निरस्त्रणामलयाहकं वेदांतोच्छिविच्छित्तिविशेषजीवातुगुणालंकारादिप्रभेदानामेव प्रातिस्विकरू
पेणजनकतावच्छेदकत्वादुक्तागारूपेण च तेषामेव काव्यत्वरूपत्वात्स्वं न हि प्रातिस्विकरूपानुगतरूपयोः पर
स्परसापेक्षग्रहकत्वमिति कुतो नोन्याश्रयादिः एवं स्थिते काव्यलक्षणं काव्यत्वेशाहार्ययोग्यसकं प्रमेकपर्याप्तत्वे
तिविप्रतिपत्तौ दंडप्रभवतेयाव पर्णयंति श्रीरेतावदिष्टार्थमवच्छिन्नापदावलीतिः ॥

87

नै॰ का॰ टी॰ ८८

इत्यमेव हि दैवे यो शब्दार्थाविति त्रार्थविशेषमनात्मकमुत्पाद्यतयाभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातस्तेनेत्यपाजायदंतात्वे
नार्थशब्दस्यैव पूर्वनिपातापत्तेः न चैवं गुणप्रधानभावे द्विवचनानुपपत्तिरिति वाच्यं प्रधानेदंपत्योरिवम
इपपत्तेः गुणप्रधानभावेपि जायापती अग्निमादधीयातामित्यत्र न दृष्टानातनचतत्रयपक्षे तमतदन
चामहे इति गुणानन्तीया निर्देशाद्रूपबाधकबलाभ्युपगतमिदं नतु योग्यत्वाभावेन किंचिद्बाधकमि
ति वाच्यं काव्यत्वजाते आसज्यवृत्तित्वाभ्युपगमगौरवस्यैव तथात्वात् अर्थस्य सिद्धत्वेन लोकोत्तरवर्णना
निपुणकविकर्मकाव्यमिति समास्यो विरोधात्त्वं मिथ्यात्मकं काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं हि काव्यत्वं न च वाच
य अतिरेकाभ्यां रसएवेति रिक्तं जातौ भानं तत्र च बाधकाभावात् द्विवचनस्यानुस्वार्गिकस्वभावहानेमाना
भावः न च समास्यो विरोधोमस्त्री भिविक्तं बाधकमिति तत्र वाच्यं अर्थस्यापि विभावादिरूपत्वेन विभावप
द प्रवृत्तिनिमित्तभावानापत्ते कापिकारणोक्तविषयत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् तस्मादुभयत्रैव काव्यत्वमि
त्याहुः न चात्र लोकोत्तराह्लादजनकतौ निकज्ञानगोचरार्थप्रतिपादिकशब्दत्वं काव्यत्वं लोकोत्तरत्वं च
चमत्कारत्वापरपर्यायो जातिविशेषः पुनः पुनरनुसंधानात्मकभावनाजन्यतावच्छेदको विशेषः प्रसत्त सि
द्धः तथाविधः तदादि सर्वं नाग्निनदेन लक्षणानि मादिद्वैवारैवेति वेद्यतेमयोज्यताहृश्यार्थविषयभाव
नात्वे च मत्कृतिजनकतावच्छेदकं तत्र मितत्वर्थादेवमपि पत्वन ज्ञानानुगमस्यावेति चित्त्वविशिष्टजन
कतावच्छेदकार्थप्रतिपादकत्वस्यैव पेताद्दशजातिमत्वे काव्यत्वमनुगतमेव हि शब्दार्थयुगले न काव्यप
दवाच्यमानाभावात् काव्यमस्त्वैः पदैः तेकाव्यादर्थायगमस्ते काव्यम् श्रुतमर्थो नेत्तान इत्यादि निर्व्यजनीनव्यव
हारानुपादविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वं तत्तिपत्तेः एवहारः शब्दमात्रे लक्षणया वोपपादनीय इति वेत्सादि बयादि
काव्यपदार्थमयापराभिमते शब्दार्थयुगले काव्यपादशक्तेः ग्राम घयके हृदनरः किमभिप्रमाणे स्यात्ते देवतत्वेन
प्रयाम: विमतवाक्यंत्वस्थेहपेमवस्यैतामतिकाव्यमप्राद्ममपावार्थयुगलेप्राक्तिग्माहके प्रमाणेप्रागुक्तव

८८

नचैवं तद्दोषो शब्दार्था वितिममदग्रे यो विरुद्ध्यात इति वाच्यं ऋगता विति धातो रोणादिके थप्रत्यये निष्पन्न
स्यार्थशब्दस्यार्थमात्रपरत्वात्तापमानत्वस्यार्थकत्वात्कशेषयोः शब्दपदार्थपदयोः कर्मधारयसमासे
हि वचनबलाद्रूमणीपार्थप्रतिपादकत्वावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टो शब्दो काव्यमित्यस्यैव तदर्थत्वात् न चैवम
र्थशब्दस्य द्वन्दनिपातनमपति रिति वाच्यं विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति बहुलग्रहणात्कर्थप्रत्ययेकवीरे
त्यादयः प्रयोगाः न च पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेत्यनेनैकवीरेति सिद्धेऽदिति
वाच्यं पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्चेत्यत्र पूर्वपरजयातद्बाधकत्वात्तत्रैवमसाधुः शब्दो
बहुलं भवतीति वाच्यं यतो ह्याध्यायीलक्षणलक्षितया संदिह्यमाना अपि शिष्टरूपदिष्टा एव शब्दाः साधवो भवेच
प्रयोगसमस्तेन्दुलभावस्य साधवः केते शिष्टा इति चेत् कुण्ये ह्याध्यायीलक्षणलक्षितत्वेननिरोनात्वहुतरायैप्सग
कौशल्यानप्रयुंजानाव्याकरणानभिज्ञा अपि यत्कवनागतिकगतिकलहरोभरयावत्सूर्यरणलक्ष्मपिप्र
युंजते नैव भगवतः शिष्टा इति तत्रैवं तावदध्यवसीयते यदसौ शब्दो निरुक्तलक्षणलक्ष्म इति नादिदेष्टषोदरा
दीनीति तिस्त्रभाष्ये हन्तामवं येन निरूपते तत्किमस्मद्दभर्ते काप्यभाषितेयेन शिष्टा न भवेयुरित्यलमाग्र
हेणेतिस्माकं ॥

88

नै॰ का॰ टी॰ ८८

अत्र क्रमः नमत्कृतवत्त्रीति प्रयोगस्य चमत्कारप्रयोजकेवत्त्रीत्यर्थकतयापीडोपाधिरिति सेढोपाध्यायार्थत
मित्यर्थकतयैवोपपत्तेः अर्थप्रतिपादकत्वस्य विशिष्टबुद्धिनियामकस्यैवैयत्वे मानाभावाग्नित्वविशि
ष्टजनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टानामपि यदाकदाचिन्नादिशाब्दानुपूर्वी
विशिष्टत्वाल्लोकप्रसिद्धपाठानां स्पष्टीनां समुदायेऽतिव्याप्तिरिति विशेषणानापत्त्यावादस्तेऽमस्त
याचकाव्यत्वहद्दकीभूतः सर्वेषाव पदार्थोस्तत्र तत्र विशेषणानये व निविशेतेन्यथोक्तिप्राप्यदोषापत्तेस्तस्मा
द्विशेषणोत्तुकाव्यत्वे विनाविशेषणाविशिष्टविशेष्येऽसंभवत्तत्सर्वं संवतेष सिद्धान्तिपदयदार्थद्वयमा
त्रोपादानेन काव्यशरीरप्रविशिष्टार्थप्रतिपादकतावच्छेदकयोर्जितवात्मतिष्ठानुपूर्वीयस्याघकाव्य
शरीरप्रविष्टशब्दइतिष्ठानुपूर्वीवैजात्यविभिन्नकाव्यतानाव्यवहारप्रयोजकेनतथाव्यार्थस्यद्वयोरन
योः शब्दानुपूर्वीव्यक्तेर्वाभेदस्तथा तर्हि सर्वमेव काव्यं यथोक्तव्यवहारविषयः स्यादर्थावशेषप्रति
पादकतावच्छेदकानुशब्दस्य पूर्वीवैजात्यस्य तथात्वेपि संभवात्पद्योकेकाव्यभेदव्यवहारापत्तेरित्यर्थ
स्फोरणायेति ॥

तस्याश्च कारणं कविगता केवला प्रतिभा सा च काव्यघटनानुकूलपदपदार्थोपस्थितिस्तद्गतं च प्रतिभा
त्वं काव्यकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः चादृष्टत्वादिना सांकर्येप्यखंडोपाधे निराबाधत्वा
त्तेयमेहश प्रतीभात्वस्याप्येवं चथम हृदयमेके देवतामहापुरुषप्रसादजन्यादृष्टमेके च विलक्षणव्युत्पत्ति
काव्यकरणाभ्यासयोर्जन्यतावच्छेदकं न तु त्रयमेव मिलितं प्रतिभासामान्ये हेतुर्बालादेस्तौ विनापि के
वलान्महापुरुषप्रसादादपि प्रतिभोत्पत्तेरदृष्टत्वात् न च तयोस्तत्र जन्मान्तरीणयोः कल्पनमिति वाच्यं गौ
रवान्मानाभावात्कार्यस्यान्यथाप्युपपत्तेश्च लोके हि बलवता प्रमाणेनागमादिना सिद्धि कारणताविनि
र्णये पश्चादुपस्थितस्य व्यभिचारस्य वारणाय जन्मान्तरीयमन्यथानुपपन्ना कारणं धर्मादि कल्प्यते न
यानुव्यभिचारोपस्थितात्प्रागेवं हेतुकारणताविनिर्णये भ्रमवत्प्रतिपन्नैरेव ज्ञायते नापि केवलमदृष्टमेव
कारणमित्यपि वदितुं शक्यं किंयत्तु चित्कालं काव्यं कर्तुमशक्नुवतः कथमपि सञ्जातयोर्व्युत्पत्त्यभ्या
सयोस्सतोः प्रतिभायाः प्रादुर्भावस्य दर्शनात्तत्रादृष्टस्वीकारे तु ताभ्यां प्रागपि तस्याः प्रसक्तेः न च प्रा
। ग्प्रतिभाबंधकमदृष्टान्तरमस्तीति वाच्यं तावता हु ॥

89

नौ·का·
टी·
८९

ष्टानेकस्थलगतादृष्टद्वयकल्पनापेक्षया क्लृप्तमाभुन्नतभ्यासयोरेव प्रतिभाहेतुत्वकल्पने लाघवान्न सा
त्या गुरुकैसरणिरेव न्यायसी प्रतिभात्वे च कवितायाः कारणतावच्छेदके प्रागुक्तैः प्रतिभागतवैलक्ष
ण्यमेव वा विलक्षणकाव्यस्येति वाच्यम् व्यभिचारः न च सतोरपि व्युत्पत्त्यभ्यासयोर्यत्र न प्रतिभास्ति
तत्रान्वयव्यभिचार इति वाच्यम् तत्र तयोरादृष्टवैलक्षण्यमानाभावेन कारणतावच्छेदकानवच्छि
न्नत्वात् पापविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पनाद्वा न दोषः प्रतिबन्धकाभावस्य च कारणतानामस्मदि
तरदृष्टत्वादित्रयहेतुतावादिनः शक्तिमात्रहेतुतावादिनश्चाविशिष्टप्रतिवादिनो मन्त्रादिभिः कृ
तेऽकतिपयरविमयूरापि निवाकृतो भे विहितानेकप्रबन्धस्यापि कवेः काव्यानुदयस्यादर्शनात् न
हि दृष्टकाव्ये च तद्विधमन्त्रमोक्तमस्त्रमेमध्यमसमयमेचेति यत्र शब्दार्थौ गुणीभावितात्मानौ ।
लोकोत्तराह्लादकारिणमर्थमभिव्यञ्जतः तदाद्यं परोगतस्यैव वाच्यसिद्ध्यङ्गस्यापि विभागस्य च म
त्कारकारितयातिप्रसङ्गवारणाय गुणीभावितात्मानाविति शब्दार्थापेक्षया ॥

व्यंग्यप्राधान्याभिप्रायकमतिगूढव्यंग्यनिरासायलोकोत्तराह्लादकारिणमितियत्रव्यंग्यमप्रधान
मेवतुदैववशतोदासमनुभवद्राजकलत्रमिवचमत्कारकारणंतदुत्तममेवाच्यापेक्षयाप्रधानीभूतव्यं
ग्यंतत्रापेक्षयाऽगुणीभूतेयद्व्यंग्यंतदाश्रयध्वनावतिव्याप्तिवारणायावधारणंलीनव्यंग्यवाच्यचित्रा
तिप्रसंगवारणायचमत्कारेतियत्रव्यंग्यचमत्कारासमानाधिकरणोवाच्यचमत्कारस्तन्मध्यमंपरत्रार्थ
चमत्कृत्युपस्कृताशब्दचमत्कृतिःप्रधानंतदधमंसमप्रधानशब्दार्थचमत्कारेमध्यमेतिव्याप्तिवारणा
योपस्कृतेतिशब्दचमत्कृतिविशेषणं एवमेवपद्येपियत्रार्थचमत्कारासमानाधिकरणशब्दच
मत्कृतिस्तदधमाधमंकाव्यंकाव्यविधासुगणयितुंसाम्प्रतंयथाममकोकिलाकलकालेकलिका
लेलालेकेकिकुलकेलिकलाके काकुलालककेकाकुकुलालैः किंकुलाकिलललेलोकलिलीलामिति
यदिवावक्रुल्लास्यवीवसेनकालाग्रहीयितोविपरीतस्वरतालः संगारोपिसहृदयमात्रसाक्षिक
मस्याशब्दचमत्कृतेर्गुणः कलिलीलापदमपिकथंचित्तदनुगुणमेवेत्यागरह्लानदधममेवेत्युच्यतेनद्या
पितारतावतरैरसेनहत्वरोत्तरतोहपेः रतात्मीनितरीरोतितीरेतीरेतरोतरा ॥

१०

नौ. का. टी. ५.

विविनिर्यग्रूढोनार्थकं पद्यमेवमेकानवाहोत्पन्नियम्रंवेपादिमहाकविनिवद्धं तथाऽस्यन्ते तथा रमणीयार्थप्रतिपा
दकप्रावृत्तरूपकाव्यं सामान्यलक्षणायोगाद्दलतः काव्यताभावेन प्राचीनपरंपरामात्रमनुरुध्यानेमहाक
विभिर्लक्षणतत्र काव्ये निवद्धमपि नैवाक्षिप्तं द्विनिमनमं अत्र शब्दार्थचमत्कारभेदेन तृहद्धारयोरपि द्वयोरे
कभेदलोगीकारेऽस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां व्यंग्यस्यापि भेदद्वयमीषद्भेदान्तरभेदस्तानुपयातीति द्विविधमेव काव्यं भवेदि
ति त्रैविध्यप्रदर्शनेन राज्ञामाज्ञामात्रमिति विभावनीयं तत्रायप्रभेदात्मकात्मप्रभेदस्य ध्वनेः सामान्यतः केचन
भेदा उच्यंते ध्वनिस्तावद्द्विविधोऽभिधामूलो लक्षणामूलश्च तत्राद्यस्त्रिविधो रसवस्त्वलंकारभेदात् रसध्वनि
रसंलक्ष्यक्रमोपलक्षणाद्रसभावतदाभासभावशांतिभावोदयभावसंधिभावशबलतानामग्रहणं द्विती
यश्च द्विविधोऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च पुनरुक्तानयोर्गाम्भीर्याद्यासु सेवरूपान्तरेण
प्रतिपादनेप्रायः विशेषतदतिरिक्तं संवेधाभ्यामुक्तस्येवैधिनोऽशक्यस्य प्रतिपादनेवेद्यः एवं पंचविधे
ध्वनौ परमरमणीयतया सकलमर्द्धमोऽस्य ध्वनिरितिरस एव समप्रपञ्चं ग्रन्थकृता निरूपितः ऽस्य लमतिविस्त
रेण ॥

नादोवेतिनादेनामाहात्म्यीयमिनयचतुष्टयेस्वामिकमानोरथिकयोर्दुःखाद्यात्मकत्वेपिकाव्यनाट्ययोरे
करूपएववरसस्तमाहयरेतिनिश्चप्रसारकं नितिधमानो गिरिकं दृष्टेनिवसतो ज्योतिःपरंध्यायन्नामानंदा
स्वजलेपिवंतिशकुनानिःशोकमं केशायाः इतिपूर्वार्द्धे श्लोकार्थःस्पष्टःविप्रतिपन्नेप्रमर्थेततंव्याचष्टेशा
न्तइतिश्चहुतएवैकारसइतिनारायणप्रभृतयःशृंगारएववरसइत्यपिकेचिदालंकारिकाःतेहास्येतिचा
ष्यपुनिककवयस्तस्यैवमधुरत्वेमितिदर्शयिष्यन्निवर्त्तितान्यदर्शयन्नितरयोर्विशेषाइतिवीभत्साद्भुतसं

परेतुहृद्ययोरप्यानंदरूपतां ननुमानोरथिकोरसोनप्रसिद्धइतिचेन्नैतत्संप्रसारकंतुमनोरथोपरः
चितमासादनार्थान्दृष्टोडाक्रान्तनकेलिकौतुकयुषामाद्युःपरितोषितइत्यादौमानोरथिकस्यगा
रथ्यवर्णनात शास्त्रेतुवस्यन्नेविधगणनाच्चरसेनविनाचरसत्वानुत्पत्तेरितिनत्रविशेषाःपरा
इत्युक्तेःशृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः वीभत्साद्भुतसंज्ञौचेत्यष्टौनाट्येरसाःस्मृताःस
कलाधिदैवतंविष्णुःसचशृंगारस्याधिदैवतंतेनतत्कलाकान्ताविशेषेणनारायणतयाचप्रथमशृं
गारोपन्यासः ३॥

लौचेतिवल्लिन्यर्थः नादोवाद्याविनिषध्यर्थः तथावक्ष्यमाणेनानेनरसविवादामिमभिप्रायःसकलाधि
दैवतंजगदंतरात्मसचशृंगारस्याधिदैवतमितिननुकिंनामविलासोस्यशृंगारदेवतात्वेसगुणनिखिलाश्रितर
सालंबनत्वेसतिदेवतात्वेतेतत्वमितिकेनिखिलविषपरमात्मत्वेसतिदेवतात्वेतेतत्वमित्यन्येतन्नत्वयापिमधि
प्रकृतिकत्वेसतिदेवतात्वेतेतत्वमितिवदेवं॥

91

नै० का० द्वादशरसवादिमतमपाकर्त्तुं शंकते नन्विति एतेषां प्रतिनियतस्थायिभावानाह आर्द्रेति समाधत्ते तेषामिति मुख्य
टी० रसाभावे रतेर्व्यभिचारित्वाप्रसंगात्तेवेति मन्वानाः एकं नन्विति उत्तरयति वात्सल्ये इति द्वयं च सन्ति समम्मी एवमग्रे
सा० पि करुणे इति पुष्णाति नित्वेषः एवमग्रेपि नस्या नियमस्त्वदुक्तस्त्वसंगत एवेति शंकते नन्वेवमिति परत्र
शृंगारे[illegible]

ननु वात्सल्ये लौल्ये भक्तेः कार्पण्ये वा कथं न रसः आर्द्रताभिलाषश्रद्धास्पृहाणां स्थायिभावानां तत्र स
त्वेन्त्वेतेषां व्यभिचारित्वात्मकत्वात् ननु कस्य रसस्य ते व्यभिचारिभावा भवेयुरिति चेत्सत्यं वात्सल्ये
करुण एव रसो लौल्ये हास्यो भक्तौ शान्तः कार्पण्ये हास्यः नन्वेवं परत्र क्लृप्तत्वात्तत्र व्यभिचारित्वेनाव
श्यकत्वाद्धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना पालाघवत्वाच्च व्यभिचारित्वमस्त्विति रेवास्तु किं करुणेनेति
चेन्न रतेः शोककारणतापत्तेरनुपपत्तेयात् ॥

शृंगारेऽप्येवं करुणो धर्मिकल्पनातः प्रथानरसांतरकल्पनातः धर्मकल्पनायाः गुरुत्वतयावश्यकस्य रतिमा
त्रकल्पनायाः लघुत्वादेकमात्रविषयत्वात् उपपत्त्यादितितथाच करुणाच्चैव णापर्यंतरतेरसत्वात्स्वर
सात्शोकोगलार्थइतिभावः ३ ॥

करुणांविनादत्तेर्व्यभिचारित्वात्पिनोपपद्यतइत्याह किंचेति आनंदानामित्युत्साहानामित्यर्थः क्वचित्पाठेचप्र
पाठः तत्रतस्यापिनामितिशेषः अस्थिरत्वादिति विद्युद्विलासप्रायत्वादितिभावः उपसंहरति तस्मादितिपद्य

किंचरतेः करुणस्यरसस्यव्यभिचारित्वेनशृंगारहास्यरौद्रवीराणांध्रुवमित्युत परस्परमीत्सिह्रासको।
धानंदानांतत्रभावात् नवीभत्सस्यजुगुप्सापास्त्यभावात् नाप्यद्भुतस्यविस्मयस्यतत्रास्थिरत्वात्
तस्माच्छोकस्यस्थायित्वाच्छोकस्यापिभावकः करुणाख्योतिरिक्तोरसइतिनत्वुरतिरवोस्तु किंहा
सेनेतिवत्कस्यासौव्यभिचारिणी करुणरौद्रवीरभयानकवीभत्सानांतत्रानवकाशात् नाप्यद्भुत
स्यविस्मयस्यतत्रास्थिरत्वात् नशृंगारस्यरतेःस्थायित्वाभावात् परंतुरसात्सहहास्यस्यसांकर्यं ॥

पिहासेः एवमेवकरुणास्यायोतिदेशःशक्यस्तथाप्यधिकेवक्ष्यमाणशोकतेनन्विति अधिकाशह्नानांभूमि
कामारचयति परंत्विति सांकर्यंभयसहचारः ॥

९२

नै॰ का॰ टी॰ ५२ ननुरतिकरुणयोरेकतरव्यभिचारभावान्नतिहासयोरेकतरव्यभिचारस्याप्यभावे कथं पार्थक्यमित्याशङ्कते
नविनेतिस्थायिभावभेदे रससांकर्यं न दोषायेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते हेतोरिति स्थायित्वमिति योनः शून्येनाभिव्य
क्तिरित्यर्थः अभिप्रायं विवृणोति यथेति उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति एतेनेति एवं रसभेदं विनाऽ

ननुरतिहासयोरसंकीर्णस्थलाभावात्पार्थक्यं कथं स्यादित्यत आह हेतोरसाधारण्यादसाधारण्यम
त्रस्यादेव यथा रतिसोकार्यपि स्थायिशोकासाधारणतावरणाकृत्याभिव्यञ्जनत्वान्न सोक
र्यपि स्थायिहासभवास्साधारणात्करुणाद्धासोभिव्यञ्जते एवं सर्वेषु नचवाऽ सत्यादावप्य
साधारणाद्धेतव आर्द्रताद्यः सेनैवेति तेषामपि रसत्वायन्निरिनिवाच्यं आर्द्रतादीनामपि रति
वात् ॥

रतेर्व्यभवादित्वान्निर्वचनं ऊहामितिरतेरिव विस्मयस्याप्यस्थिरत्वादन्येषामसंभवादितिभावः स्थायिनमसा
धारणं प्रकृतेयोतिशोकतेनचेतिरतिवादिति तथाचनतस्यार्थाभिव्यञ्जकस्थायित्वमितिभावः ॥

अथविप्रीतपक्षंमप्याहतस्याश्चेतिशृंगारेरसत्वापत्तिरितिनचस्त्रीपुंसविषयत्वाभावेकथंशृंगारेरसत्वमिति
वाच्यंरतित्वेभ्रूतस्त्रीपुंसविषयकशोकप्रकृतिकत्वयावश्यकत्वकरुणपोषकरतित्वेनैवोपपन्नोरसांतरे
ष्वनाभावादित्याशयः ननुतथैवरतिप्रकृतिकत्वेनत्वंभूतशोकप्रकृतिकत्वेनैवतत्रविनिगमनाविरहइतिचेद्
रसांतरेविजातीयप्रकृतिकत्वेसंभवतिसजातीयरसांतरप्रकृतिकत्वस्यतस्यालोपितमात्रेहिरुद्धात्तुभावेरसादिजातीयप्रकृ

तस्याश्चतत्रासाधारण्येशृंगारेरसत्वापत्तिः ननूत्साहक्रोधावुभयत्रतस्माद्वीररौद्रयोरन्यतरएव
रसोव्यावर्ततामितिचेन्नस्यापिभेदेनभेदात् उत्साहवासनावीरेनतुरौद्रेक्रोधवासनारौद्रेनतुवीर
इति ॥

तिकत्वस्याव्यवसायाच्चेतितदिमुक्तमुपपत्त्यादितिस्वरूपसतोरुत्साहक्रोधयोरविनाभावादेकतरस्य
भिचारित्वमेवयुक्तमित्याशंकतेनन्वितिसमाधत्तेतस्यापिभेदेनेतिवीरेक्रोधस्यव्यभिचारित्वेपिरौद्रस्या
पिताउत्साहस्यरौद्रेव्यभिचारित्वेपिवीरेस्यापित्वाहिनिर्गंतुमशक्यत्वाच्चतद्द्वयोरप्यविप्रतिपन्नत्वमित्या
होत्साहेत्यादि ॥

93

नौ. कौ. टी. ९३

स्याप्यवछिन्नानंदस्यानंदावछिन्नस्यापि नोवास्मपदार्थत्वेपोक्तत्वात्तदनुसारेणाश्रृंगारेलक्षयतियूनोरिति
युवा च युवतिश्च युवानौ तयोरिति पुमान्स्त्रियेति सूत्रविहितप्रत्ययेनेन सहैकशेषः अन्यथा तल्लक्षणमात्रेणकृतवि
प्रायाभावेनैकशेषाप्रसक्तेः परस्परं परिपूर्णाः परस्परं ययोचितविभावानुभावव्यभिचारिनिष्पन्नस्वावछि
न्नः प्रमोदस्यानंदः सम्यगितिश्रोविस्येनतत्रासंगिनोरपिविप्रलंभव्यवहारश्चस्यात्यपदश्तिस्वचितेवहिरिंद्रि
ययपरिपूर्णाः विभावानुभावव्यभिचारिभिर्यथावर्णाविद्विशिष्टेरतिभावइतिस्थायिभव्यममयत्रायोचि

एनोः परस्परं परिपूर्णाः प्रमोदः सम्यक्परिपूर्णा रतिभावो वा श्रृंगारः एनोरेकस्य प्रमोदस्योरापि
केयन्यूनतायां व्यतिरेकेवा परिपूर्णत्वाभावाद्रसाभास इति स च द्विविधः संभोगो विप्रलंभश्चेति तत्र
दर्शनस्पर्शनसंलापादिभिरितरेतरमनुभूयमानस्तत्वपरस्परसंयोगेनोत्पद्यमानस्यानंदो वा सं
भोगस्संयोगो वहिरिंद्रियसंबंधः ॥

मघटनाप्रयोजनं दर्शयति एनोरिति एनोर्मध्ये विभजते सच्चेति संभोगं लक्षयति तयोर्मध्ये दर्शनेत्यादि
यत्र दर्शनादीनामन्यतमत्वेन प्रवेशो पेक्षया साक्षाद्वा इह परस्परेति वहिरिंद्रिति शेते नानाश्लिष्टयोर
पि संभोगव्यवहारतावाक्यसंबंधमात्रस्यापि संभोगत्वेतदेकतराभिमानभंगत्वा विप्रलंभव्यवहारश्चवा
क्यसंबंधमात्रस्यापि संभोगत्वे तदेकतराभिमानभरोद्दुर्च्चरति विशेषवस्तुतस्त्फलोपयापकसाम
ग्रीसमवहितावारतिः किं वा द्विविधस्यावछिन्नश्रियानंदो द्विविधः संभोग इति लक्षणाद्धपतान्यपरस्यचोदो ॥

हरणभेदानुसरणेनत्रापर्यंकमपीतिसारम्

९३

वर्णांशयामस्ति यद्यप्यमूर्त्तत्वादसौ वर्णासंभावना नास्ति तथापि तद्देवताभिरभेदाध्यवसायाद्वर्णव्यवहारः का
र्यविदामिति मंतव्यं स्तोभेनेति पद्यपि मधुसूदनस्य चाटुवचनानि प्रियवाक्यानि स्तोभेन मलयपवनस्मरणादि
सात्विकभावसंपन्नेन पराहतानि प्रतिबद्धानि विभ्रमैः क्वचित् स्तंभेनेति पाठः सत्प्रागुक्तलक्षणात्तिं स्तंभेव चन
प्रतिबंधकत्वस्यानुभवबाधितत्वात् प्रामाण्यादिकमेव यदिकमेव पटिचनत्वाव प्रामाणिकत्वाग्रहस्तदा क्रियासामान्य
प्रतिबंधकत्वस्य स्तंभलक्षणत्वाभिप्रायेण योजनीयः स्तंभाकम्पस्तात् किंच पाणिः पयोधरगतः सत्वस्य च परकी
योनः करणापरीक्षामात्रार्थकर्मानि कटुटिकायां देपमम शीलो गाढ़ोष्ठि प्रतिपत्तिमात्रपरत्वान्नायकारब्धत्वशंका
कालुष्यमावहेयाः कथं वा मध्ये न रागहेतुत्वावधारणं सर्वार्थस्य ज्ञातं पराहतिर्वा सार्थकत्वोः तथा चात्र स्वगतानुग्रत

अस्यै देवते विस्तुवेणीः प्रणामः यथा स्तंभेन चाटुवचनानि पराहृतानि पाणिः पयोधरगतो लज्जया तोजाया
म लक्ष्म्याः परे त्वदृष्टयुवे पश्युरेवनी। वी विस्रसयन्तु हृदं भन्ममधुसूदनस्य ॥

नस्स्त्रकशाहाझाप्रस्य योनाभ्यामविवेकेदेच्छापूर्वकत्वेत्यस्तानविच्छापूर्वकत्वप्रकारकान्यदीपनिश्चये विशेषप्रयम
व्यापारकत्वेनतदारब्धत्वमितिसत् चितं जडतोजाड्यं जगाम प्राप परे तु लक्ष्म्याः दृष्टयुवे पश्युरेव सहायः कं पोनी वीमन्त्रा
पिलक्ष्म्याः इति श्रुत्वा पश्यते विस्रंसयन्मोचनन्तु हृदयं पिमधुसूदनस्य सन्त्यनुपश्यते नत्काम्यकारीति भावोभ्युज्ज्ञावसित
र्थः एतेनानौचित्यपरिहारेणानाधिकार[illegible]संभोगमपहृतस्याभिधानसौष्ठवमादर्शितम् ॥

94

नै॰का॰
टी॰
९४

नायिकारथ्यं संभोगमदाद्धृत्यनायकारभ्यमण्येन मदाह्वरतिनिद्राणोत्तरामिति निद्राणो निद्रामुकुलितेईक्ष
णे चन्द्रषीयस्तनयावदनेन्दुनम्रमण्डलं कृत्वा कांते श्रीकृष्णे भच्चोतः स्पृशितुंतनानरालनिहिताग्रहस्ते सत्या
दौस्वलेशशिथिलीभूतेयस्माद्वासोगलितेयदुकूलेतेन दर्शितायावलेस्त्रिवलेः प्रभञ्जायाः प्रकटायानाभेश्च

यथावा निद्राणोत्तराममन्दमण्डवदने कांते कृचोतः स्पृशिस्रस्तव्यस्तदुकूलदर्शितवलिप्रभञ्जनाभि
श्रियः राधायादरव्यूर्णद्दुमलदलद्रोणीमदद्रोहिभिर्दृक्कोणास्यतरंगितैर्विरचितो दीर्घोग्रवेक्षस्मरः ॥

श्रीयंस्यास्ताद्दृष्पाराधायायादरेति ईषत्कंपमानकमलपत्रप्रोठगर्वांसहिद्दृग्भिस्तदाचद्दुलैरितियावदृक्कोणास्यमो
हकारिद्दुर्नेत्रस्यतरंगितैरपांगपातैः कर्त्तृभिः स्मरः कामोदीर्घोग्रवेवातिभूमिंगत एव विरचितः कृतइत्यर्थः ॥
श्रीरामायनमः श्रीकृष्णायतस्मैनमः ॥

९४

यद्यप्येवमनुभयारब्धोपि संभवति यथा मम यत्तुल्लेनेवाभिमुखीभवंती गुणानामनंतो रिवमौलिभाजः स्वयंप्रिय
स्याधरमापिबंती स्वकं च पायाययतेंगनासे स्मादावेकतरारब्धत्वस्यानत्यवसायान्तथापीत्यमनेकविधोप्येष ए
क एव गारीयतस्तस्माह देशानामिति नायकयोरिति पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः यद्यपि नायिकाया एवावस्थाभेदेन भे
दो न नायकस्यान्यथा खंडितादिभेदजीवातुपरपुंभोगचिह्नितत्वस्यापि नायिकायामनुद्भावेनेतितरामनौचित्यत
रसाभासापत्तिरित्यादि रसमंजर्यां प्रपंचितं तथाप्यत्रावस्थापदेनाजहत्स्वार्थलक्षणया नायकभेदनियामक
स्वभाव एवोपलक्ष्यते तेन नावत्ताकिंचिदपि चीयते ग्रंथकृतः उन्नेवं प्रसंगाद्धावान्निरूपयितुं प्रतिजानीते अ

देशानां समयानां नायिकानां च भेदेन नायकयोरवस्थाभेदेन च बहवो भेदास्ते च रसमंजर्यां विशेषतो
दर्शिता इह पुनर्विस्तरभियान्न प्रदर्श्यंत इति अथ हावान्निरूपयंते तत्र भरतः लीला विलासो विच्छि
त्तिर्विभ्रमः किलकिंचितं मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा विहृतं चेति विज्ञेया दश हावाः
स्तु योषितां नारीणां शृंगारचेष्टा हावः स च स्वभावजो नार्याः ॥

योषित इति नानुदिष्टा इति तत्र भरत इति योषितामित्यादि लक्षनिर्देशः सामान्यतो लक्षयति नारीणामिति नारीसं
बंधीत्यर्थः शृंगारचेष्टेति संभोगशृंगारानुगुणो व्यापारविशेष इत्यर्थः आनुगुण्यं च पौर्वापर्येण संबंधितत्व
मानुगुण्येन व्यवह्रियमाणत्वे व्यंयं च तत्स्वभावतो नारीस्वभावविशेषनिपात इत्यर्थः न तु नारीजातिनि
यत इति भावः स च नारीस्वभावजन्यत्वे सति शृंगारानुगुणचेष्टात्वं हावसामान्यलक्षणं बोध्यम् ॥

95

नौ·का·
टी·
९५

प्रोक्तंतेननिवर्तितत्रसत्येनतत्प्रयोजनेसकृद्धितमाह उन्नयति तेषामिति औपाधिकात् उद्दीपकनिष्ठोत्कर्षरूपोपा
धिमत्ता नियतसत्ताकाः स्वभावजाः उद्दीपकस्वरूपमात्रसत्तानियतसत्ताकाः आशायमेविद्वान्प्रोक्तेननैवंय
दीप्सेवं मन्यतेचेदित्यर्थः कथमितिस्वभावस्यचिरंतनत्वादितिभावः आशायमुक्त्वातत्समर्थयते सत्यमिति
उद्दीपकेति उद्दीपकस्वरूपमात्रेत्यर्थः पुरुषाणांचोद्दीपकातिशयान्वयव्यतिरेकाभ्यांतावितिशेषः तानि

ननुविब्बोकविलासविभ्रमाः पुरुषाणामपिसंभवंतीतिचेत्सत्यंतेषांतेषामौपाधिकाः स्वभावजाः स्त्रीणा
मेव ननु नैवंयदितासांस्वदैवतेकथंनभवंतीतिचेन्मन्यसउद्दीपकान्वयव्यतिरेकाभ्यांनाधिकानामहा
वाविर्भावतिरोभावावितिलीलाविलासविच्छित्तिविभ्रमललितानिशारीराणिमोट्टायितकुट्टमि
तविब्बोकविहृतानांतराणिकिलकिंचितमुभयसंकीर्णमिति ॥

भजते शारीराणीतिशरीरमात्राश्रितानीत्यर्थः आंतराणिमनोमात्राश्रितानिउभयसंकीर्णमितिप्रमस्य
शारीरत्वादभिलाषस्यांतरत्वाच्चगर्वस्मितहर्षभयक्रोधानांस्वरूपंतल्लक्षणेवक्ष्यमाणआंतरत्वात्फलनतल्लक्षणावशा
रीरत्वाच्चदेतदन्यतमसमुदायात्मककिलकिंचितस्योभयसंकीर्णत्वमित्याशयः अत्रेरस्तु ॥ ९५

तत्र प्रथमोद्दिष्टत्वाल्लीलां लक्षयति प्रियेविभावउद्दीपकमनुभावस्तत्र हृत्स्थहेतुरेवमग्रेपि सर्वत्र बोध्यं चे
ष्टाविति चंडांशोस्तिग्मरोचिषि चरमाद्रिं च विस्मत्यं यानेसति तं भुवोनायिकानामनोनः करणं हृतं जिज्ञासि
तुं परीक्षितुं स चक्रौ वक्रया संज्ञाते कृयानया प्रौढ घोराधया वंशीरवे मुरलीनादे विरचिते कृते सति एषक स
नि स्वनः के न कृतो वंशीरव इति कोधात्मर्षणात् काननेराधाया पिहितं व्रजेना कुल लताप्रतानपिहिता वितत
लताकुंजे राधावीक्ष्य स्मेरो हृष्टः सन् हरिर्नः स्मान्माधुर्यं तां विस्मर्थः विलासं लक्षयति गमने ति कृजं दिति कृ
जतां स्थानासनगमनादिकाचेति विलापवदरमी धन्याः केलिनीवलिं स्त्रिवलिर्यत्र नटंती चेचलाभ्रूवल्लीवल्लीस

[illegible] प्रियभूषणावचनाद्यनुकृतिर्लीला तत्र विभावः सात्वीकोत्तुककलाकलापः अनुभावः प्रियप
रिहासः यथा चंडांशौ चरमाद्रिं तु विनिमनोजिज्ञासिते तं भुवां स चक्रौ तु कयानया प्रिविरचिते वंशी
रवेराधयापघस्कृजेतिकस्य निस्वनः इति कोधाकृजत्काननेराधांवीक्ष्य लताप्रतानपिहितां स्मेरो हरिः
पातुनः गमननयनवदनभ्रूप्रभृतीनायः कश्चिदुत्पद्यते विशेषः स विलासः अत्र विभावाः प्रियद
र्शनस्मरणादयः अनुभावाम्भिलाषवैदग्ध्यप्रकाशनादयः यथा कृजत्कोकिंदरस्कृरद्ध लिन
दस्तवलिवल्लीहलवेलाल्कुंडलकांतिवालितग्रीवेलयंत्या वचः मानमीत्रिनयं उरीकपरिष्वमोडित्सपाव त्वरीदं [illegible]

हसीभ्रूयंत्रवेल्लद्दलाहवः पारीवंयत्रवलांस्तहेल्लंतीकुंडलकांतिः कोणीभूषणशोभायत्र सा चिवकंवलिता कृता ग्रीवाय
त्रकर्मणीयथाभवतितथावचोवचनेलपंत्यावदंमावानतोः सुदर्ष्याः अनतरिति मानः कालेन नितानिवायुचलितानयेते न क्रिया
विशेषणानिर्दिष्टानां विविवभूतनान्त्समिन्नावेदितानानियानि पुंडरीकाणि सितानिम्लानितेन मन्याव प्रसादोवःपातेषां परिषदः सभा
याः पांडुत्वस्य शोभायाः पाटव्यरी समपहृत्री दृष्टिर्ये प्रतियस्तु दृशयवकृजायतेसर्वभ्राधिकेनायास्तेनायासेन सर्वगफलाभिमुख्या [illegible]

96

विधिन्निलतयति कतिपयेतिकेप्रमिति यद्यपिकेपूरेवाद्भूषणांकरेनकृतेपदेकटकपुनरप्यर्थेन मौलौ
मल्लिकेमालानतथापिकस्तूरीतिलकंललाटइत्यर्थात्सेमारमारांसर्वांतिशायिनाश्रियंशोभामनेनतत्रात्म
नेनैवपसाहभुवोस्यादुत्पत्याहार्थेललाटफलकेयदितिक्रियाविशेषणांसर्वांपिकांललनाचूडामणिनमले
स्मितत्रलेविमन्मथमहीपालेनकामदेवेनेयमित्यथाहार्थेकस्तूरीकृतिलकरूपामुद्रायाधार्थंप्रतिपन्नेय
कृतानिमितिवयंजनीमोध्रुवेनिश्चिन्नमइत्यर्थः विभ्रमंलतयति वागिति तत्कृतिकेलिविधौक्रीडाप्रारंभे
पूर्वांपरीसृतावपदप्रस्थितावयप्रस्थितावयविनीतियावततत्केवसितेपीतांवरसश्रीकृष्णस्यांशुकंपरिधाने

कतिपयभूषणविन्यासोविच्छित्तिः तत्रविभावाः सौकुमार्यप्रियसौभाग्यसौंदर्यगर्वक्रोधक्लेशादयः अनु
भावागर्वमानक्लेशप्रकाशनादयः यथा कर्पूरेनकरेपदेनकटकंमौलौनमालापुनः कस्तूरीतिल
केनधापितन्तेनसंसारसारांश्रियंसर्वाधिकामलेविभालफलकेयद्देयसाहभुवोजानीमः किमत्रमन्म
थमहीपालेनमुद्राकृता वामभूषणानांस्थानविपर्यासोविभ्रमः तत्रविभावाः धनमदरागोत्कंठादि
यः अनुभावाः प्रियसंभोगुपहासादयः यथा तत्केलिविधौनिजांशुकधियापीतांवरस्यांशु
कंपद्मायाः परिधायसत्वरमथायन्त्यास्ततः प्रयांमावहिः आशातेवसनांचलेचपलयन्कोपं दृशादर्शयन्त्वा

येनिजांशुकधियास्वपरिधानीयवस्त्रधियापरिधायप्रावृत्यासत्वरमायन्तादंतः पुरपर्यंकाद्वन्यायप्रातरुषसिवहिर्ब्रजे
मागतेमाः पद्मायाः हृत्किमेषाः सकाशादाराववमध्योल्लसीयत्पीतंवसनांचलमर्थोत्तत्रस्थितेनदीयपरिधाये
चपलयन्निदंतवहीयमितिदर्शयन्त्वावनानालोचयन्तांजसांकोपंदृशादर्शयन्त्वाकस्मिकंकोपनिदानगवेष
णेनाथीयमवचहोतत्तिमत्वामिथ्यावलोचनाकोचनायाविष्णुर्वत्वाचालमगाहृदाहरथाकातककमाचरन्तोको

किलकिंचितं लक्षयति श्रमेति श्रमो मार्गगौरवादिः अभिरताया रक्तागर्वस्मितहर्षभयक्रोधाः एवं प्रकारोल्लसितानामव्यवस्था
तेषामनुभावानां एवं चाते षां संकरो मनसां सामानाधिकरण्यं तत्र संमतिमाह तदाहुरिति अनुभावविवक्षयोदाहरति को
दंडमिति तत्तेनाव्यवस्थितं भ्रकुटिस्फुरल्लं चंडिमानं कौटिल्यमारोहति भजते एतेन गर्वानुभाव उक्तः मधुव्रतस्तेनाव्यवस्थितं च हृदः
शोणिमानं लोहित्यं कांदत्तितिर्यञ्चं एतेन क्रोधानुभाव उक्तः पद्मं तेनाव्यवस्थितं वक्त्रं सुधां प्रसादं वर्षति प्रकटयति एतेन हासानुभाव उ
क्तः कीदृशं पद्ममेवं पमानं प्रकंपमानमेतेन भयानुभाव उक्तः स्वर्णाचलं तेनाव्यवस्थितं कुचमंडलं स्विद्यति एतेन हर्षानुभाव उक्तः अ
त्र किं किंनिदाने कोहेतुरिति कामयमानस्तयाभर्त्तानोपिकामस्तु किं सति संभवे सर्वेषामपि सांकर्यं तत्रैव निवक्तुं मुख्यविवक्षयो

श्रमाभिलाषगर्वस्मितहर्षभयक्रोधानां संकरः किलकिंचितं तदाहुः श्रमाभिलाषगर्वाणां स्मितहर्षभयक्रुधां
असकृत्संकरः प्राज्ञैर्विज्ञेयं किलकिंचितमिति अत्र विभावाः नवयौवनोद्रेकचंचलत्वं अनुभावाः कन्याव्यानिर्दि
ष्टत्वं यथा कोदंडमारोहति चंडिमानं मधुव्रतः कांदत्तिशोणिमानं पद्मं सुधां वर्षति वेपमानं स्वर्णाचलः स्विद्य
ति किं निदाने यथा क्रोधागारस्मृत्थिताः समुदयत्संत्रासशैलादिताचीडाभिः परिमर्द्दिताः स्मितसुधाधारा
भिरुद्वर्त्तिताः स्नाताः स्नेहरसैर्मनोभवकलामालाभिराभूषिताः पायासुर्मयि शैलराजदुहितुः स्फीताः कटा

क्षा इति अनंतरमाह क्रोधेति क्रोधाविनाभावादागारतयाव्यवस्थितलोचनसमुद्गताः समुदयेत्तत्कालाविर्भूतो यः
संत्रासो भयं स एव शैलस्तेनार्दिता मध्ये रुद्धा व्रीडाभिर्हर्षैः परिमर्द्दिताः स्पृष्टाः स्मितसुधाधाराभिरुद्वर्त्तिताः स्नेहरसै
रभिलाषैः स्नाता मनोभवकलामालाभिः कामोद्दीपनचतुररचनापरंपराभिर्गर्वातिशयादाभूषिताः स्फीताः श्रम
भराः शैलराजदुहितुर्हिमालयसुतायाः पार्वत्याः कटाक्षच्छटा अपांगपतनानि मयि यायासुः पतासुः पायासुरितिप
ठे अभावहानि मयास्तुरिति कपटवपुर्वेषनिद्रासान्वरितहृदसोक्तिः ॥

गी॰ का॰

मोदापितेलक्षयति वार्त्तेतिवर्गाद्व्यापारविषयकद्वेषवत्त्वेमतीमर्थः निभृतेतिः स्वजनपरिचितेमर्थः नस्नेहस्येति राधा
स्नेहस्यप्रेम्णः कथं रसं रसमानां कथाश्रवणाभावाभ्याज्ञतान्यर्थः किन्तु विशेषविशेषणाभावावगमः सखीदिभिर्वि
वेदितामित्यर्थः वक्तव्यमपि सखीदाविरायेसन्यपि स्वान्नमाकर्णित्येनमस्मन्केवलेनेकृतिपतेनद्वेषोनावेदितः
विकीर्णस्यगलितस्यरत्नस्य समुद्रादिरवचितस्यकपटाद्यासात्र पतेनमेरुमिः स्वचिन्तासोथा हृद्गादहरित्यन्त्य
तीनेत्रपुटीषद्मसूत्रं तीभूत्वचटीपत्रविद्वेनोल्लसमुपास्त्वद्युक्तेनिपावहृत्सीवाङ्गप्रातोयत्रविशेषणासेमेता
दलेतीभुकुटीपत्रमवलेतीकटिपटीयत्रकर्मणापयथाभवतितयाकृष्णान्तिकेपुनः कुसुममीयेनभ्राम्यति

वार्त्तैवेमस्वेमति निभृतमयोदर्शनस्पृहामोदापितेअत्रविभावाः सपत्नीत्रासलज्जादयः अनुभावाम
नः प्रेमकथनसंकेतनिवेदादयः यथा न स्नेहस्य कथारसे कथमपि श्रोत्रं समस्तं केवलेनेराधा किन्तु वि
कीर्णरत्नकपटादागमसौधाहृद्दिः स्मलेत्रपुटिस्फुरत्कचपटिकेदोल्लसद्दोस्तद्विव्यावलाङ्गकुविस्तव
लनदिपुनः कृष्णान्तिकेभ्राम्यतिमृदुखेदः स्वेचेष्टाकृहमिते अत्रविभावाराधोत्कण्ठादर्शनकरजनतनकै
नलापरग्रहादयः अनुभावाः कपटकोपसंकोचकुपटसीत्कारादयः यथा राज्ञः पाणिः प्रचलतिवि
रादेगलितनिस्खलासोभ्रुविलेपो भवतिकुटिलोनेत्रमनः प्रसन्नगाढाश्लेषेनयतिस्तनौरसर्वमात्रोनको

रः केपास्म्ड्रं प्रसर

भावतेनइत्यर्थः कुट्टमितेलक्षयति स्तवरतिदुःखचेष्टापतन्नबहुपासङ्गः स्वावगाभास्वनाकृत्स्नयादानरत्नमाया
ति इच्छाविशेषपरिचयायतच्चेष्टारूपतैवाहसोक्तेति अयं एवमन्यत्रापि यथानुभवम् राज्ञोहस्तमिति वीटिका
मोचनेस्तनतोः पाणी राज्ञ प्रचलतिपरंतु चिराच्चिरकालमसौराज्ञं प्रवृत्ताङ्गुलिर्निस्खलानिरोधेन समत्वापारस्पू
त्यापयोधरस्पर्शोभ्रूविक्षेपः स्तनतोरिमत्रापमनुबजातेभ्रूत्यासः कुटिलोवक्रोभवतिनेत्रमनः प्रसन्नमोनतर
स्तताभिमेत्रकप्रसादयुक्तेगाढाश्लेषस्तनतोनेकारोहमात्रोलघुप्रयत्नेनयतिविलक्षणोभवतिस्ताभाम्या

इदेतिनतिङा सर्वंकपत्ना दित्ता शायः जतीति स्यानेभवती
तिनप्रक्रमानुरोधीपाठलत्रनकारोभवतिपरेतर्ह मात्र

वलोकनेन नायको योगात्सर्वमेव प्रतिषेद्धुमुदियात्मराङ्गुरववायांतफलितेन तद्योगे ज्ञातिखाभाव्यपातोपि प्रतिषेध्यो
किंचित्कर एव संपद्यत इतीष्टसिद्धिरप्यत्र हेवमर्थः विव्वोकं लक्षयति गर्वेति अनादरात्मा तिरस्क्रियारूपः विहूनेवस्य
माराणीरीतिरिहाप्यनुसंधेया कृतांजलिरिति कातरो भयचकितो दृष्टिपातो यस्यैवंभूतः प्राणेश्वरः कृतांजलिर्बद्धकरपुटः
सन्नस्याः पार्श्वदेशतः समीपं नमस्समुखं नतं पादगामैवा पुनरेषा मत्सखीमुखे स्थितां कुंडलरत्नरेखां ताटंकं खचितवैडूर्यादि
कांतिप्रदिग्धं दृष्टुमाचकांक्षेत्यर्थः ललितं लक्षयति सकलेति सकलांगानां समीचीनतया विन्यासः प्रसाधनमित्यर्थः

गर्वाभिमानसंभूतो विकारोऽनादरात्मा विव्वोकः अत्र विभावाः यौवनमदधनमदकुलमदप्रियापराधा
दयः अनुभावाः अवहित्थदुर्वचनदुःप्रेक्षणादयः यथा कृतांजलिः कातरदृष्टिपातः प्राणेशः पार्श्वमुपाज
गाम मत्सखीमुखे कुंडलरत्नरेखा पुनः प्रेक्षितुमाचकांक्ष । सकलांगसमीचीनविन्यासो ललितं अत्रैव स्मि
तादयोऽन्तर्भवंति ॥

यन्मासिया कथयसि प्रियसंगमे यि विश्रब्धचाटुकशतगनेषु नीवी प्रतिप्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि
किंचिदपि स्मरामि इति रसकथापरासु सखीषु मेऽभ्ये रतिकालीनं स्वप्रियालापैक स्यंती काचित्तद्वसंत्याः कस्याश्चि
दुक्तौ धन्यासीति सोल्लुंठवाकात्मा तीयमानस्य परोपहासलक्षणस्य स्मितस्याधिक्यमाशंक्य निराचष्टे अत्रैवेर
ति आदिना क्रियाविदग्धाया अस्या विशेषपरिग्रहः ॥

98

नै॰ का॰
टी॰
९८

कलेति श्यातादराकृशमध्यावहस्मरणमवस्त्रणाथ्यक स्मरहामहिमस्कृतस्मरतिमदिरेक्षीडागाहे कलक्वणिता
मधुरध्वनियुता मेखला कटिभूषणं पत्रं च पले चंचलमत एव चारु रमणीयं नेत्रांचलं पक्ष्म पत्र प्रसन्नमान
रस्सरवानुभावमस्तप्रसादसहितमुखमंडले मंडलाकारमुखे यत्र श्रवणयोः सचरती कुंडलेनाटंके पत्रस्फु

तत्र विभावाः मनःप्रसादप्रियतमदृगनुरागधीरत्वादयः अनुभावाः प्रियवशीकरणलोकानुरागचम
त्कारादयः यथा कलक्वणितमेखले चपलचारुनेत्रांचले प्रसन्नमुखमंडले श्रवणसंचरत्कुंडल
स्फुरन्मुलकवंधुरे लपितशोभमानाधरे विहरति मे दिरेक्षजतिकस्पशातोदरी ॥

रेतः प्रकाशमानाः अलकास्तदाद्याः परमसूक्ष्मा अपि विकारा यस्या हृष्टं वंधुरं निम्नोन्नतेनाभिस्तनप्रथा
नंभबधवबचकपत्रलपितेन भाषणेन शोभमानोधरो यत्र कर्म्माणि यथा भवति तथात्र जतीत्यर्थः ॥

विहृतं लक्षयति प्रियेति अभिलाषापरिहृतिरभिलाषस्यापरिहृतिर्विषयासंस्पर्शस्तया चाभिलाषफलो
पधायकसामग्रीकालीनस्वयपलसंघटितनादृशसमग्रीविघटनं विहृतमिति फलितं तत्रैदेवोपन्नादृशो विघटनेन
पफलोपधायकप्रयत्नो विहृतं विघटनं तनुभाव इति व्याजात् लज्जायाः स्वकीयस्याभिलषतस्य विघटनमि
ति विशेषमभिप्रेत्याह व्याजलज्जादय इति अभिलषतीति चेद्रस्नेद्वेशिवेति लक्षपत्ररचनां कपोलेगल्लयो र्विधातुं कर्त्र
मभिलषति वा केनिमित्तदयमातः कोपस्तहत्स्तेनेन विलंबात्तर्हि स्तोरकांडकोपः कोपसहायकमाचरतीति द
र्शितं फणिपतेव लयीकृतमणिधराय हृदयकूटमिथ्याभूते भयं तस्मादंगं हस्तादयुक्पयं प्रतीत्या हृदके पेशाल्याचरे
त्याभवान्यापचेलेकंपभागपहसनं प्रचलनं तस्मभूतेवीतः केलिदोषाः कीडार्थस्यापितादी। या विछित्तानिवापिनार

प्रियसन्निधावभिलाषापरिहृतिर्विहृतं तत्र व्याजलज्जादयो विभावाः अनुभावाः अन्यथाव्यवहारादयः व्या
जाय याअभिलषति कपोले चेद्रस्नेदुविधातुं तिलकमुदयवेदंतः कोपभाजा भवानाफणिपतिमयहृ
दाद्यंगमुक्तं पर्यंतमप्रलचवसनवानेविछित्ताः कोलिदीपाः लज्जानेयथा आनेदभाजोयदुनेदनस्यकरा
चरोधनकरेणकुर्याः सखीलयंतीमिति संनयानचकोरनेत्राच्चुलकोदकेन श्नेरस्मोमंमुदितानापं

रयार्थः आनेदेति चकोरनेत्राकोपकषायितात्तीस्यर्थ शक्तिस्मूलध्वनेरथ्यासखीसहचरीचुलकोदकेन गुवसे
मार्जनार्थमुपात्तेन संजयाननिषिचेत्यर्थः कथंभूतासखीमानेदभाजमुक्तं वितत्स्य पतुर्नेदनस्य श्रीकृष्णस्य कराबरो
धंकं चुलकादि निर्माकग्रहणाणिप्रतिबंधकरेणस्वीयेन न कुर्याः इत्येवं हृल्लयंतीशिक्षयंतीमित्यर्थः अत्र प्रियकया
मुत्सृष्य नैवकषायास्त्रिल्लज्जापारवश्याच्चुलकोदकनिषेकेण प्रियकथाहृपविष्टस्यैव विघटनं कृतमिति पूर्वस्यादि शेषः
सपरिकरं संभोगं लक्षयित्वा विप्रलंभं लक्षयति हृनोरिति अन्योन्यमिति प्रमोदे संबंधाभावे वान्वेति मुदितानामिति यूनोः॥

99

नी॰का॰
टी॰
५५

तस्य रतिभावव्यभिचारिणो हर्षादेरभावेः संभवतानामित्यर्थः संबंधाभावः इति रतिं विना तादृश्याभावो ऽतिप्रस
क्तः इति मुदिते सत्यंते संभोगः स्यादत आह इंद्रियसंबंधाभाव इति पंचेति तत्र रतिपरिपोषाभिप्रायं तथा च वियोगका
लावच्छिन्ना परिपूर्णा च रतिर्विप्रलंभ इति फलितं परिपोषाभावे तु शृंगाररसामान्यलक्षणाभावान्न विप्रल
भोपीति मंतव्यं न दोषः दृष्टेंद्रियसंबंधकालेपि परस्परं साक्षात्काराभावेन विप्रयुक्तत्वसत्वेमनसि इति तत्संपत्त
ये च फलोपहितत्वं संबंधविशेषणाभावरूपकं तेनाकं स्वविषयमिंद्रनुपहितत्वमेव परिपूर्णा रतिर्विशेष
णामित्यभिप्रेत्य लक्षणांतरमाह अभीष्टेति इच्छाविषयासंबंधस्तच्छयेवार्थान्नत्यतः इति भवदुक्तमेवल

न च मानात्मके विप्रलंभे प्राप्तिरितिवाच्यं मुदितपंचेंद्रियसंबंधाभावरूपस्य विशिष्टाभावस्य तत्रा =
पि सत्वात्तदानीं यूनोरिंद्रियाणां मुदितत्वाभावात् ननु या प्रियमभिसरति सा विप्रयुक्ता भवेदिति चे ५८

त्तां प्रत्यंवसितमितिभावः कुलतो मुदितपदव्यावृत्तिर्दर्शयितुं शंकते न चेति समाधत्ते मुदितेति नन्विंद्रियसंबं
धरूपप्रतियोगिमातिकथं तदभावो ऽभावप्रतियोगिनोः परस्परं विरोधादित्याशंक्याह तदानीमिति तथा च तत्के
वलप्रतियोगिना सहाभावस्य विरोधः किंतु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेनैवेत्याशयः यत्तु विशेष्यस्याप्रतियो
गितावच्छेदकावच्छिन्नेनैवेत्याशयः यत्तु विशेष्यस्याप्रतियोगित्वमसाद्धनायविशेष्यवति विशिष्टाभावस्य विशेष
णाभावस्वरूपताभिप्रायवर्णनेन तन्तुच्छं मुदितत्वाभावस्य विशिष्टाभावे हेतूपदर्शनविरोधात् नन्वभिसारिकान
विप्रयुक्ता विप्रलंभकार्यस्याश्रुपातादेरभावात्तथा च तत्रातिव्याप्तिरित्याशंकते नन्विति २ ॥

५५

समायन्ते सत्यमिति सा विप्रयुक्तैवेति एवकारेणमुदितत्वमात्रोपादानेनत्ताति व्याप्तिरितीन्द्रियसंबंधाभावोपाद
नमस्तित्यसांचित्रासंगइतिहारणमिति मतमयुक्तमसंभवापत्तेरितिसूचितं नन्वेवं कुतोनानुपातादिलस्याइय
त्यतन्नाहाचिरेतिविशेषानुपलंभेपिप्राचीनपरंपरानुसारेणमुं विभजते साचेतिविशेषानुपलंभेपिकारणवै
चित्र्यमात्रेणविभिन्नभेदत्वेपिबहवोभेदाः संभवंतीतिवक्तुमुपक्रमते समयादिनिर्देशांतरगमनेनस्वरूपसदेवविं

सत्यं सा विप्रयुक्तैवाचिरदर्शनप्रत्याशानुबंधनप्रमोदेन विरहधर्मस्याश्रुपातादेरसंभवइतिविप्रलंभः पं
चधा देशांतरगमनाहरनिदेशादभिलाषादीर्ष्यायाः शापाच्चेति समयाहेवाहिद्दशादिस्यादयोप्युन्नेयाः
देशांतरगमनाद्यथा प्रस्थानायहृतोद्यमे प्रियतमे दोःकंकणेनच्युतंधैर्येणास्त्वलितंमदेनगलितंने
त्रांभसा निःसृतं जीवेनापि पिपासुनाच शिवप्रारंभिवाममभ्रुवः कंपादोलितकिंकिणीकलरवव्याजेन
वैणप्रस्थितिः ॥

प्रलंभहेतुः किंतुतत्तज्ज्ञानसामान्यं तथाचदेशांतरगमनाभावेपितत्ज्ञानहेतुकं विप्रलंभमुदाहरति प्रस्थाना
येति प्रियतमेनायके प्रस्थानाय प्रस्थानकर्तुंकृतोद्यमेप्रारब्धोद्योगेसति वामभ्रुवोनायिकाया दोःकंकणेन
यद्यपिकंकणाकरभूषणमितिकोशाद्दोःपदानर्थक्यं प्रतिभाति ॥

नै॰ का॰
टी॰

स्वरूपसदेशांतरगामनं हेतुकमपि विप्रलंभमुदाहरति वीणामिति सरसिजदृशा जलाविनाभूतलोचनयावि
नापि कयासखीप्रार्थनाभिः प्रियसखीविज्ञापनाभिः कथमपि बलात्कारेण वीणामंके निधाय स्वैरं स्वैरमभिनि
विष्टत्वात्केयेन गानमारब्धमेव मूर्छनाम मूर्छा किमप्यनेन विरहेण क्षीणानां एवदीनानां कंठ्यां गवल्लीयस्या
स्तां तामेनामेव तंत्रीं बुद्ध्वा वीणाभ्रमेण वज्रयोषित्कं स्पर्शाविप्रलंभोद्दीपनादेतच्चित्रं मूर्छनापदार्थस्पर्शानुभूय
मूर्छसवीणायामेवाभिव्यक्तेरुचितत्वादित्यर्थः तथापि दृष्टयग्विशेषणवाचकपदसमभिव्याहारे विशिष्टवा
चकं पदं विशेष्यमात्रमभिधत्ते इति काव्यविदां समयात्कंकणपदं भूषणमात्रपरं दृष्टव्यं च्युतं गलितं धैर्यं ।

यथा वा नानचरणानां वीणामंके कथमपि सखीप्रार्थनाभिर्निधाय स्वैरं सरसिजदृशा गानमारब्ध
मेव तंत्रीं बुद्ध्वा किमपि विरहक्षीणदीनां गवल्लीमेनामेव स्पर्शातिवहुशो मूर्छनाचित्रमेतत् ॥

स्खलितं स्वरापसरणान्मंदेन गलितेनेत्रांभसा निःस्तेमस्यानोपप्लवशंकयापियासु नागं तमिच्छता जीवेना
पिकेयेस्मादिकयेनासमे नातूलिताश्वालितायाः किं किंणपः द्वेइ चंद्रिकाम्लासो यः कलरवोम्लकमधुरध
निसह्याज्जेन वेणस्मृतिः प्रस्थाने वेणस्मृतेर्मांगलिकत्वयाक्तत्वान्नद्यथा वेणपृष्ठे हे हयमज्जेनं चशाखांतले
यं भवंतं नलं चरामं च यो वै स्मरति प्रयाणे तस्यार्थसिद्धिः पुनरागमश्चेति शिवपिदे निर्विष्टप्रारंभिसार्थदातिणकुं

१००

भारवानितिहेनाथगुरोः पित्रादेशाज्ञयानिर्यातोसिपरंत्वमीदृग्रागग्रहाडुष्टग्रहकार्य्यकारिणः कथंत्वयान
निवारिताः कमनर्थमुत्पादयिष्यतीतिनगणितंप्रतिष्ठिताः अमीकेनानाहच्चूतनतरुशाखाभारवान्नवपल्लवै
र्दीप्तिमानस्त्यस्मन्मनसिजः कामोग्रहमेहान्नृहस्यतिस्वकोप्यनिर्वचनीयप्रभावएषः पुरोवर्तरसमंगस्तमग्रा
न्यसंपादकत्वाहाङ्क्षगंधवहोवायुर्मंदपतेनोद्दीपकत्वाद्वादिनाशनिस्वमलयजश्चन्दनंसितोजानात्स्मुक्तः स्मरक
स्मनाथवाव्यतोटोषाणांपरपीडनादिरूपाणामाकरः सशानेचेक्षनवपल्लवैर्गारोदाहकत्वान्मंगलस्वपरस्मतः को
किलोपिविशेषाभिजः सुरूपेः ... सकृद्धिनिभगीतस्यविरहजनसन्तापकारित्वंज्ञावस्तानपर्य्यवसा

गृहनिर्देशाद्यथा भवान्नूतनतरुर्गृहमेनसिजः कोप्येषअंगस्तमोमंदोगंधवहः सितोमलयजो दोषाकरो
माधवः श्रृंगारोनवपल्लवः परभृतोविशेषगुरोराज्ञयाविचारितैः कथंमयामीदृक्राल्लयानग्रहा श्रीमि
लाषाद्यथा आगताभिमुखंरचयतोर्वक्रीकृतग्रीवयोर्मम्लेचोलभजाननतोः क्वचिदपिव्याजात्मुनस्ति
ष्ठतोः मार्गविस्मरतोक्वचित्क्वचिदपिमत्कान्तरंजल्पतोः साविशेषदितमावयोर्यदभवद्गृहस्तदाशास्महे ॥

प्सितयाभिलषितस्यामावास्यादिरूपार्थस्यप्रतिपादनमुखेनेष्टचिंतकत्वस्यसत्त्वात्स्वस्थापनाद्दुथश्लेष्म
र्यैः आगारैरितिक्वचिद्देवदेवायतनादौप्रहृष्टचदृष्टरागयोः संमेहदृष्टवशाद्विरविश्लिष्टयोर्द्वारभेदेनवहि
निःसृतयोरन्योन्यमार्गविलोकनात्मकयोः कयोश्चिन्नापकयोर्मनोरथवर्णनमिदं अग्रेगमनोशोकक
याप्रेरोगकृतोरथ्यंतरादेवायतनएवसमुदयस्संभावनयारागाभिमुखंदेवालयसंमुखंमुखंवदनंरचय
तोरतएववक्रीकृतग्रीवयोस्तेनैवव्यस्तंव्यस्तनयापियेयपिधानाद्गमम ॥ ५

101
नै० का०
टी०
२१

वीलसंगावरणवस्त्रमज्ञानन्तोः स्त्रविदग्धस्थानेप्रियाणामनर्मिषेणैवानष्टतो मार्गेगतमभूधानेविस्मृतोः क्वचित्क्वचिदपिपत्रकृत्यापिविषयेलग्नोनरेल्लप्रवर्णजल्पनोराक्येरार्थल्लाविवक्षुप्रतितमध्येमार्गेदे वसन्धा प्रीतेप्रेममयपूरितचद्वपानिम्नमपरस्याणावेवीना।ाणमभवन्न्मूयप्रनर्पपवयमाशास्मरे दत्प्रधंप्य याहनयितघानमयीतिप्रकाशन्नकिंविलेवसंदूतिदयोरप्याशयस्यप्रतिपादयितुंक्तवा नत्रस्मादौ हृदयोस्थत्वेननहितविवक्षायाममप्यस्मदोवहुवचनानुशासनान् यद्यप्येकत्वविवक्षासाधा रणमेवतदनुशासनेनतथापिरसाभासापत्तानेकत्वमपिप्रकृते विवक्षामर्हतीतिध्येयं अभिनवश्चा।

ईर्ष्यातोयथा प्राणेशस्यप्रभवतिमनः प्रेमहेमप्रसूनंचेतस्तुतेदगपिकमलेज्जीवनेनचवधुजीवेनेव धुजीवेप्राणेशस्त्रेग्रथितमविलेवेयमानस्यभंगेस्यादेतेषामपिनियनेनचहिमानेविमे॥

त्तरागस्यजननपात्रप्रसंगएवसमल्पनेर्वर्णनस्यकविकुलत्वसत्वात् अन्यादृशाआयानेनागारामि मुखं मुखं रचयतोरित्यस्यकेचिदपिआज्ञान्यनस्तिहतोरित्यस्यचसामंजस्याभावादिति प्राणेशस्ये तिहेवंप्रसंनंतकोपनेमानान्मायहंविमंचेनिसख्याउक्तिःवेयस्याग्रग्रणाविलेसर्वमेतदाणस्त्रेग्रथिते तिप्रेतमस्यामानियनसन्नाकभवतीतिभावःतदेवाह तस्येतित स्याशास्त्रस्यभंगेनाशेसत्येतेषामपिनिय तेननिपातः स्यात् एतत्किंतदा प्राणेशस्येति पार्श्वतिके प्रेमालेवनस्यमनःप्रेमान्तरत्वेहोहेमप्रसूनेस्त मांसुक्षमसंजेनरत्नगीयताखेनोतःकरणंचनमाप्रपुष्पप्रियागंध्यनेकविधमनोरथपाणालिताानदृग

पिकमलेपार्श्वः प्रहरनिमग्नंनाज्जीवनेनंवंधुजीवमस्थिर ॥
यमारमारिमर्थः

१०१

अन्यत्रेति निर्गतं पुनर्वं हि यांतुं जीवितमिति यावत् इच्छायदीति अस्तितर्हि इति शेषः ९२ नो नायिका
महेशैव निर्गच्छ परावर्त्य त्वामत्र पदांतरे प्रियां प्रत्यभिसरणार्थ इति यावत् प्रियेति प्रियायो विरहस्तत्वीय
विश्लेषत्वेन ज्ञातो यस्तापः प्रज्वलनेन तेनास्माकं प्रतापनमात्र दमो पितस्य तस्तापस्तन्तु त्वावलोकनमात्रेय:
प्रवर्षितस्त्वां प्रदग्धुं त्वमनेरन्याशयः शापदग्धः शापेनैव दग्धो भस्मसात् विषास्मि तयासंभाव्य सेप्रियासंभो
गेयया महापुरुषशापेन भस्मीभूतमात्मानं संभावयसि तयाहमपि प्रियानोकथमात्रेण शापमप्लान्वदी

शापाद्यया अन्यत्र यदि निर्गतमिच्छा निर्गच्छ दूरतः प्रिया
विरहतायेन शापदग्धो भविष्यसि ॥

यविरहानलेन तयाभूतं त्वां संभावयामीत्यर्थः एतेन यद्यपि विरहपदं वोधिते प्रकृतनायिकाविरहे शापहेतु
कताभावेपि शापसंभावना संभाविजेन्यनायिकाविरहेन तयात्मसंविकलमिति भवत्येवादाहरणं तथाप्य
न्यत्रेत्यादिना विभावनाव क्रेदकरूपेण विभावस्याप्रतिपादनेन वियोगस्य भविष्यतीत्यनेन संभाव्यमानहे
तुकत्वप्रतिपादनेन च चतुर्थ्यनारोहाद्न एवचास्यानुभावादेरातेयस्याप्यसंभवात्सूदाहरणत्वमाशंकमानाः पे
रास्ताः ॥

109
नै॰ का॰
१२

विश्लेषेति वियोगेपि जीवनसंभवत्रीडाजनितपीडयाविधुरमधीरं मानसं यस्याः सा विश्लेषजीवनत्रपाव्री
डा पीडाग्रस्ता मिति यावत् आननं तु विश्लेषपीडया च वक्रीकृतं तस्या आननं मुखं यया सा इत्थंभूतया विज्ञानवती वामी तिप्र
तिज्ञानवती काचित्कामिनी प्रियं विधाय भ्रुदिते समागमिष्यामीति इच्छन् संकेते प्रातःसूर्योदयपर्यंतं हत
था वितयायामि विधाय भ्रुदिते पुनरेष्यामीति यदुदितं भवता ज्ञाता मुहूर्तमात्रेनेदं तत्वेन ज्ञाना तीति वा
कोन परावर्त्तितं प्रातर्यावत्तत्पतनेन संकेतेनैव फलस्य भंक्त प्रेत्य विफलितसंकेते मत्वा चक्रीवक्रीकृताननेत्येक

समयाद्यया विश्लेषजीवनव्रीडाविधुरमानसा
न स्थो प्रातः प्रियं प्रेत्य चक्रीवक्रीकृताननाः ॥

पृद्वक्री चक्रवाकीव पतेना यथा चक्रवाको कपंजरे वलात्स्थाप्य दिने प्रियं प्रातः प्रेत्य मुखमात्रं व
क्रीकृत्य तिष्ठति तद्वत्सर्थः समवितः वक्रीकृतमवक्रं वक्रं संपद्यमानं तथा कृतमाननं यया तथा तस्या सि
तवती सर्थः राचेतसमयात्कालविशेषादित्यर्थः यथा चक्रवाकी वृत्तांता ताभिप्रायेणोदाहरणमत्यमा
नाकांतिर्कोपि स्विरहवर्णनानां विश्लेषाभ्यामनन्तापो विलीयत इति मतम् ॥ १२

जीवनइतिजीवनेसतिविश्लेषोविश्लेषेचसतिजीवनमप्यनयोर्द्वयोर्यूनोर्नामधेयद्वमेव नत्वस्याभिदर्शनमदाहरणमि
तिरामस्याकिं दूनादोर्ष्ठीतिकम्भूतानामिनित्वक्षुत्पन्नप्रलयिजमनादेर्येन यासतिवङ्कवचनप्रतिपादितवङ्कत्वान्न
ययोगयात्मा वहूनाविवक्षितत्वान्न्हर्वर्ष्वर्षामुत्रोत्रोदाहरणत्वप्रतीत्याहमेवेत्यवधारणासंगतेः इतराणांथावरण
प्रतिपिपादयिषाविरोधात्तउक्तं हेयमभ्रंदुः श्रीतः इतिवडुष्टार्थत्वापत्तेश्चैकेलीगृहइतिसंकानगरेकेलीगृहद्वाग

देवाद्यथाजीवनेसतिविश्लेषोविश्लेषेसतिजीवनं द्वयोरप्यनयोर्यूनोर्नामद्वमेवनिदर्शनं विज्ञराद्यथा के
लीगृहेवामणिमंदिरेवाप्युपशामलेकानगरेद्वताशः इतस्ततः प्रस्थितयोर्नयूनोर्वियोगजन्माविरहाम
वह्निः इतिश्रीभानुदत्तमिश्रविरचितायांरसतरंगिण्यांरसनिरूपणोषष्ठस्तरंगः ६ ॥

देहैकदेशेवामणिमंदिरेवागृहस्यसर्वभागेवाप्रज्वालितोहुताशोग्निः शशामकियताविकालेनशांतोयभ्रवेन
स्ततोयथानिर्गमंप्रस्थितयोः पलायितयोर्यूनोः पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः वियोगजन्माविरहोहुताशोपिनोवह्निर्वह्नि
स्तौविरराममभयान्निपातेनचिरादप्यपराचतेनादितिभावः इतिश्रीजडप्रपथनामकगंगारामविरचितायांना
काख्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायांषष्ठस्तरंगः ६ ॥

103

नौ॰ का॰
टी॰
१०३

श्रीगणेशाय नमः हास्यं लक्षयति हासेति अस्य वर्णं दर्शयति शुद्ध इति दैवतं दर्शयति प्रथम इति एवमग्रेऽपि तेन विभ
जते स्वैवेति स्वनिष्ठ इति स्वसमानाधिकरणविभावज्ञानमात्राधीन इत्यर्थः अधिकरणस्यापि विभावस्य ज्ञाने
समानाधिकरणमेवेति न कोऽपि दोषः परनिष्ठेति प्रसंगवारणाय मात्रेति अत एव न शृंगारहेतुविप्रलंभव इति
वाच्यं तदुक्तं स्वात्मस्थोद्दिष्टस्यान्यो विभावत्वात्तत्र तदुक्तिपरनिष्ठ इति अनुभावपर्यन्तज्ञानद्वारा व्यधिकरण

हासस्य परिपोषो हास्यः वर्णोऽस्य शुद्धो दैवतं प्रमथः स च द्विविधः स्वनिष्ठः पर
निष्ठश्चेति तावप्युत्तममध्यमाधमभेदात्त्रिधेति षड्विधः ॥

विभावज्ञानमात्राधीनस्वसमानाधिकरणविभावज्ञाने इत्यर्थः स्वनिष्ठेति प्रसंगवारणाय मात्रापेक्षेति अत एव न रो
द्रहेतुविप्रलंभव इति वाच्यं तदुक्तं हसन्तमपरं दृष्ट्वा विभावश्चोपजायते योऽसौ हास्यरसस्तज्ज्ञैः परस्थः परिकीर्तित इति
तेन तावपि स्वनिष्ठपरनिष्ठावपि इति त्रिविधमिति त्वेति शेषः एवमग्रेऽपि ॥ १०३

उत्तमानां स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च हासः स्मितहसितभेदेन द्विविधः एवं मध्यमानां स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च हास्यो विहसि
तोपहसितभेदेन द्विविधः एवमधमानां स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च हास्योपहसितातिहसितभेदेन द्विविध इति द्वा
दशविधो हास्य इति वक्ष्यमुपक्रमते स्वनिष्ठोपीति अत्र द्वावप्यपिशब्दौ परस्परनिरपेक्षत्वलक्षणप्राधान्यं स्व

स्वनिष्ठोपि षड्विधः परनिष्ठोपि षड्विध इति द्वादशविधो हास्यः तथाहि उत्तमानां स्वनिष्ठे परनिष्ठे च
स्मितं हसिते मध्यमानां स्वनिष्ठे परनिष्ठे हसितोपहसिते अधमानां स्वनिष्ठे परनिष्ठे पहसितातिहसिते
हसिते उत्तमानामीषद्विकसितकपोलमव्यक्तदशनमपांगस्थदृष्टिवीक्षणं स्मितं उत्फुल्लकपोलं किंचि
ल्लक्षितदशनं हसितम् ॥

यतस्तदेवोपपादयाति तथाहीति स्मितं लक्षयति ईषदिति उक्तं ईषत्फुल्लकपोलाभ्यां कटाक्षैरप्यनुल्बणैः अद
ष्टदशनो हास्यो मधुरः स्मितमुच्यते इति हसितं लक्षयति उत्फुल्लकपोलमिति उक्तं च वक्त्रनेत्रकपोलैश्चेदुत्फु
ल्लैरुपलक्षितः किंचिल्लक्षितदन्तश्च हास्यो हसितमिष्यत इति ॥२१॥

104

ना॰का॰ टी॰ १०४

विहसितेलक्षयति ॥ समयोचितमितितद्रूके सशब्दं मधुरं कालगतं वदनरागकृतम् आकुंचिताक्षिवदने विदुर्विहसि
तं कुपातूति उपहसितेलक्षयति उत्फुल्लनासापुटमितितद्रूके निकुंचितांसशीर्षश्च जिह्मदृष्टिविलोकनः उत्फु
ल्लनासिकोदार्शोनाम्नोपहसितेमतइति ॥४॥ अपहसितेलक्षयति उद्धतमितितद्रूके अस्थानजः साश्रुदृष्टिराकं

मध्यमानांसमयोचितमुत्फुल्लनयनमाकुंचितमुखमाविर्भूतवदनरागं विहसितेउत्फुल्लनासापुटंकुटि
लवीक्षितं कुंचितग्रीवं स्फुटस्वनमुपहसितं अधमानामुद्धतमघदश्रुकंपितमौलिस्फुटतरस्वनम
पहसितं अस्थानेवहलाश्रुरतमखननमाश्लिष्टपार्श्वजनमारब्धकरतालमतिहसितम् ॥

पस्कंधमूर्द्धजः शार्ङ्गदेवेन गदितोहासोपहसिताह्वयः इति ॥५॥ अतिहसितेलक्षयति अत्युद्धतमितितद्रूके स्थूलकर्णोक
द्ध्वानो वाष्पपूर्णितेक्षणः करोपगूढपार्श्वश्च हासोतिहसितेमतइति ॥६॥ ॥

लेखनीमिति पद्यमध्ये ब्रह्मालेखिनीमिति इत उभयोरपि पार्श्वयो विलोकयन कुत्र न जगाम किं किं न ददर्श
श्रवणासीत्रिलेभिनामवनेसीकृतो तौ पुनः प्राप्य तमुखे सच्चनेक पोलविकासप्रतिवेधक चेष्ठावद्वानने य
स्य कपोलविकासप्रतिवेधनत् स्मितं दधावे मर्थान्तं व्यंजकतावच्छेदकवैजात्यान्युद्दिश्य पिस्मितादिपदा
नि न व्यंजकतावच्छेदकानि वर्मातिनत्यान तथा विधलेखनीब्रह्मगतमहास्यालंवनेन चामोरचाश्रय इत्युदाहरणं

स्वनिष्ठं स्मितं यथा लेखनीमित इतो विलोकयन् कुत्र कुत्र न जगाम पद्मभूः तौ पुनः श्रवणासी
न्त्रिलेभितौ प्राप्य सन्त्रतमुखः स्मितं दधौ स्वनिष्ठहस्मितं यथा व्योमांकुरं व्योमगतं रदाग्रमग्र
धुनि स्फीयमुदीक्ष्य विस्मोः यदा सहास्यं किमुत त्वया यो धावयापि फेनस्तवकोपमानैः ॥

संगतिः व्योमांकुरमिति स्फीयं वैलवं व्योमगतेषु प्रहरेनिर्भिद्यैवां गगनतलं हृष्यदाग्रे व्योमांकुरमुदीक्ष्य
नया संभाव्य विलोक्यैद्य स्य मुग्धधुत्व प्रतिवहृदशानव्यक्ता सततत्वयायौ दौरार्णा वेद्यापीदानीमपि फेनस्तवका
पमानैः पुंजीभूतफेनरूपतया परिहृष्यमाने केमित्यर्थः ॥

105

नै० का०
टी०
१०५

एकोऽन्योऽपि वा परनिष्ठमेतद्भेदद्वयमुदाहरति हरेति षडास्यः शिशुः स्वामिकार्त्तिको हरवृषभमुखेनेत्यास्ये स्वर्णे
त्यादिस्तु वर्णोनसवर्णोऽसमानवर्णो कान्तिर्यस्य तत्पर्णं भवान्यास्तनिके समत्वमविलेसकौतुके यथा स्यात्तथा
योजयन्त्यपनयति भुजगपतेः शेषस्य हृष्टिकञ्जले कलयति निश्चत्रापि मुखेलमित्यन्तषड्पतेते नलत्वणालवि
तत्त्वावगमः दन्तद्व्यर्थः अत्र पर्णाव्याप्यारेणाहसितेषडास्यहृष्टा भवान्याः स्मितेन मम मे जनव्यापारेणाहसितेति हृष्टा

परनिष्ठं स्मितं हसितं च यथा हरवृषभमुखे समुखेलमायोजयति स्वर्णो सवर्णो सवर्णो कान्तिपर्णे द। =
शिभुजगपतेः शिशुः षडास्यः कलयति कज्जलममतिके भवान्या परनिष्ठं विहसितं यथा निशास्व
तैलस्पर्धियागृहीते केशौजले लिमत्सुखोरविदेगोपप्रभाते मुखलदश्रुनीरमथीरनादेजहसत्स्तन

तेन स्याद्धसितमाविर्भवेत्पश्चाद्विभाववैचित्र्यमात्रागतादुदाहरणसंगतिः परनिष्ठोदाहरणेनैव स्वनि
ष्ठउदाहृतो भवति स्वाश्रयालंबनत्वस्य तल्लक्षणान्नादिमाधायेनन्तमेव भेदमुदाहरति निशास्विति तह
णेऽपि निशासु तैलस्पर्धिया गृहीते लिमत्सुखोरविदेगोपं प्रभाते मुखलदश्रुनीरेति यत्रहाव्यजलमथीर
नाहे प्रमत्तकेठघ्वनिच यथा भवति तथा जहसुर्हसितवमस्त्वर्थः अत्र वक्तृवचनान्तरनिष्ठतः ॥ १०५

यद्द्गतिमयाय आग्रहं आरब्धः इति तात्पर्यकं पद्यं योनिरोध इति पद्यटिप्पने वाक्यं पवनं बुधो योनिरोधः इति अग्र
ग्रिम तात्पर्य प्रतिपादकं मन्त्रा शास्त्रादिसादि निरन्तरस्वासमभरोच्छ्वनना सा पुटेनतदस्थेनने नापुपहस्यते इत्यर्थः एतो
त्सव इति वारवधूर्वेश्यापारतोत्सवे कालिवेलायां कंगावलग्नवल्लभयज्ञसूत्रमुपवीतम् अत्र चालवनोद्दीपनाग्रया
यं तत्त्वयाणामपि प्रतीतिरितिविशेषध्वनयितं क्रियाविशिनष्टि दीर्घनखमिति दीर्घनखेनस्तनीसंतीमितियाव
त्पनि मोचयंतीकांचिद्दिं नागनो आश्लेषाणवधं इष्ट इति शेषः तारस्तनमध्ये द्योषयथा तथा जग्धा महस्ततिस्मेत्यर्थः चो
रइति सर्वेश्या परोमिनिशिकामरियोः शिवस्य ग्रहं गतः स्थलेकपालेचहरनष्टं फलस्य अन्तर फलस्य वीजं

परनिष्ठमुपहसितेत्यथा योनिरोधोमयारब्धइतिपद्ये पटनं बुधः शब्दकुमरूनासेनतदस्थेनोपहस्यते
परनिष्ठमुपहसितेत्यथा एतोत्सवे वल्लभयज्ञसूत्रं कंगावलग्नपरिमोचयंती हि नागनादीर्घनखस्य संती
नारस्तनेवारवधूजेहास परनिष्ठमतिहसितेयथा चौरः कामरिपोर्गृहं निशिगतः स्थले दकलेहरन् वी
जपूर्णफलस्य नेतुलधियानीतापुनर्भुक्तवान् यालस्तान्नु चौलनसर्वतोन परिसनतनमुख्यनविघू
णन हसन्नेहाट्टध्वनिसुनिमौलिकुसुमं म्लेवेश्यापार्यहसप्रते ॥

नेतुलधियानीतापुनस्तेवमंथभक्तवान् अन्तपश्यावलोनं दोलितः सन्प्रचलन् धावनं वनोदोलितः सन् प्रचलन्
धावनस्वलन्स्वहचरणः सनपरिपतन्स्तुठनमुच्छन् विस्मृतारंभः सन्निर्णान्निचिह्नोभवन् हसान्तेरालवं हास्य
कुर्वन्चौरोट्टहासध्वनिनिर्मुक्तमौलिकुसुमेनिपाञ्छिरोगुफितपुष्पं च यथा स्यात्तथाहसतेहासास्पदीक्रियते
इत्यर्थः अत्रनेकतावैवक्ष्याशिवद्दष्टुरुघायेतादृत्रखदेववापरनिष्ठतमवगंतव्यं ॥

नौ. का. 106 करुणोल्लतयति शोकस्येति परयोर्योगभग्नावस्थितिहेतुः शिष्टेनात्र विनिगमनाविरहाच्छोकावच्छिन्नभगनाप्रणा
टी. विदोपिकरुणात्वेशोकाश्रयसाध्याश्रयणात्कामीभ्रमनसर्वेन्द्रियत्वमस्यास्यावच्छेदकत्वविनिगमकाभावेनानीयमा
१०८ नमनिवार्य्यमित्यनेनतः करुणाहेतुत्वेस्थितपात्वमभियत्नेसर्वेन्द्रियेतिअतएवक्लेशाद्दाकारोत्राखरसस्यचकु:
एतदभिप्रायेणोवचाद्दावन्नरलत्वेणोविप्रलम्भातिप्रसंगमप्रसार्थ्यप्रथमलक्षणप्रविष्टशोकपदमनेनरा
त्मात्मनमेवमेवचोत्तरत्रापिवैकल्पिकपदान्तरसमभ्यासोप्याख्येयः अत्रवेपनाद्युपाधीनांशोकवि

शोकस्यपरिपोषः करुणः आशाविच्छेदेसतिसर्वेन्द्रियक्लेशोवानचविप्रलम्भेतिस्फुटिः तत्रेष्टनाश
सत्वात्तन्नहिच्छेदेनुसविप्रलम्भः करुणाएवशोकोदुःखवर्णास्पकपोतचित्रितोदेवतवरुणः स
चस्वनिष्ठः परनिष्ठश्चस्वनाशादेवेपनक्लेशानिष्टविभावैः स्वनिष्ठः परेष्टनाशादेवपनक्लेशा
दीनादर्शनमस्मरणाविभावैः परनिष्ठः ॥

भानाश्रयालंबनत्वेस्वाश्रयान्यालंबनत्वंचपरनिष्ठत्वेवाच्यंनचैवंवेपनाद्यसनादीतिभरतावाच्यो
किर्विरुध्यमानस्यापिवेपनेविनानकरुणाविभावत्वमित्यर्थध्वननायैवतन्त्रोक्तेरेवंसर्वत्रविभा
वेतीतिरत्नमस्त्वेव्यातद्धक्तैमेमदभ्रहेर्मोत्त्राद्देयाविभावाद्युतीतमभिप्रेत्याहस्वनाशापेतिपरेष्टनाशेतिच ॥
॥ ॥ ॥

नवेति हे नाथ न वयास्त्वं विकुण्ठ ष्मन्संबंधभाक् शराः शरासनं वा न वदे हे न घ हैव यो गपद्यायोगव्यवच्छे
द एवकारार्थः भस्मसाङ्ग स्मीभूतम मूदहमस्मि न वभस्मी नातनो भस्मीभावाभावान्नवनास्मि त्वदीयसेवा
धमाद्भवामीति प्रतीयते व्याप्तिप्येतत् इत एव विधानिश्चयानंतरं किमुच्यते मां विहाय कथं परलोकप
थिकोभवेति किं वक्तव्यमित्यर्थः अनुवनमितिवनमालत्वानुषंगेन वाच्यवाचित्वजेन मद्दिनेमादिन्नानम

स्त्वनिष्ठो यथा नवनाथशरः शरासनं न वदे हे न स हैव भस्मसात् अहमस्मि न तः प्रतीयते न व
नास्मीति किमुच्यतामितः परनिष्ठो यथा अनुवनमनुयोज्य वाच्यवाचित्वजेनेमद्दिनकमल
दामत्वाममालोच्य रामे दिनमपि रविरोचिस्तापभेनतः प्रसृते रजनिरपि च यत्ने नारका वाच्यवि
विहृत्य ॥

रोजमालत्वकूर्षं रामममालोच्य दिनमपि स्त्रेतन संतापकैस्तुत्यमाह रवीति सौरप्रचंडातपलक्षणो ताप
मात्रिज्वरमंतमेव्यंद्र इत्यर्थो ऽप्रसृते प्रकटयति वस्तुतस्त्वितः परसमभिव्याहृततापदमेव ज्वरस्य घक
परमित्यले ल्लिरवकल्पनपारजनिरपि च नारकेति नारकालक्षणेनाप्यविहृत्य तेपुलातीत्यर्थः ॥

नौ. का. टी. १०८ 107

रौद्रं लक्षयति परिदृश्यते इति प्रागुक्तक्रमाल्लक्षणान्तरमाह सर्वेन्द्रियाणामिति आ आ ततमेतत् वर्णा
स्फोटो देवतेदृक् इति न तद्देवतयाभेदाध्यवसायात् तदीयवर्णाध्यवसेयवर्णाध्यवसायवृत्ति प्रागुक्तहृदय
कर्णरयवलोवर्णाः स्फोटेनेतत्केर्थरौद्रस्फोटो वर्णात् इति चेत्तत्रयोः दृष्टान्तः कवतन्द्रिकालेयो देवता

परिपूर्णः स्फोटो यो रौद्रः सर्वेन्द्रियाणां मोयस्मै वा वर्णा स्फोटो देवतेदृदेः ॥

॥

यावर्णान् स्फूयते तेन वर्णान् रस्य वर्णा वर्त्ताध्यवसीयते तत्र यावत् स्फोटो धाविदृक् स्वरहृद्रूपापि वर्णोरस्फो
भवति सकलानुभवसंवादि प्रमाणमलकक्स्तानायाश्रपि प्रामाण्यात् स्फोटे तत्र केपि न चा
सावदन्नेनषांवर्णानमन्तदेति स्फोटपसमावेशो वदनेति देवतायाश्रपि मघागनेति भाषितेतिमान्

चंडांशुरितिचंडांशुः सूर्यं स्वकं किन्निजं वंहूपपाकाकेदमेवसुलभं चक्रमिति विपरीतार्थोगम्यते एव
मग्रेपिरसैथराधारोभुजगपतिः शेषः पाशोवानवर्ततेदंतिदंताः किंकुंताःस्वकुंताःयुधानिनगिरिरशनिः
किंनश्रमैरंतद्यतिरिक्तैः शास्त्रैः किंसकलेसद्भीमोनसमसाधारणाकर्मात्रतएवभीमवाक्यमितिनिपन्न

यथाचंडांशुः किन्नचक्रंभुजगपतिरसौवर्ततेवानपाशः कुंताः किंदंतिदंतानचगिरिरशनिः
किंन्नशस्त्रैः किंममैः भीमोहंदुहृदुर्योधननियनमसहृदंदुवाङ्प्रकोउः प्रमाहन्नमकोयमल
यद्भुतवहोनास्तिकस्यापिवश्यः

स्तमितिसंप्रत्ययः दुष्टेतिदुर्जनस्यदुर्योधनस्यमारणार्थंसम्यग्जनतीतिकृतोदंडोयत्रतादृशोवाङ्प्रको
कोडोभुजरूपावयवोयस्यतादृशः प्रत्याहृतेतिपुनरुद्दीमः प्रकोपएवप्रलयकालिकाग्निर्यस्यतादृशः
कस्यापिवश्यपोऽधीनोनास्तीत्यर्थः ननुवेगपस्यकोपस्यप्रकोपपदेनवाच्यीकरणादीयान्कथंरसोदाहर
णमेतदितिचेत्रिरवधानोसिरसदोषेरसानयाया — — — — — — णतापाश्रद्वतेः ॥ ॥

नै॰ का॰ टी॰ १८ 108

तथापिनिखिलमंजकसमवधानमात्रादेवसमुल्लसत्यास्येजनापाप्तनवांगपरस्पराचीकरणकायेयकल्पे
नेदिमंदोषमसहमानउदाहरणान्तरमाह क्रीडेतिवपृक्रीडेत्यादिक्रोडेपरसरैःक्रीडितंआउजनाये
नरंगासुस्थालितयोठापाःशफालेषांपल्लीभिःखर्वीकृतालजताःदृस्माइतियावत्येउर्वीपरा
नगालेषांग्रतापास्फूर्जिताभिःप्रादुर्भूताभिर्धूलिधोरणीभीरेलापङ्क्तिरूपस्तमस्तोमैरेयकारपट
लैरवलीढंजगतसामतसैन्यादिवहेतिभोगीश्वराणोहेठीमसमंतोयेहस्तिसमुदायसञ्चरणादीर्घे ॥

यथावा क्रीडावेगनरंगालापपल्लीखर्वीकृतोर्वीधरश्रेणीस्फूर्जितधूलिधोरणीतमः
स्तोमावलीढंजगत् वहत्स्वर्थकरींद्रवृंदचरणाव्याभुग्नभोगीश्वरस्फटीदयफणाग्ररत्न
हविभिर्विद्योतयामोवयं ॥

दीर्घेदीर्घाइतिपवन्नपन्नेवहन्सहांनांरिपूणांकरींद्राऽतिव्याख्यानतस्त्रकमभमानेदीश्वरनम
नानन्दगणान्तानायकप्रतिनायकयोःसंपत्प्रकर्षापकर्षयोरभिमतमितिप्रतिहंहिमति
कारकनाञ्जापेक्षतेयांभुग्नानांभारभरान्नम्रीकृतानांभोगीश्वराणांयत्तथारभस्नानांन्यग्रा
भिस्फालिताभिरुद्यगाणामनुष्टानांफणारत्नानांरुचिभिःपर्वतरूणांमंजातविवरनिःसृताभि
दितिरुचिभिर्दीप्तिभिःविद्योतयामःप्रकाशयामहस्पर्धःस्त्रवकवेरन्यसाधावद्धिस्यताभावाज्ञणां

१८

वीरं लक्षयति परिपूर्ण इति उक्तप्रकारालक्षणांतरमाह सर्वेंद्रियाणामिति तं विभजते स चेति उत्साहैवलक्ष-
एयं कारणं वैलक्षण्याधीनमिति तदाह इयोस्तीति तमेव विशेषं दर्शयति स चोत्साह इत्यादि एवं वक्ष्यतरसेनिवं
धर्मवीरत्वादिप्रभवविलक्षणोत्साहपरिपोषात्मकः पांडित्यादिवीरत्रयमिति विचारणीयमिति चेत् तर्हि विचारं त-
एवेत्यत इति पुनः सप्रपंचमुपपादितप्रायमथस्तात् एतेषामुदाहरणेनो गंधर्वादिध्वनितमभ्युपगच्छन्ति कथं
कारं युद्धादिवीराणां सर्वरसानामेवं वा तेषां तत्तच्छाभिचारिविध्वनितं नाभ्युपेयते स्थायिप्रतीतिस्तु समानयोगक्षे-
मैवेति नानवयथा संग्रामे तिदशमुखे रावणे संग्रामागणं युद्धभूमावागते स्थिते सति सौमित्रिणा विस्मितमद्य व-
यं हतं तस्मात् भविष्यामः इति हर्षात्सुग्रीवेण विचिंतितं कथमहमेवैनं निहन्मि श्रीरामस्यान्तरेणाभविष्यामीति चिंतावि

परिपूर्ण उत्साहः सर्वेंद्रियाणां प्रकर्षो वा वीरः वर्णोस्य गौरः दैवतं शक्रः स च त्रिधा युद्धवीरदानवीरदयावी-
रभेदात् इयानस्य विशेषः स चोत्साहो युद्धवीरे प्रतापादिप्रभवः दानवीरे दानसामर्थ्यादिप्रभवः दयावीरे आर्द्रता-
दिप्रभवः युद्धवीरो यथा संग्रामांगणमागते दशमुखे सौमित्रिणा विस्मितं सुग्रीवेण विचिंतितं हनुमता व्या-
लोलमालोकितं श्रीरामेणापरं तु पीनपुलकस्फूर्जत्कपोलश्रिया सांद्रानंदरसालसा निदधिरे बाणासने दृष्टयः

वयोर्हनुमताव्यालोलं रामरावणयोर्द्वयोरपि युगपद्वृत्तः संचारं यथा स्यात्तथालोकितं श्रीरामेण तु संचेदनं वध्या-
पातयिष्यामीत्यालोकनाश्रयः श्रीरामेण तु बाणासने दृष्टयः परं निदधिरे स्थापिताः कीदृशेन रामेण पीनेत्यादि
उत्साहकार्यंगतपुष्टिभाजा कपोलपुलकैः स्फूर्जंती कपोलश्रीर्यस्य तेनेत्यर्थः किंभूताः दृष्टयः सांद्र इति निविडानंदा-
त्मकेन रसेनालसा इत्यर्थः अत्रेदं कवेर्हृदं यत्सौमित्रिस्थितवीरत्वं व्यालोलादिपदसमभिव्याहारेण हनुमदादिति
सोपरिपूर्ण उत्साहरूपस्थायिरामे तत्परिपूर्णोत्साहप्रतीयत इति स्थायिभावसंकीर्णरसोदाहरणमेतद् रसोदाहरण

स्थायिभावोदाहरणयोर्विशेषावगतये समुपन्यस्ते

नै॰का॰ टी॰ १०९ 109

अभ्यागच्छतीति विप्रवपुषे ब्राह्मणाय यद्वा ब्राह्मणकायं संपादयितुं वपुः शरीरं यस्य तस्मा हृष्टाय परमपु
हृष्टायेति यावत्तस्मै रामाय नमोस्तु नमः कस्मै दिव्यापगाभंगेतिभियेव दीनामर्तियस्याच्चिरं चरणांन सजन्ती
ति किं द्विजकुले र्थिसार्थं मंदरे निजसदनमभ्यागच्छन् तिष्ठितांगे सति रामश्चेन्न स्वकं यवपुः संपादयितुं विरूं
संपादयितुं विरूं वपुर्थि विडु समस्तेन या लवणाय तारा श्विन्नारागौ विंदुग्धाय दुग्धजल पिंडुग्धजलदुग्धसा
गरे वासस्तति विप्रसात्करिष्यतितर्हि ममाविरहः प्रियविश्लेषो दुर्वारः प्रतीकाररा भवेदितीमसर्थः परहर्षणाकया
रसिका अर्वाचरुरामावयवककविगनरनिभावांगनयैव दानवीरः प्रमीयत इति कथ्यरसोदाहरणमेत

दानवीरो यथा अभ्यागच्छति मंदिरे द्विजकुले विंडं वपुर्थितारापिंडलवणाय दुग्धजलधिं दुग्धाय चेद्गांस
त्विदुर्वारो विरहो भवेदिति भियादीनेव दिव्यापगायस्याश्चिरं न जहाति विप्रवपुषे रामाय तस्मै नमः २॥

दितितद्रसाभिधाने यत्नो वांतरवाक्यार्थबोधपूर्वकोत्र श्लोके महावाक्यार्थबोधो विवक्षितः नहि तर्हि यदव
दितोन्तरवाक्यार्थबोधस्तर्हि पदार्थबोधं विनाभवति नवा तर्हि पदार्थबोधः पूर्ववाक्यार्थबोधं विनैव भवि
तुमीष्टे प्रकारांतरेणापि इष्टसिद्धिर्हात्तिना तर्हि पदार्थबोधांगीकारे पूर्ववाक्यवैयर्थ्यापत्तेः अतएव शब्दालो
के वाक्यार्थकस्मैकेवलकादावांतरवाक्यार्थबोधनियमो महावाक्यार्थबोधे समर्थितः एतदर्थमि
श्रैः तद्देवपूर्वान्तरवाक्यार्थबोधयोः पौर्वापर्यंजागरूके प्रधानतया पूर्ववाक्यार्थप्रतीतिदशायामुदा
हरणान्यात्मतत्त्वदृष्टुपारूढे पाश्चात्योगनाबोकि चित्करुंरमायामान् ॥ १०९

यदावीजमिति हरेर्विस्रोतैत्रेंदयावीजंदयाया असाधारणंकारणं अत्र दयायदशाक्रोडविशेष तिरिक्तएवद यावीरोत्साहोव्यंगएवस्माशयात्तत्रवमनाख्योदोषः तत्रवीजेकुरोभास्करोजायततोंकुरादेतैरामलक्षणोवल्लवावभ तामित्यर्थः अत्रेदशापल्लवारोपानुगुणानुभावानुभावितोगम्यजगद्विभावितोगम्यात्साहादिमेचारितोदयावीरोत्सा होवंन्यस्तुदाहरणसंगतिरित्यास्तांतावत इदंत्वव्यक्तमुदाहरणं यथास्वत्कृतरसमीमांसायां दुर्वासावागुरोर्गोमह द्धसिंहादिलोपमावेदसात्रातन्नितभ्रुपुटकः स्वयमपतत्कृष्यपिइवतच्चासौदानवीर— विभाप्रतोविनिमयेच्छ लिन्दानतासंभवात् भयानकंलक्षयतिभयस्येतिलक्षणांतरमाह सर्वेंद्रियाणामितिविभजते स्वेति अत्रो

दयावीरोयथा दयावीजेहरेर्नेत्रमेकुरस्तत्रभास्करः ततः समुत्थितावेतैपल्लवैरामलक्षणोभय स्यपरिपोषात्सर्वेंद्रियाणांविक्षोभावाभयानकः वर्णोस्यश्यामः दैवतंयमः सचस्वनिष्ठः परनिष्ठश्चअ पराधात्स्वनिष्ठोयथा गोपीक्षीरघटीविलुंठनविधिव्यापारवान्नोविदोः पित्रोस्ताडनशंकंपाशिशुर्व पुर्देवः प्रकाशयञ्ज्वरं रोमांचंरचयन्दृशोमुकुलयन्प्रत्यंगमुत्कंपयन् सीत्कुर्वन्नतमस्सिप्रसर्पोतिगृहं स्व यंसमागच्छति ॥

पित्रागवदेवस्वसमानाधिकरणविभावालंवनत्वंस्वाश्रयालंवनत्वंवास्वनिष्ठत्वमित्याशयेनाह अपराधादि तिस्वनिष्ठादित्यादिः गोपीतिशिशुर्वपुर्देवः श्रीकृष्णः गोपीत्यादिगोपांगनानांघटीसंवंधिविलुंटनफलकस्व घटव्यापारविषयककथाभिज्ञयोः पित्रोर्नंदयशोदयोः कर्तरिषष्ठी ताडनान्वितेस्वार्थेमभिथन्नेताडनस्पर्शंका संभावनेतेनज्वरंप्रकाशयगात्रप्रकंपादिनाभिनीयसायंतमसिप्रसर्पोतिगूढंहंसमागच्छति ॥

सति

नै. का.
टी.
११ 110

नतमभिनयमेव विशेषणचतुष्टयेनाह रोमांचमिति रोमांचे विवशीकरणासंभ्रमतर्षीनाश्चतुस्थैर्यस्वयनज्वर
संभ्रमतनयावोधयनहृष्टौमकुलयन् ज्वरस्यासह्यवेदनत्वमज्ञापयन् प्रत्यंगमकंपयन् निर्भरत्वमप्ययललसा
ध्वकं पंचत्वरसाव्यतयाप्रतिपालयन्नेनदनुगुणेनयावस्तुिसमस्यंतमपस्यंतसीकुर्वन्मनुवंस्यासेना
हृदयन्निमथोः सव्यापिकारणविभावालंबनत्वं साश्रयान्यालंबनत्वं वा पुनति छन्नमित्यायेनाह परनि
ष्ठइति परनिष्ठे कोर्मा हिता हिः गंगायाइतिवालः कलावशिष्टत्वमारभ्य तिर्हिमांशू राहोरास्यमहौ स्य

परनिष्ठापथा गंगायाः सलिले निमज्जति जटाजूटे परिश्राम्यति भ्रश्यति हिङ्गुताशने फणिफणाभो
गेष्वविलीयते कुञ्जीभयहरस्य कर्णकुहिरं निर्गत्य कंठे तेराहोरास्यमहौ दाकिन्न कुरुते वा
लस्य धारस्तुतिः ॥

किं कीदृक् साहसं न कुरुते नानुतिष्ठति न साहसमनानुतिष्ठति न साहसमनानुष्ठानरोमञ्चाणापश्यति
साहसेन च समारूढे यदि जीवति पश्यतीति प्रागस्त्यादि तिभावः गंगायाश्चनद्याः सलिले निमज्जति जटाजू
टे हरस्येमनषज्यते एवमग्रे परिश्राम्यति हिङ्गुताशने भ्रश्यति सकलानि फणिफणाभोगेष्वविदतंगी
तेलीयते नं भवति कुञ्जीभयपारीरं प्रवेशानन्तरं गोणीकृत्य हरस्य कर्णकुहिरे विवरं निर्गतं मृत्कंठेनेदमर्थः ॥ ११०

विहृतनिनदादिति परस्तूतादित्यादि कुर्वाणा इति दशमुखेदशाभिमुखैर्विनादं कुर्वाणे सति स्वरैर्दैवैकंपितं दिग्नागे
नावनाद्दिव्यकिन्नरैः मृग्यमस्थैः समसामाद्यावीर अत्र केचित् एको अस्मो वदति सम नामेति स्मृतेर्वैदुर्वचनानुपपन्निरि
तित्र ब्रूमः एकस्मिन्नस्मे समपदहरि पुति पादिकासा अनिनो स्मेकतमवधारयति समे प्रयुक्तेनीति स्मृतेः परस्पर भेदश्रम
कृमातिवैरूप्यपरिहार्थे चेकतमकुत्रीनितमिति अत्र नवरथमसमयः समेनेति समस्तसिपदे विहृत एव नेव हृदयः अनुपर्यदर्शि
नः स्वच्छमूर्धपुच्छे यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात् तथेति स्वभावोक्तिरासमंतात् धाविते सुग्रीवः पुनः समुच्छलता मित्रव्यथ
ष्मजललनिधेर्यलोलोला वेग इति यावद्विचयोलहर्यो भ्रमयत्रावर्ता स्वतामिने पपतः सेतोर्विशंकया सेतुभ्रंशशं
कयेति यावद्धनुमतोवक्रे दृशौ संदधे योजयामासेत्यर्थः केचित्तु सुग्रीवेणोत्प्रेक्षच संदधे इत्यत्र योजित इति पाठं कल्प

विहृतनिनदात्परनिष्ठोयया कुर्वाणे दशाभिमुखैर्दशमुखेविनादे स्वरैः कंपिते दिङ्नागे श्वकिन्नरैरपिह
यैरुत्क्रमाधाविते सुग्रीवस्तु समुच्छलज्जलनिधिव्यालोलवीचिभ्रमिभ्रश्यत्सेतुविशंकया हनुमतोव
क्रे दृशौ संदधे ॥

थिता प्रक्रमभंगमनुद्दिधीर्षति तत्र भावकर्मप्रत्ययकृतस्यास्वतानतानुद्धारात् वयं तु ब्रूमः दृर्वाद्दे आकस्मिक
त्रासउत्तरार्धे संभावनार्थे एवं कं तिङर्थप्रयत्नप्रतिचिकीर्षितं भय मित्यनयोर्विशेषावगतये प्रक्रमभंगोंगीकृतोन
दूषणामिति एतेन सुग्रीवेणेति सुग्रीवेणोत्प्रेक्षव वा अत एवाग्रे कर्तृकरणानतीया भेदेन व्यवस्थितस्य वक्रे दृशासंस्थि
तमिति च कल्प नापि परास्ता विशेषणानिरभिप्रायत्वप्रसक्तस्यापरुषार्थत्वदोषस्य तन्त्राभिप्रायत्वमात्रेण परिहारव
द्यथाश्रुतपाठे प्रसक्तस्यास्य तस्मिन्नेव निरुक्ततात्पर्यग्राहकत्वमात्रेणपरिहारे पिसामंजस्यसंभवात् ॥

नै॰का॰
टी॰
१११

॥ बीभत्सं लक्षयति जुगुप्सायाइति लक्षणांतरमाह सर्वेंद्रियाणामिति विभज्यते सचेति स्वसमानाधिकरणं।
विभावालंबनत्वं स्वाश्रयालंबनत्वं वा स्वनिष्ठत्वं समधिकरणं विभावालंबनत्वं स्वाश्रयालंबनत्वं वापर

जुगुप्सायाः परिपोषो बीभत्सः सर्वेंद्रियाणां संकोचो वा वर्णोऽस्य नीलो देवतं महाकालः स च स्वनिष्ठः पर
निष्ठश्चेति स्वनिष्ठो यथा कालीकुंडलिनीकुतूहलमिथः प्रारब्धथूथूत्कृतिस्फीतचटी चिचलद्दिहाय
सिवलाद्दिलीनिपातस्फीतवद्गर्गशविपत्पतद्रुधिरस्रोतस्विनीस्रोतसि भ्राम्यस्सु मज्जमतिसव
लनश्चरणक्रोधाकुलो भार्गवः टीका त्रुटिः अथेति किंचेत्यर्थः मवलनिमवलितं यत्ते कीदृशो भार्ग
वो रणेति संग्रामान्तरुणक्रोधप्रयत्नर्थः कथंभूते स्रोतस्विकालीत्यादियोगिनी विशेषयोः कु
तूहलेन कौतुकेन परस्परं प्रारब्धा या थूथूत्कृतिर्निष्ठीवनशब्दानुकरणमेतत्त्राया स्फीतचेद्या याबीच
यस्तस्य चलद्दिहाया गगनतारालास्याद्यत्रतादृशी पुनः कीदृशे तस्मिन्वलदिति वलतीनां वि
लीनो निपातः परिपतनेन तद्ग्राजीमर्थः ॥

निष्ठत्वं यथा स्वदेहापि वो यं कालीति भार्गवो वद्देति स्पर्द्धाशालीनां शत्रुवर्गाणां रुधिरसंभ्रमताया स्रोतस्वि
न्यान्नद्याः स्रोतसि प्रवाहे भ्रश्यति पतन्मज्जमतिमत्त्विति ॥

छन्नमिति कुंडलिन्याः प्रेतभुवास्यायाः ततयेत्यादि ततयस्य पुत्रस्य यः परिणयो विवाहस्तदीयप्रारंभाजन्मयस्यताट
षाः प्रेतेत्यादि प्रेतेषु वृद्धाजरठाया अंगनाः स्त्रियस्तासां प्रायेणैवं विधेकार्ये पुरंध्रीणां प्रगल्भतोनेह दृष्टत्वादनंगनाग्
हाणं इतैत्ते वं विधस्यालापस्य दुर्घोषो वभूव जातः इतीति किं कुंभीद्रकर्णैर्विरूढनताछन्नं विरचयल लग्नकालसांनिध्याद्यस्य
यस्यैव पत्नीत्रेपस्य कार्यं निर्माणेन पुण्ये ते नैव तत्रकार्यंक त्वं वंनतत्प्रतिनिपतकेन चिकिंचिदिति नत्वराविशेषसू
चकार्थे द्योतनाय नकुत्राप्यामंत्रणप्रयोगः व्यालपुच्छैः यथापि भेद्यलिंगः शटेव्यालः पुंसि स्वापदसर्पयोरिति

परनिष्ठोयथा छन्नंकुंभीद्रकर्णैर्विरचयततुते चामरं व्यालपुच्छैः मालां मुंडैः प्रचंडैः स्रजगजज
द्यनैर्मैरुपंयोजयस्व अंतैर्नीराजनायाः कलयविधिमितिप्रेतहृष्टाग्गनानामालापः कुंडलिन्यास्त
नायपरिणयारंभजन्मावभूव ॥

तिकोपशाद्यालशब्दः स्वापदसामान्यवाचीतथापियहेकुंभीद्रकर्णैरितिविशेषसमभिव्याहाराद्व्याघ्ररूपवि
शेषपरोद्दृष्टव्यः चामरं ततुतं हि कस्यैकस्यो भयत स्यामरोद्भूतनस्यैकपदार्थत्वावगतये द्विवचनांतक्रियाप
दसमभिव्याहारेणैकवचनांतकर्मपदं प्रचंडैरुग्रदर्शनैर्मुंडैर्मालां स्रजगजद्यनैर्हैस्त्रैस्तरत्वानगेरुपंसंस्थान
विशेषं योजयस्वांतैर्नीराजनायाविधिं वधूवरोद्वहवैयकक्रियाविशेषात्मकलोकाचारं कलयनीत्यर्थः अत्र
रसाश्रयोद्दृष्टोपुरुषस्त्रातेप्यद्भुतस्यैवव्यक्तीभविष्यति ॥

नौ॰का॰ टी॰ ११२ 112 अद्भुते लक्षयति विस्मयस्येति लक्षणांतरमाह सर्वेन्द्रियाणां नाटस्थ्यमिति तं विभजते स चेति स्वसमानाधिकरणविभा
वालंबनत्वेनाश्रया लंबनत्वेन वा स्वनिष्ठत्वेनाप्यधिकरणविभावालंबनत्वेनाश्रयान्यालंबनत्वेनाश्रयान्यालंबन
त्वेन वा परनिष्ठत्वमिति विवक्षयोः क्रमेणात्रापि वीप्सेलीलेति सरामः सीतयाश्लिष्टमात्मानं वक्षमन्यत सकः यो लीलानि
बद्धपाथोधिः पुनः सकः योदेलाहतदशाननः पूर्वार्द्धे द्वितीयान्तपाठे तु स प्रसिद्धो रामो लीलानिबद्धपाथोधि
मपि हेलाहतदशाननमपि चात्मानं सीतयाश्लिष्टं वक्षमन्यतेति विधिविशेषणीभूतसीतेत्यादेः हेतुरूप
नावच्छेदकतया पूर्वार्द्धीयास्तु विशेषणाद्वये जनीयं न याचयया सीताश्लेषणाविस्मितो भ्रमत्यानेकेना

विस्मयस्य समस्पष्टता द्विरुक्तं सर्वेन्द्रियाणां नाटस्थ्यं वा वर्णास्वपीतो देवतेब्रह्मा स च स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च स्व
निष्ठाय थो लीलानिबद्धपाथोधिर्हेलाहतदशाननः स रामः सीतयाश्लिष्टमात्मानं वक्षमन्यत पर
निष्ठो यथा मत्क्रोडजीर्णदुकूलवद्धमती वत्ठोवपि विद्धवद्वाणाग्रेणजरत्कपोतकरवद्वा प्रादितोरा
वणः लंकाकापि विभीषणाय सहसा मद्रेवहलार्पिताश्चतेवं रघुनंदनस्य चरिते कोवानरोमोचति

पीतिभावः यावद्वेयेपियर्थं वस्य निमज्जेति एवं रघुनंदनस्य चरितं श्रुत्वा का वा जनोनरोमांचति रोमाणमंचनरोमांचः सो
स्यास्तीतियद्वारोमा राये चनीति किं वा चनीत्येवेरोमणामंचयतिरोमांचः शब्दनिष्पन्ना वाचारक्षि पि रोमांचती
ति रूपनिष्पन्ने संजातपुलको न भवतीत्यर्थः पवंकिं तदाहत्य क्रोडेति जीर्णदुकूलवन्ममतानालिंगितत्वाद्भ्रम
तीत्य क्रोडविपि विद्धक्षनायास वंधनाद्वद्धः कृतेस्म जीर्णाग्रेजरत्कपोतकद्धवद्दुकूलत्वाद्गवेषणव्यापादितः का
प्यपारिमितं संपन्नकालिम्मपि लंकामद्रेवालम्बाभिमानाद्धि भीषणायविभीषणमाश्वासयित्वेन सहसा प्रथम
दर्शनपवहस्तार्पितानतु प्रतिज्ञामात्रमित्यादित्यर्थः अद्भुतापवाद्भुतरसाभिमे जकापव ॥

भृयादितिपक्षलोकावतारोऽवराहस्तनुर्हरिः सतोसाधूनां हिताय भयानकराषभूम्युद्धारप्रसंगे सिंधौ मग्नाज्ञातं
क्लेशामयास्य यस्य दशनप्रांते दंताग्रे स्थिताया भुवो न्वताराकलंकहारसदृशाचारागुणं स्थितो बोधयितुं क्लेशम
पास्य स्थितायाइमुत्कं श्रमस्याः स्थितापालक्लेशायाइसेवावदत्यन तेन भगवत्संश्रयणमात्रस्य सकलक्लेशायाम
नपलोपथायकत्वरूपेकार्थ्यकारणात्यतिकेमस्य अंशपेभगवत्पदसाहाय्यमाचरतीति ध्येयं सतारानदेवमाला
द्वांरस्तुज्वलमदिग्गहारवदाचरति वा विदोमेघत्तिलकति तिलकवद्भवति सर्वाहिनी गंगामाल्यति स्वच्छे।
त्वास्तुष्यमालारूपा भवति त्वपापतिश्चेद्रूः क्रीडाद्यमाणाति लीलामुकुरायते हृदेवः सत्यमत्याटंकनिस्वाणावाणि

अस्य क्तिर्यथा भयादेरसतो हिताय भगवान् कोलावतारो हरिः सिंधोः क्लेशमपास्य दशनप्रोते
स्थितांयाभुवः तारा हारति वा विदा सिलकति सर्वा हिनी माल्यति क्रीडाटप्माणाति तपापपतिरहर्देव
स्यनाटंकति यथावादिव्यहरेर्मुखकुहरे विस्तीर्णपर्णाति व्योम चूर्णाति चेद्रूः क्रमुकति कनकगिरि-
खदिरसाररति स्तरांभुः ॥

त्वादिस्मर्थः अस्त्वैहृद्दरणाभिप्रायमद्भुतातत्यवर्णनमिदं तत्र रति भावो गतनायामपरित्यज्य त्वाविस्तुष्णायवी
पतिरिमत्त्वसारेणादौ यत्स्यवहारोचितं प्रसंगात्पस्य सर्वे विष्णुहर्षेप्रियोरत्नुरागानुगुणं भूषणविन्यासं दर्शयितुमु
दाहरणांतरमाह दिव्यहरेरिति दिव्यहरेः कोलावतारस्य विलोलमुखकुहरे मुखरंध्रे व्योम पर्णाति नागवल्लीदलीप
सत्यपरिमाणतया प्रतीयमानत्वात् चूर्णाति चूर्णस्थानाभिषिक्तं भवति पर्णैकदेशे न संघटितचूर्णसंस्थानत्वा
दंपरिमाणवत्तया प्रकाशमानत्वात् कनकगिरिः क्रमुकति घोटायते न तत्त्वपरिमाणता ध्यवसायात् खदिरोभुः सत्यंखदिर

सारविबुधोंतिगतगोविंदकलादिसर्गः २॥

नै॰ का॰ 113
टी॰
११३

तीव्रेरितिदिदेवस्य गणपतेः दंतेनिदंतस्य शिखरमिव शिखरमग्रभागात्तस्य पतेनदंतस्य पर्वतसारता प्रकाशिता नराव
शिखरमिति व्याख्या शिखरसारता प्रत्यायिका पुंये दितात्मा पार्श्वतीतानानुकूलस्त्रयी लीलारसः प्रीत्यपिशयः
सयुतानुमनोगोचरीभूय पवित्रीकरो तत्कथंभूतस्य देवस्य पके तिपके भ्रष्यत्समुद्रकर्दमपतितमैनाकमैनाकना
मकंहिमालयतनयं समुद्रीत्यशाल्के निशाल्कः कंदविशेषत्तस्य शकासंप्राय संज्ञघनेथ तेनस्येमर्थः कस्मि
न्सतितीव्रेरतिशयेनोल्लसिततिमहूचः इवराशोः करे किरणैः परिचितांसवद्धानमामितियावत्कपोलस्थलीमि
त्रै नीराणांनिकरंरहः रत्नाकरेणसुराद्देडेननीरयोसमुद्रेनछीकृतेसकृत्कीर्तितेसतीत्यर्थः एकत्रैवविषयेकर्तृभेद
भ्रमोक्तिर्यथा तीव्रेल्लसिततिमहूचः परिचितांसेनैकपोलस्थलीनीराणांनिकरेकरेणाहृत्मात्रछीकृते वासिथ
मैनाकसमुद्रीत्यपंकपतितेशल्कशकानुषार्देवस्य प्रनानुदंतशिखरव्यायारलीलारसः यथावा
शृतः क्रोधाग्निजातयत्कपदनरहरिस्फारनिश्वाससवातयाधूतावाविवाहाः कुलधरणीभृतः मानुषप्रसव
लंतः दिङ्नागैर्नागवृद्ध्यावनहरिणकुलैः शंकयाशार्दूलानोछायाभ्रान्त्याकिरातैः शितिवसनधिया
वीक्षिताः सर्वपूभिः ॥
ननानाथमारोपरूपयाभ्रांतिविच्छित्तिविशेषायोदाहरतिमनः संस्थितक्रोधरूपेणाग्निनाजातयतः प्रादुर्भूतायेक
पदनरहरेर्धृतावतारस्यनृसिंहस्य पस्फारावहुलीभूतानि श्वाससमनाता स्तैर्धूताः क्षिप्ताः कुलाचलस्तस्मानुपु
शिखरेषुप्रसवलंतोवारिवाहामेघादिग्नागैर्हिम गजैर्नागवुद्ध्याहस्तिभ्रान्त्यावनहरिणकुलैः मृगाद्दृशानान
हृष्णादाहलवृहरिन्हरणायस्थलीहरितत्राणानांशंकयाकिरातैर्भिल्लैर्हृत्वाभिमसैरितियावत्छायाभ्रांत्यास
र्वपूभिरप्सरोगणैः शितिवसनधियासमुपास्यमानकृत्रिमासवुद्ध्यावीक्षिता स्तेषांतेषांप्रवलाभिलाषस्तेवप्र
वलद्वेषस्यापिसंस्काराद्दोधकत्वान्तदभिलाषात्तद्दारोहेतुरितिहृदयः ॥

गिरिरिति गिरिः स्तनेनाध्यवसितः कुचमंडलं मौक्तिकावलित्वेनाध्यवसिता खेदबिंदुरचना वमन्त्यहिरम्यलिहृदयं तत्वे
नाध्यवसितं लोचनयुगलं स्थावरे निश्चेष्टे शरत्तुहिनदीधितिरुद्दीप्तप्रकाशात्वेनाध्यवसितं मुखं व्यजनमारुतेम
ध्येमध्ये स्तंभनात्वेनाध्यवसितस्तांसंवांछतीति संपन्नेमामन्मथकामस्य धनत्वेनाध्यवसितं भ्रुकुटियुगं क्षिपिति ता
दृस्य भजनते धनमोतीति नेत्ययान्तत्वेनाध्यवसितः केशपाशः शिथिलबंधं गलितबंधनं भवतीति किमपि खेदानुभ
वैकवेद्यं कौतुकं चमत्कारे तत्वतेते मनसिजायतनमानसाधारणकलापात्रतादित्यर्थः सारोपलक्षणापि चित्रो
क्तौ तत्रैतेवनातिरिक्तमाहलात्तिरोणिकमिति सारोपसाध्यवसानभेदभिन्नलक्षणासंबंधिपदघटितवाक्यसामा

चित्रोक्तिर्यथा गिरिर्विभ्रमति मौक्तिकावलिमलिहृदये स्थावरे शरत्तुहिनदीधितिर्व्यजनमातरं वांछतीति धनुः
क्षिपति मान्मथ्यो शिथिलबंधं संधत्तमोत्तमो मनसिजायते किमपि कौतुके तत्वतेलाक्षणिकमखि
लं चित्रोक्तिरेवः ॥

स्मितिस्यर्थः यथा मम कुचकनकगिरिमौलौ स्वेदांभो मौक्तिकाक्रांतः तव निधुवने पाण्डित्येपि स्तनपिनमयेविषयी
यो जातः यथा वा ममैव प्राणिनीलोस्रुकहृतेतिमिलेदन्तात्स्रुकेसनाकीर्णलोलालाद्विभ्रेशालिनिकांतेवासंतिकासि
कस्यापि भागवत्यानत्रुगुणात्तेवान्नसामास्यधर्मप्रयोगेणुपमितसमासवाधकोस्तीति सर्वेलाद्विशेषः एवमुपमि
तसमासेः न्वयसामजस्य उक्तलक्षणाद्दृश्यते यथा ममवलिनिःश्रेणिलनयुगचक्रेरोमालिशैवाले नयनयुगलारविं

रसमंजरीविकासटीका

नै॰ का॰ 114
टी॰
११४

कोपीतिदेमन्तुं दत्त्वकोप्यसौसर्वलोकप्रसिद्धप्रभावोनंदकः खड्गः कंसमंपदोनंदकोनाशकेद्धनिशाटकलाप्रती
यमानविरोधसमाधानस्थिरस्तोविरोधाभासः अत्रनिंदकइतिपाठकल्पनाकुकल्पनेवेतिप्रतिभातिवालविक
रोवापातनतोपिविरोधस्फुरणस्याभावेनाक्रुदाहरणत्वप्रसंगात् हेमकुंदत्वंकुंडलीकाणांभूषणभारासिमामी।
एषभजसेकालियकालियनामानंकृतः कैसहितिएवं हृतवतोनयस्यानुसारयप्रयोजनेनिवेदयकथयेत्यर्थः कुं
डलिसामान्याधाकरणमत्रहेषकेनाम्नताम पादेणकुंडलिसामान्याधाकरणस्यतवसामीरुप्यसंभवादिति
विरोधोत्सामान्याधाकरणसंभवादाभाससमदेप्रयकेवाम्लनादतिपरंत्वहृद्यादयानंदपतेतिप्रायुक्तंत

विरोधाभासोयथा कोप्यसौजवन्मुकुंदनंदकोनंदकोभवतिकंसमंपदः कुंडलीत्वमसिकालियंकृतो
हृतवतोनयसितन्निवेदयनाद्येसर्वरसाम्नानंदरूपानुज्ञानाम्नः परिरक्षापव ॥

नाः .... गरादिप्रधानकामनाद्ययोः सुहृदयानांप्रवृत्तिसंभवेपिदुःखमयकरुणादिप्रधानयोस्तयोः
कथंतेषांप्रवृत्तिरितिविशेषतः शाकामपाकरोतिनाद्येचेतिचकारः कामसमुच्चायकः पद्यपिसागवक्तृयो
रितिवक्तृमुक्तेअन्यथाकाव्येचेतनेवकिंनकृतमितिनियोगप्रसंगान्तथापिनाद्यरसेविशेषवत्तेमिच्छामभि
हितेसर्वेरसाः अनपदनिरूपितात्रष्टावपित्रानंदरूपाः काव्यत्वानंदरूपाएववैशेषिकाणांपदपदका
त्वमानत्ववपरस्परदृष्टांतदार्ष्टांतिकभावोविससिद्धस्वउभयत्रतथाविप्रतिपत्तस्यप्रतिपाद्यत्वैविनकाचिद
नोक्तिस्तेनविना ॥

अत्रकश्चित्पुस्तके नाट्येवेतिपाठः सतुशार्ङ्गदेवेवार्थकवशब्दस्यापि महाकविनिबद्धत्वात्काव्यात्मनउपमेयस्य
प्रस्तुतत्वादेव लाभाच्च एतेन सकलरसाभिव्यंजकतया काव्यमेवोल्लासमितितदेवप्रस्तुतमुपमेयमुक्त्वैतेननाट्य
मिति प्रजल्पन समाहितं इति पुनरपव्याख्यानपानिष्टा एवैतस्मतयापाठे विरुद्धमतिकारतापत्तेः रसाधिक्य
सोल्लासतायामप्रयोजकत्वात् नाट्ये शांतरसो नास्तीमतायाधिग्रंथकृतिर्भरतस्य धकाभावाच्चेत्यनुपदं व्यक्तीभवि
ष्यति ननु लोकस्य मादावि विवेके च न दुःखरूपास्यमीत्यवधारणार्थः नच्च वितनीकृतमस्तात अद्भुताख्याः वि
स्मयाव्यभिचारिणः परनिष्ठ एव नदातिरिक्तसामाजिकगता एव एवकारेण काव्येनुकविषु सहृदयेष्वपिव
र्तन्त इति सचितेन नटस्यानुकारित्वनियमात्कवेः सहृदयान्तःपातित्वावश्यंभावादिति हृदये नाट्येभिन्नेवक्त

वित्तवृत्तिर्हि यथा प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च निवृत्तौ यथा शांतरसस्तथा प्रवृत्तौ मायारस इति प्रतिभाति एकत्र
रसोत्पत्तिरपरत्रनेति वक्तुमशक्यत्वात् ॥५॥ व्यशांतरसप्रतिद्वंद्वित - - - - - - - व्यवस्थापितं
भूमिकामारचतिविचित्रवृत्तिरितिप्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेति उपादेयतामपि हेयतामपि स्वस्यैः प्रतिभातीतिवक्तुमु
ज्यते इत्यर्थः अमंगलप्रायत्वनिर्वेदस्य सर्वव्यभिचारिप्रायस्य समाप्ति मवहस्य माणोद्देशपाठदृष्टीकृतमुनिनास्य
ध्येकः शांतरसस्य मतानुसारिभिः संगीतरत्नाकरादौ व्यवस्थापितः सर्वैर्वाच्यानुभवसंवाद्यनुभवस्य शरणीय
त्वात् मायारसस्तु नतथानुभवसिद्धोवक्ष्यमाणमायारसोदाहरणेतद्वादिविषयकतादृशिभाव एव न रस इति सु
निवचो गौरवाद्धाच्य मित्यभिमतप्रतिभातीत्युक्तं तथा च युक्तिसाम्यादाधुनिकानुभवस्यविनिगंतुमशक्यत्वाद्द्वयो
राधिक्यप्रसक्तेपि भरतनाट्यर्थानुसारिभिः प्राचीनैः सर्वसंवाद्यनुभवायात्तः शांतः स्वीकृतो न मायारसः स्वान्तमोल्लं
वनेवद्रूपत्त्वाच्चत्तेरिति भावः ॥

मै॰ का॰ टी॰ ११५ 115

अभिचारित्वात्तस्यैवोपपत्तेः किमतिरिक्तरसकल्पनेन्याशंकते नचेति रसांतरकल्पनां विनाऽभिचारितापन
संभवति रसध्वंजकत्वस्य तत्स्वरूपकत्वादित्याशयेनोत्तरयति सकस्यापि स्थितिरुक्तमयम्भिचारित्वमुपाकरोति न
शृंगारस्येति तत्र हेतुमाह वीभत्सस्यापीति न च विरुद्धयोर्द्वयोरेकस्मिन्संस्थितिस्तथा च वीभत्सस्य चारितप्रवृ
त्तामिथ्याज्ञानवासनाभिव्यक्तिस्थले शृंगारस्यानास्वाद्यत्वात्तत्र शृंगारस्याभिचारित्वोपपत्तिः संभवतीति
भावः अत एव सविरोधितावच्छेदकं वीभत्ससामानाधिकरण्यमेतत्कस्य शृंगारसामानाधिकरण्यमेव एवमग्रेपि
व्यभिचारित्वायेन भुज्यमानरत्यादीनामेव मायारसस्याये न भुज्यमानानां तेषां शृंगारादित्वमत एव मायारसस्यातिरस ....
सामान्याभिधायिता विशेषाविधा शृंगारेत्यादिनाशंकते नचेति वाच्यमिति शेषः तथा चोक्तं

नच सरतिरेव तर्हि सकस्यास्तु व्यभिचारी न शृंगारस्य तद्वैरिणो वीभत्सस्यापि तत्र सत्वात् तत एव न वीभत्सस्यापि न
हास्यस्य तद्वैरिणः करुणस्यापि तत्र सत्वात् तत एव न करुणस्यापि न रौद्रस्य तद्वैरिणोद्भुतस्यापि तत्र सत्वात् तत एव ना
द्भुतस्यापि न वीरस्य तद्वैरिणो भयानकस्यापि तत्र सत्वात् तत एव न भयानकस्यापि मायाविषयं शांतस्य तद्विरोधित्वा ॥
त्तेन च सामान्यपवरसत्वद्विशेषाद्भुतरेभवंतीति शांतरसाभावत्वापत्तेः किंतु विकृत एव रतिहासशोकक्रोधो
त्साहभयजुगुप्साविस्मया स्तत्रोत्पद्यंते विलीयंते च तेन न तत्र ते व्यभिचारिभावा इति लक्षणं च प्रबुद्धा मिथ्या वि
ज्ञानमस्य स्थायिभावः विभावाः सांसारिकभोगा ज्ञेकधर्मा धर्माः अनुभावाः पुत्रकलत्रविजयसाम्राज्यादि .... भि
त्तस्यास्वाद्यत्वेन संचारिणी जुगुप्सेव शृंगारादेरास्वाद्यत्वेन संचारीत्यादिरेव .... यो विद्युदुज्ज्वलात्प्राप्तत्वद्भूतस्य स्थायिभिर
व्यक्तिं गतार्थयतीति भावः स्थायितयानुभूयमानप्रवृद्धी
न्यथास्तिहो जगद्विषयहेयतावद्विवासनायास्तथाभूताया अपि तथाविधेन हर्षादिनान्यथासिद्धिः स्यात्तदिदमुक्त
क्तमेकत्र रसो नान्यत्र विपरत्रेनेति वक्तुमशक्यत्वादिति तथात्वं शांतस्य रसविशेषता सर्वाभिमता विलीयन्ते संचरयति शां
तरसस्येति तस्मान्मायारसोऽधिक एव रसत्वाद्यस्तस्य व्यभिचारिणा उत्तमुपसंहरति किंचिति विकृत एव अतिरिक्तो विलसत्त
नाववस्त्रमस्यं विधुतरसेति पाठे न तु मायारसस्य लेशस्यादिप्रतीतेः कागतिरत आहेति किं नित्यवतारणीयते न उन्माद

११५

वाटीतिलाटीलाटदेशस्त्रीतस्याश्छोवांभोरुहं गंधप्रेरितनाङ्गस्मरभसोवेगश्चोचल्समितियादतस्यकर्ज्ञीफलपुष्पा
दिसम्बृद्धैरीदृशीवाटीवाटिकातिष्ठतिकांतामनोविश्रामहेतुः सरोजसारगादिप्रतिपन्नेरीदृशीवापिकातिष्ठति
तल्पं पर्यंकस्वच्छन्द्रानुकल्पकामिनीप्रकटयतीतियोऽस्मैनेमल्पमार्दवादिसंपन्नेरेभेनोपभोगसंपत्तिकारकारका
दृष्टरूपोद्दीपनविभावउक्तः कामिनीकामनीतिकामक्रीडामिथः परस्परंप्रकटयतिएतावतापडिंद्रियजनानिर्द्द
तिलक्षणः श्रृंगाररूपोव्यभिचारीसूचितः कामानुरूपमनोभिलषितेरूपमात्कलादिकामिनीप्रकटयतिइत्यन्वयः

यथा वाटीलाटीदृगंभोरुहस्मरभसकरीवापिका॥कापिकांतातल्पंचंद्रानुकल्पंप्रकटयतिमिथः कामिनी
कामनीतिरूपंकामोनुरूपंमणिमयभवनेबंधुरागेलोकेलोकेशकस्यत्वमस्मिनभवनेसर्वदासर्वदा
नो॥

एतेनकामिन्यायात्मबुद्धिरूपमिथ्याज्ञानवासनायाआलंबनविभावोदर्शितः अथोपादेयतामतिरूपमनुभा
वंदर्शयतिमणिमयभवनेबंधुरमुन्नतानानेसर्वतेसेवनीयमितियावत्कृतमस्तीतिशेषः एतेनसंपत्तिरु
क्ताबंधुरा - - - - - - - - - - - - - - स्तीतिशेषः एतेनाभिजनसंपत्तिरुक्ताहेलोकेशानेक
स्यपुंसः लोकेदस - नासर्वेषामेवय - - - - - - - कात
- -
नांसर्वेषामेव - - - - - - - - - - मिथ्याज्ञानवासनामायारसस्तुतिवोध्यं ॥

116
रो॰ का॰ टी॰ ११८

नत्वात्तु नहिप्राधान्येनाभिव्य .... प्रधान्यापत्याभावध्वनिविलोपप्रसंगात्तत्स्या
त्तत्स्मैत्यादिविकल्पानवकाशाद्व्यभिचारिणीवनिर्मायोरसंगतार्थं प्रतीयाङ्गः नलविभावानुभावयुक्तस्या
पिचर्वणायारसस्त तेषणतथाविधव्यभिचारिचर्वणायामपिनिहक्तानेहाशावरणावरणात्तानिवर्त्त
नसमर्थालौकिकव्यापारफलोपधायकत्वकल्पनेगौरवात्प्रातरेसत्पतेरभ्युपगमेनत्वकमसामर्थ्येव
निर्वाहात्परंतुयानकरसन्यायेनचलेमाणत्वात्मनाभावचमत्कारप्रकर्षाद्भावध्वनिव्यवहारः २
स्तस्तत्रमुज्यमानोपिनचमत्कारहेतुरितिनरसध्वनिरेषः अतएववात्सल्यादीनांनेतरसास्वेचा
प्यतयाप्राग्दर्शिताः रसेष्यानंदांशाविलम्भावस्यधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वाच्चमत्काररहितसर्वत्त्कोमा
भावइतिनविवादस्तेमेवणा चेत्कथमन्यथापरमुखरसमतेनमम्मटेनयाहिअलंकारेचहचिरश्चित्र
विश्रांतिकारिणी अलंकारस्यमुख्यत्वेगौणत्वेरसभावयोरितितत्स्यात्मनांमायार्थसोनवार्थप
वेतिग्रंथकृदाशयः तत्रषोडशशृंगारभेदाः सर्वांगशुचित्व १ स्नान २ मृदुवस्त्रपरिधाने ३ जावकरंजन ४
कन्याचाराद्यस्य ५ नस्यापन ५ केशपाशागसिंहरंजने ६ मस्तकरंजने ७ नीलतिलरंजनरचना ८ हस्त
रंजने ९ अंगोत्सुगारस्थापने १० स्वर्णभूषणधारणं ११ पुष्पभूषणधारणं १२ मुखेवीटिकादिस्थापने १३
दंतरंजन १४ अधररंजने १५ कज्जलेननेत्ररंजन इतिषोडशशृंगारभेदाः कथ्यंते शृंगारभेदस्तुद्वेधा सं
योगशृंगारवियोगशृंगारौ सत्रद्वयोर्मध्येपूर्वानुरागतिरस्तियत्रनायकनायकयोः प्रेमोत्कंठ्येनेकत्रावस्था
नेतत्रसंयोगशृंगारो वियोगशृंगारस्तत्रापिपूर्णरतिनाच्छृंगारएवकथ्यनेतत्रापिप्रीतेराधिक्यं तावपि
प्रच्छन्नप्रकाशभेदेनचत्वारएवशृंगारसंयोगाः संयोगेनप्रच्छन्नत्वंवहिर्गासत्योः संयोगेनप्रकाशत्वं ॥

नाट्यभिन्ने परमिति नाट्यादिकाव्ये निहास्यादौ त्वित्यर्थः शांतोपि नवमो रस इति ननु शांतरसातिरेके किं मानमिति चे न्मुनिवचनं तथाहि शृंगारः करुणः शांतो रौद्रो वीरोद्भुतस्तथा हास्यो भयानकश्चैव बीभत्सश्चेति ते नव इति न दे शमा भवान्नाट्ये गीतवाद्यादीनां विषयवैमुख्यात्मकशांतरसविरोधिनां सत्वात्तत्र शांतरससंभव इत्याशयेनोक्तं नाट्य भिन्ने इति नतु केशांतस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसंभवात् अष्टावेव रसा नाट्ये न शांतस्तत्र युज्यत इति नव्यास्तु नटे शमाभा वादिति हेतुरसंगतः नटे रसाभिव्यक्तेरस्वीकारात् सामाजिकानां च शमवत्वेन तेषां रसास्वाद्यो बाधकाभावात् न च नट स्य शमाभावान्नटाभिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं तस्य भयक्रोधादेरप्यभावेन नटाभिनयप्रकाशकताया अप्य संगतापत्तेः यदि तु नटस्य क्रोधादेरभावे न बाधस्तत्र तत्कार्याणां वधबंधादीनामनुसंधानसंभवे पि कृत्रिमतत्कार्याणां शि क्षाभ्यासादितस्तेनानुबाधकमस्तीति तत्समः शांतनिरीहस्ते तदाप्रकृतेपि तुल्यवदिदं ज्योतिः कुतो हेतोस्तस्य रसत्वं मति

नाट्यभिन्ने परं निर्वेदस्थायिकभावकः शांतोपि नवमो रसो भवतीति ॥

स इत्यस्यातिरोपि न च नाट्ये गीतवाद्यादीनां विरोधिनां सत्वात्सामाजिकेष्वपि विषयवैमुख्यात्मनः शांतस्य कथमनुद्रेक इति प्रागुक्तं शंक्यं नाट्ये शांतरसमभ्युपगच्छद्भिः फलवत्वाद्गीतवाद्यादेस्तस्मिन् विरोधिताया अकल्पनात् विषयचिंतासामान्यत त्र विरोधित्वस्वीकारेतन्नदीयालंबनस्य संसारानित्यत्वस्य तदुद्दीपनस्य पुराणश्रवणादेरपि विषयत्वेन विरोधिनापत्तेः अत एव संगीतरत्नाकरे च रमाध्यपि हृदि विरसानाट्येष्विति केचिदसूरनुतत्वान्नयतः केचिन्नरसंसर्वे तेन नटरूपादिना नाट्येपि शांतरसोस्तीति व्यवस्थापितमित्यन्यत्र विस्तरः इति प्राहुः योरपि नाट्ये शांतरसो नास्तीत्यभ्युपगमस्तैरपि बाधकाभा वान्महाभारतादिप्रबंधानां शांतरसप्रधानतया सकललोकानुभवसिद्धतायां काव्ये सावश्यमंगीकर्तव्यत्वमिति तेन स मीहितमित्यतदाभिप्रायकमेव नाट्यभिन्ने परमित्यत्र काव्ये शांतरसस्य निर्विवादतासूचकं परपदमुपात्तं अत एवाष्टौ नाट्ये रसाः स्मृता इत्युपक्रम्य शांतोपि नवमो रस इति सम्प्रदायः शांतं लक्षयति निर्वेदस्थायीति निरवशेषत्वतत्त्वविचारज

मनोविषयविषयविरसाभासापि

॥

नौ·का·
टी·
११८

117

त्तिविशेषस्तात्पर्यः अस्यावेवालेप्रत्ययदृत्वज्ञातेअत्रैव विषयेषु नित्यं नाम नितिरूपे विषयदोषविचारे विभावे वद्यमि
नन्वनिरुक्तनिर्वेदस्यापि भावलेशाने निखिलविषयपरिहारजन्यात्ममात्र विश्रामानंदप्रादुर्भावमदृशानानुभ
वविशेषः उक्तं च पञ्चकाममुवेलोयच्चदिमसहत्सुखलमात्तयस्तुवेसैनेनार्हति षोडशीकलांमिति अतएवस
वेवृत्तिविरामोस्यस्यापि भावत्वमपि निरस्तमभावस्यास्यापि नायोगादित्यभिप्रेत्याह दोषप्रशमो वेति सर्वानुभ
वसात्विकः कामक्रोधरूपदोषापगमावस्थायामात्मविश्रामसंभूतानंदस्तत्पर्यः अत्रैव निरीहात्मितां विरा
ग्नि विभावे वदत्पातिनस्मान्निर्वेदस्यनिरुक्तदोषप्रमस्यापित्वमित्युक्तसर्वानुभवसात्विकः मतभेदेनैवोदा
हरणमेद्राउमेयः हेयमिति इदंत्वमस्यपत्तिशालिहर्मे गत्हयमापपरनादननविषयदोषवद्विरूपो विभा

निर्वेदपरिपोषः शान्तो रसः दोषप्रशमो वा दोषाः कामक्रोधादयः अस्य विषयदोषवि— स्क्यो
दयो विभावाः अनुभावाः आनंदाश्रुपुलकहर्षगद्गदवचनादयः यथाह यदहं प्रमिदं निकुञ्जभवने
अयः प्रदेयेपनं येषां तीर्थं पयोहरेभ्रमवतो गेयं यदाभोहृदे नैयजन्म चिरायदर्भशायने यमेमनि
ये येमनः स्वपंतत्र सितासित स्य स्वविये श्रेयं पुराणामहः ॥

वउक्तः निकुंजभवनेश्रेयमाश्रयणीयमेतेनोदासीनत्वं योनुभावउक्तः यनेप्रदेयस्मात् हेयादिसाधनत्वेनानुपा
देयत्वात् तीर्थं पयः पेयमनायासेप्यत्रैरेतेन हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थक्रियाहानिरूपमनुभावांतरमुक्तंभ
गवतः षड्विधैश्वर्यादिगुणशालिनस्तदुक्तमैश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्
स्मानुभगइतीरणानिहरे विशेषः यदमेवाभोहृदे गेयमनमतिरूपव्यभिचारी स्तुचितः जन्मदर्भशायने चिराय
यनेयमेतेनतापसदर्शनमहीपनमुक्तं मनोयमेनि येयमेतेन वेदांतरमुक्तं पुराणामहः आत्मचैतन्यं श्रेयमेते

॥ तत्सामान्यभाषणविशेषविशिलिविवृति

११८

यथावेदस्येतिचेतकमलाकांतस्यचंदनकीर्तितैतर्हीदमध्ययनादिसर्वमर्थतज्ञान्यकलस्पृहायाविनाशितादेतेनतिरोहि
ताकाविरक्तिरालंबनविभावउक्तः अानंदस्यनिर्विषयत्वेप्येतद्विशेषणप्रयोगमस्यविषयके प्रतियोगिकत्वादेवालंबन
त्वमत्राध्यवसेतमितिबोध्यं वेदस्यरत्नाध्यायस्याध्ययनेगत्नमुखोच्चारणान्नुच्चारणकृतमेतेनवेदांतश्रावणाद्युद्दी
पनमुक्तं शास्त्रपरीचतमेतेनमननाद्युद्दीपनान्तरमुक्तं श्रुतमेतेनवैराग्यपदार्थप्रतिपादनाय नियतकालिकफ
लविषयातृष्णिधीजमयमुदेते तत्रहृष्टात उत्तरांतरेवनितेसहृप्तीकृतेसमीहृतेभययस्याभस्यासेकोविरचितस्तत्सर्वं
त्रिः फलेभवतात्वालवालवलयेयदिवीजनत्विममेतेनमतिव्यभिचारियाबोध्यनितइति इतिश्रीजमन्ययनामकगंगा

=

यथावेदस्याध्ययनेकृतंपरिचितंशास्त्रंपुराणं श्रुतंसर्वमर्थः मिदंयचंदनकमलाकांतस्यचेत्कीर्तितंइत्यांतस्पृह
ष्टीकृतेविरचितःसेकोभयस्याभयस्यासर्वं निष्फलमालवालवलयेदितसेनवीजेदि इतिश्रीभावदत्तमिश्र
विरचितायांरसतरंगिण्यांरसनिरूपणंनामसप्तमस्तरंगः स्थायिभावजात्दृष्टिरसदृष्टास्त्रिसप्तदृष्टादी
नाऽऽहाद्दृस्यामीनाज्ञउपितानि स्मितायेतिव्यभिचारभावजादृष्टिर्विंशतियास्तूत्याममलिनाश्रांता
लज्जिताशंकितामुकलाद्दमुकलाम्लानाजिह्माकुंचितानर्किताभितमाविषमालतिताकेकिरा।
रामविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिण्याख्यायांसप्तमस्तरंगः श्रीगणेशायनमः दृष्टयस्त्रिविधाःस्थायिभा
वजाव्यभिचारिभावजारसजाश्चेतिसंगीतकशास्त्रानुसारात्स्थायिभावभेदनियतभेदादृष्टीरादृष्टयेतितादृष्टिशति
स्त्रियेत्यादिव्यभिचारिभावजादृष्टीर्विभजतेविंशतियेतितादृष्टिशतिशून्येसायद्यपित्रयस्त्रिंशत्संख्यादाव्यभिचारिभा
वास्तेषांदृष्टयश्चविंशतियेययाणोगविनियोगोनभवतितथापियथातासांतेषुविनियोगस्तथासंगीतकशा
स्त्रप्रतिपादितंतत्वनानीवोयन्नजत्तदतिदिङ्मात्रंगोहोच्यतेयथाग्लानादृष्टिर्ग्लानावयस्मारश्चयथावाविकी

गी॰ गो॰
टी॰
११८

रसभेदनियतभेदाद्दृष्टिराह रसभेदादिति ताउद्दिशति कांतेति मतो तरमाश्रित्याह कृणीतेतिए वं स्त्रीपुरुषयोः प्र
कृत्यवस्थादिभेदेनापि दाष्टदोस्यैव परेत्वेकविधभेदस्यावलोकनमवमात्रवेद्यस्य सर्वस्वादाभावादानेत्याच्चनासावुद
कितः तदुक्तं रसकदृष्ट्योर्लोकदृष्टिमार्गमनुयाताः षट्त्रिंशत्किलवताः स्फुरत्पदैर्युगस्कमणास्ताः भोद्गुणाष्टताः
प्रत्येकं वक्तुमत्तमाद्यतिस्त्रप्रसिद्धदृष्टिविशेषलक्षणान्नसारणादृष्टविशेषा उदाहरणीया इति विस्तरभयाद्दि
ङ्मात्रमावेदयिष्यम शोकवीनकाव्यायेनललितामुदाहरन्ति तत्रैव ललितेति ललितलक्षणं तस्मिन्नेव स्मितापा
गा केचितामयुरोन्मुखीललितालललनेप्रोक्ता दृष्टिर्मन्मथतारकेति मनसिजनृपति रिहेशाशि मुखविकाम

रसभेदाद्दृष्टभावस्मृतृष्टिः कांता हास्याकरुणा रौद्रावीरभयानका बीभत्साद्भुता चेति षट्त्रिंशभेदा दृष्टयः कृ
णिताविकसितहृष्टिविकसितहृष्टिविकसिता चकिता समाघूर्णितालसाविवर्त्तिताहृष्टविवर्त्तितापर्य
स्ताश्रुन्यास्तिमिता चेत्यादियो दृष्टिभेदादूहनीयाः तत्र ललिता यथा मनसिजनृपतिवामंडनेवाम
शीवाशाशिमुखभवनेवायौवनेवावयवा अखिलमपिकृतार्थीचिविदेपवल्लत्कमलविजयली

देवीवामभूषणं वा लवयं यतेमदीवामभुवनेवायौवनेवावयवेत्यखिलमपि अत्र प्रत्येकता का ध्योतक प्राधा
न्यप्रतिपादनाय सर्वत्र वाशब्दप्रयोगः ते लोचनेनेन कृतार्थं भवति सकलनिष्कलत्वभिलषितार्थं संपन्नैः
कथं भूतेन लोचनेन वाचीतिर्वाचीनाविक्षेपः लघुचलनेतेन खेलन्नचलं चलत्कमलेन तस्य विजयकलिका
यालीलया प्राप्तविप्राषत्तेनशालतेनचलीलेनेत्येवं निषिद्धिविशिष्टोपमानेन निष्कलंकलक्षणलक्षितत्वमावेद्य हि ॥ ११८

तथैव ग्लान्नामदाहरति ग्लानायथेति तल्लक्षणं तत्र विनियोगः पुरस्सरं मत्कं संगीतके अंते निविष्टना रायाम
लिनामंदचारिणा विश्रामायमूर्च्छनापायालापलानो नियोजयेदिति तन्नप्रथमां तयच्छक्रियान्वयस्मा
कांतस्य द्वितीयांतसमतदोष्यान्हपादत्वयः संपद्यते पर्यस्ता लकरो विषय इति अचलानां पर्वतानामधिराजः श्रेष्ठो हिमा
लयः तस्य दुहितुः कन्यायाः दृष्टौ अनुपयच्छिन्नकनीनिके जीवालास्मवौ तद्वेषम याला किंभ ते दृष्टौ निस्पंदेति नि
श्चलेस्मनीलोत्पलच्छायायां निद्रितस्य भ्रमरायुगलस्य सहूर्यामसदृशेपतेन लक्षणावाचन्यच्यटकश्च वीर्यार्थः
सनातः उमायाः हर्षसंगमयतिसंयतेशंभोः शिवे सीकरैर्जलकणैः कल्पाशीतलेन शिशिरीकृतेन नस्वतः शीतलस्या
पि न श्रमापनोदकत्वं श्रमापनोदकत्वं श्रमवाहुल्यादिसाभिप्रायकमिदं विशेषणं मारुतेनाचेद्राणे वरभी

गल्लानायथापयत्तलेको रोचिषः श्रमजुषः प्रस्वेदगंजनवखंडमेवीकरशीतलेन मरुशिलावातेसमात
न्वतिजीवालासमचलाधिराजदुहितुर्निस्पंदनीलोत्पलच्छायानिद्रितचंचरीकमिथुनस्यांसमदृष्टौ
एतमम्यास्य पुरादसलीयाः ५ ॥
तलेनेतिपाठे चेदस्वच्छोत्तलेनेनमस्य चंद्राकार्यसंजननेनस्पर्धः वातेसमातन्वतिसतिकिंभूतायाम अचलाधिराजदुहितुः
पर्यस्तेतिपर्यस्तेतिपर्यस्ताविकीर्णालकानारीचिनिमिदीमिर्यस्यास्तस्याः पुनः कीदृश्यास्तस्याः श्रमेनिविपरी
तरतगर्भादिप्रयुक्तश्रमभाजः पुनः कीदृश्यास्तस्याः प्रस्वेदेतिअतिशायतिकंपशालिनीगल्लशोभायस्या
स्तस्याः स्तनपर्यंः दिक्कमदर्शनमात्रमेतदित्याह एवमिति तद्यथामममस्यायाबेषबाथप्रथावितमग्रोविलत
दृष्टिविद्युतपटलप्रपतात्तस्याह दृष्टिमेयाह एतेचेयंशंकितादृष्टिस्तल्लक्षणं तत्र वामरुदेवायतानिर्यद्दू
दृष्ट्वा कितनारकानातिस्थिरानिवृत्ताईवीदृशावादेहनचवीशंकायांशंकिराह दृष्टिर्नीचविक्षिप्तदाहतेतिवो.
धम् ॥

119

नौ. का. टी. ११६

प्रसंगादाह अथेति रसानां स्थायिभावानां रसानामवेज्ञाने रसपदत्वेन जन्यजनकभावासंभवात् शृंगारादि
तिरतेरित्यादिवोध्यं इतरपरिशेषमसहमान आह अथमिति तत्र सम्मतिमाह एवैतिकथेतिकथाया
वर्णनीयरसेत्यादिः संग्रहः संदर्भविशेषलक्षणयोगोत्वरनात् स्यादित्यर्थः समीवक्तावशात्स्त्वेतियोजना
रसभावाश्चेत्यर्थः एतेन कार्यकारणभावस्य स्वतः संभवित्वं दर्शितं कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वे दर्शयति क
रिति विषद्वार रसानां भावानां स्थायिभावाइत्येवार्थः तन्नायमुदाहरतिमात्रेएककायोउदाहरणे प्रगुणी

अथ रसानां जन्यजनकभावः तत्र भरतः शृंगाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणो मतः वीरात्स्यादद्भुतो
त्पत्तिर्वीभत्साच्च भयानकः अयमुत्सर्गः परेषामपि रसानां कार्यकारणभावदर्शनात् एवं
ग्रंथकारसम्मतिरपि कथ्यसंग्रहयोगाच्च विवक्षावशात् कवेः अन्योन्यं जन्यजनकाः रसभावाभ
वन्ती यथा मात्रे हष्टा हंगंभोरुहद्र गलगलद्वाष्पधाराभ्युदारां तातस्य प्रेत्यवक्त्रः स्थलनुपि
रचयंकुध्यता भार्गवेण हस्तेन्यस्तः सहस्रार्जुनदसमारंभगंभीरवीर्यसज्जे ह्रीवल्लिहस्तीस

भर्ता हष्ट्वा वेवांभोरुहद्युगे जलप्रभवत्वान्नस्मात्कलंनीत्वंतीहषदिति पाठे तत्र लसंतीभासमानां बाष्पधारां
हेष्ट्वा तातस्य जमदग्नेर्वृत्तः स्थूलसंवेपि हधिरचयं शोणितकूटं च प्रेत्य क्रुध्यता क्रोधमाजा भार्गवेण प
रशुरामेण सहस्रार्जुनस्य दमनसमारंभेण दलनोद्योगेन गंभीरे यद्वीर्यं तेन सज्जं तीयादोर्वल्लिस
संवंधियद्वल्लीसकेन्द्रंसंततस्य सकललापाः कौपालस्य सूत्रधारः प्रनत्तकाचार्यः कुठारो हस्तेन्यस्त ॥

११६

द्वितीयमुदाहरति यथा वेति कुरंगाक्ष्या इति हे स्वभगवन्तवारिभद्रः प्रतिपद्य योद्धा विपरीतेरतविधावयि स्कंधमसे किम
किंचिदंशेन विपरीततरीकुरंगाक्ष्या दृगेणालोचनायाः वर्णाकुंतलजनीहृष्ट्राः पित्रीवेग्रीवा यो गुष्मत्प्रचलकर
वालव्यतिकरे युष्मदीयस्य प्रकंपनशालिनः करवालस्य खड्गस्य व्यतिकरं संबंधं स्मरणसमकालमेव स्तब्धः सन्
परीरंभारंभादालिंगनादेव प्राप्त्ला विरमति निवर्त्तते उत्पर्यंकविनिवृत्तावेविच्छेदशोपितेप्रकारांतरेणोदाहरणांतर
माह यथा वेति युधीति दशकंठरावणायुधि संग्रामे कुपितकृतांतस्य स्यंदनस्पर्द्धिनादं कुकुहकालरथचक्रधावि
कच्छनिवारिदोस्त्वं रिपुशिरिप्सितमकृतवान् इति वा रिदपादुर्भूतमोदभिन्न्याजनकप्रजायाः सीतायाः सामान्यमाद

यथा वा तात चरणानां कुरंगाक्ष्याः वेणीसभंगविपरीतेरतविधावयि स्कंधं दृष्ट्वा किमपि निपततीम
रिभद्रः भग्नग्रीवप्रचालप्रचलकरवालव्यतिकरेस्मरन्नेव स्तब्धो विरमति परीरंभारंभात् अत्रभ
यानकेशांतिसृंगारस्यकारणता यथा वा युधि कुपितकृतांतस्यंदनस्पर्द्धिनादं रिपुशिरोदशकंठस्य कृतवान्
मितास्मत इति जनकप्रजायाः साम्यसालोक्यमानस्य जलिनतपवनास्त्रवाचवः स्विन्नपाणिः अत्रप्रे
मारंप्रतिवीरस्य कारणता एतेषामंगांगिभानपन्नानां रससंकर इति लोकालपन्निः ॥

यथा मालोकमालोकमानः साक्षात् कुर्वाणो राघवः स्विन्नपाणिः सन् वनास्त्रवाचयस्त्वं नत्पजतीत्यर्थः एतेषां निरू
पितरसानां अंगांगिभानापन्नानां अविरुद्धानामेकत्र समावेशादिति यावत् रससंकर इति वद्धुवियालकारसं
याग्रेत प्रभाविष्टो नानाकररसमेलने चमत्कारातिशयेन विभिन्नाव्यवहारविषयत्वसौचित्यादिति भावः
तथा चांगत्वप्रकारेणाभासमानस्यस्थापी तरस्यापि कतंतत्वेबोध्य लोकालयतीति व्यक्तो भविष्यतीति चेत

नै॰ का॰ टी॰ १२॰

120

रससंकरव्यवहारवद्रसशबलव्यवहारस्यापि विषये दर्शयितेः भूमिकामारचयन्रसानां मिथ इति विरोध इति
विरोध इति हि विरोध इत्यर्थः द्वैविध्यं च न दधिकरणावृत्तित्वं तत्त्वान प्रतिबध्यत्वानकत्वभेदेन वो ध्यं नन्वयं वि
रोधः किं सर्वेषां मे वाहोस्वित्केषांचिदेव नाद्यो दर्शितरससंकरव्यवहारस्य निर्विषयतापत्तेः अविरोधस्य सत्त्वा
पकापि श्रावृत्तानर्थक्यापत्तेश्च नान्यो यत स्तेकइत्याकांक्षायामुक्तं कार्यकारणाभावापन्नमतिरिक्तमित्यवि
शेषादाहाचे नेत्यत्र नश्यत्यनेन यथा भक्तयोरपि शृंगाराद्भुतयोरविरोधान्न तस्मात्केषामेषो भवतीति पर्यवसिता
शंकायां ययोर्ययोर्विरोधस्तान्विशिष्य दर्शयति तत्र भरतइति पद्यपि पंचमषष्ठान्तरयोर्लघुगुरुत्वमासे

रसानां मिथो विरोधोऽपि तत्र भरतः शृंगारबीभत्सरसौ तथा वीरभयानकौ रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ ॥
वैरिणौ मिथः वैरिरसद्वयवैरिरसस्य विभावानुभावव्यभिचारिभावा अपि रसहानिकरा इति तान विवा
रयेत्तत्र प्राचीनसंमतिः न च वैररसंद्वयाद्वैरिणा न विभावकनानुभावेन संचारिभावेनापि कदाच ॥
न्न द्रष्टव्यतो तथापि गुरोर्लघुप्रयतोच्चारणं लघुत्वमेवमन्यस्यान्ययोच्चारणान्यथात्वमित्यभिप्रायान्नासंगतिः हास्य
करुणाविति कार्यीभूतहास्यविरोधिनः करुणस्य कारणीभूतशृंगारविरोधो युक्तं मा यतो विनिहत्य गजंक्षि
रितिमेतत्क्षमा .... विप्रलंभाख्यो रसोतरमाममनेति विरोधप्रदर्शनस्य फलं दर्शयन्नन्यदपि प्रसंगा
दाहवारयद्भवति वभावानुभावानभावव्यभिचारिभावा इति प्रत्येकमिति शेषः एवमग्रेपि न त्र फलीभूता
कथनेऽप्याविति असाधारणौ विशेषणौ न ब्रूयादित्यर्थः नितांतयौवनोन्मत्तानागादरक्ताम हाहवे वधूधरा स
मालिंग्य शेरतेवीर इत्यत्र साधारणविशेषणमाहेमाविरुद्धयोः शृंगारबीभत्सरसयोरभिव्यक्तावपि तथा क
थनस्य दोषत्वाभावेन यथाश्रुतासंगतेः अत्रासहायवनिताऽभ्यं कालस्यार्थकनविभावकमिति कनानजाद्वत्वाच

१२॰

किंतर्हिसर्वथावैरिणएकत्रनिवेशोनकर्तव्यएवेत्याशंक्याकृतेमःपरंतुविरोधंपरिहत्येतिवक्ष्यमाणपक्षमते
किंचितिरोगतान्तनयपत्यांगभावमाप — स्यांगांतरेणाङ्गिभावमापन्नस्यतंगेनविरोधपक्षेनेतिविवदि
तमर्थंसूचयितुंमेणांगिभावानापन्नयोरित्युक्तं एकदेशेसतीति विरोधभंजकावच्छेदकैक्येसती
त्यर्थः देशपदेनकालस्याप्युपलक्षणात् नचैवंकालभेदेनविरोधपरिहारस्यानुदाहृततत्वाद्दोषइति

किंत्वंगांगिभावानापन्नयोरेकदेशेसतीतिचेत् देशभेदेसतिनैवेरदद्रेकयिसंयोगात्तदभावयोरि
वः ॥

तिवाच्यंवक्ष्यमाणदेशभेदोदाहरणएवनानानानार्थयोनेदस्यइत्युक्तिपादेतात्पर्यात् नानार्थयुग्म
धीयतेनियमेनतस्मादिष्यतेदर्शावहितैःकरणीयइतिदिक् देशभेदेसति देशाभेदेपिसति अपि
नाधिकरणभेदपरिग्रहः नवैरमितिनाद्योविरोधइत्यर्थः समयभेदेसत्यपीतिउदासीनचर्वेण
कत्वेपिसतीतियावदिच्छेच्चमतिचध्यकाभावःसंपद्यतइतिफलितार्थः नवैरमितिनद्वितीयोवि
रोधइत्यर्थः चिरंतनवामनादयस्यापिनामभुनाआप्यवहृतिनपायुनिकवि ॥

नै॰ का॰
टी॰
१२१

121

भिन्नकालावच्छेद्यत्वाभावेनयथाश्रुतासंगतेः नचोद्देशकविशिष्टस्यापिक्प्राधुनिकविभिन्नकालवच्छे
द्यत्वेसंभवत्येवसर्वदालौकिकसंभोगश्रृंगारस्यवीभत्सस्यवानुद्देश्यादितिवाच्यं यत्रोदाहरणेतथाविधवि
भिन्नकालावच्छेद्यत्वप्रतीतिरास्तांतस्मिंस्तथात्वदभिप्रेतस्यैवदेशपदार्थाविरोधभंजकावच्छेदकत्वेनानुग
तीकृत्यदर्शितोस्माभिः प्रकृतेतुनतथाविधविभिन्नकालावच्छेद्यत्वप्रतीत्यावश्यमाणसमयभेदोदाह
रणासंगत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् उक्तसमयभेदोदाहरणासोहनीयत्वेवक्ष्यमाणोदाहरणसोपलब्धितत्त्वान

समयभेदेस्त्यपिनवैरंभस्मलेचदहनतद्भावयोरिववैरंयथाप्रियेणालिंग्यमानांयाःप्रियायाःकुचद्व
भयोःकरजक्षततनिर्मग्नकेरुधिरंकुंकुमायते ॥

विरोधोदाहरणपरत्वेचसंदर्भस्यासंगतेः नचैवंचदहनतद्भावयोरितिदृष्टांतवैषम्यातिनिवाच्यंअत्रनापस्या
प्रतीत्योरित्यस्यपूरणेनसामंजस्यात् वैरंयथेतिवर्तमानकालकुचरकजदेशेकाद्युभयविरोधोपि
विरोधोयथेत्यर्थः प्रियेणेति अस्यावन्यमात्रेः श्लोकः स्पष्टार्थएवउक्तमन्यूनबलप्रतिकूलत्वस्यागमानां
निवृत्येनकर्त्तव्यः यतः प्रतिकूलांगप्रकृतेनप्रतिबाधेतसंदेहोपन्यायेनवोभयो .... तिःस्यादितिप्रथयन्
कार्यः वस्तुगत्याधिकरणभेदाभावेपिनिरुक्तदेशभेदविवक्षामात्रेणापिविरोधपरीहारोभवतीतिदर्श

हि
श्री
१२१

द्युविरोधपरिहारमुदाहरति एकत्रेति कमलापतेर्लक्ष्मीकांतस्य भगवतो नारायणस्य नाना बहवो विभिन्नावच्छेदकाव
च्छिन्नत्वात्तत्प्रमापकविभिन्ने चेष्टाभाजः पाणयः याया मध्ये कोऽप्यतमः सिंधुभवो लक्ष्म्याः करे किल
लितः कंपमानो निहितो द्वितीयस्तदन्यः कस्मिंश्चिच्चक्रे स्थितस्तृतीयो द्विषां निलतणः कस्मिंश्चित्कालकूटक
वलक्लिष्टत्वे उग्रामसविदग्धे लेकामध्वंसिनि निशिवे धृतश्चतुर्थो वशिष्टस्तु भयप्रद इति भयस्य दलोकानक्षतिप्र

देशभेदे सति विरोधाभावो यथा एकः सिंधुभवः करे विललितश्चक्रे द्वितीयः स्थितः कामध्वंसिनि
कालकूलकवलक्लिष्टे तृतीयो धृतः अभयः वीरनिषेवितन प्रथमने सक्तो स्वतुर्थस्तथा यायापाणयः कम
लापतेर्भगवतो नानारसाः पाणयः अत्र श्रृंगारवीरकरुणाद्भुतरसानां विरोधाभावः ॥

कवयः कालं कारकमेव वीरनिषेः समुद्रस्य चन प्रथने उत्तरप्रबलानि प्राचेतपद्मप्रकृष्टे मथने सक्तार
स्यर्थः विरोधाभावः इति नानाप्राणिरूपावच्छेदकभेदादेकाधिकरणकत्वेन प्रसक्तस्य च विरोधस्याभा
व इत्यर्थः भयमिति कामरिपोर्महादेवस्य पन्नभ ग्रराज्यपरिहृतनामकं काननाख्यतो त्रिशिखानिर्भिन्नः
त्वरस्य पि शिंतस्पृष्टं कपिलाः ॥

122

नै॰ का॰ दी॰ १२२

लितोल्लेकेशोदलितोल्लेकावभूतोनुद्दितेविरायवहुकालमुतेविदेह ··· : समनितिगतज्ञामस्याखिलेक
मीलोकोत्तरमित्यर्थः विरोधाभावइतिहृदयेऽम्बवहितचर्वणाकत्वेननथैवप्रसक्तस्यद्वितीयविरोधस्याप्य
भावविइतिभावः नचकरुणशृंगारयोरव्यवहितचर्वणाकत्वाद्वितीयप्रवेहिशाकंभयोरधिकरणभे
दात् नात्यन्तामयोर्विरोधोयहनितयथाश्रुतरूवानुरोधिनः शृंगारिभावापन्नानामितिविहदानाः

समयभेदेनयथाभवंकामरियोर्पन्नः परिहृतेवाशंस्थितेकाननेनिर्भिन्नात्रिशिरः खरस्यपिशि
तेमश्छेकपिलीलितः लेकेशोदलितश्चिरायहृदितेलेकावयुतोऽश्रुतेनीनामस्यविदेहभूलदलि
सेरामस्सलोकोत्तरेश्रुत्राद्भुतशांतभयानकरौद्रवीभत्सहास्यवीरकरुणाशृंगाराणांविरोधा
भावः शृंगारिभावानापन्नानांनिवेशोयत्रसरसप्रवलइतिवेदितव्यंतस्याप्यतदेवोदाहरणम् ॥

मितियावतप्रतदेवाभग्नमित्याद्येवकालभेदेसतिस्र्वंप्रवीयमर्हस्यापिसज्ञावादितिभावः तथाचवि
रोधप्रकारेणाभासमानत्वस्यापीनारश्यायिकसेननवोध्याम श्रीगणेशोजयति

प्रकारान्तरेणापि विरोधयं परिहारं दर्शयति भ्रमयोरिति नेरसद्दानि रितिह्रयोः सम्बद्धित्वप्रधानरसांगतान्त्वपपन्नमिति भा
वः सीतामिति रामेणवीच प्रचलत्कुवलयस्पर्द्धि चं चले चक्षुः दिपंती सीता संस्मर्य रक्तसांशावर्द्दलितानाव पषाशोणिता
नामासारैर्याराम प्यानेः सिक्ता सेनांसवीदाक्रोधेनतत्कार्याविक्कादिनादप्यतोगाविर्भूस्यदशस्य वसनियनितामुंड्रा
नालाभाप्रमोदेन हर्षेणाक्रीडन्त्याः कालीः करालायायाभ्रुकु सहचरीकोदिल्यात्रिथननिदनताच्च चाप यष्टिः संद
पदस्यार्थः अत्र कार्येशाप्रतियन्नेयका यनेतत्सभासुयमाननतोक्ता तत्स्य युयुनयागांगिभावोपि विरोध भंजकरु हएव
विनिविरोधिनामि नोन्यागागिभावायत्रयानतत्वान्यांगिभावायत्रयोरित्युक्त
भोजंगममितिदशकंधरेण भोजंगमका मथवाजलदास्मकंवापदेवशत्रुस्व
शृंगारयो वैरेपिन रसद्दानिः भट्टयोर्वैरप्रभोर्द्वि वयथासीतां संस्मर्य वीचिप्रचलत्कुवलयस्पर्द्धि चक्षुः दियंतीसं
नांसवीदारक्तः शरदलितवपुः शोणितासारसिक्तारामेणाक्रोधदप्यहृशम्भवनियनंमुंडलाभप्रमोदक्री
डत्कालीकरालभ्रुकुटिसहचरीसदृथेचापयष्टिः अत्र शृंगारवीभत्सयोर्विरोधेपिन रसहानिः एवमंगां
गिभावापत्रयोर्विरोधिनोरेकत्रभावेपिनरसद्दानिः यथा भोजंगमगिरिमपे जलदात्मकं वाशास्त्रयदे
वमन्दशकंधरेणासर्वविदे हतनयाविरहाकुलेन रामेणाह्निमपिशास्त्रमिव मलौकि ननुवीभत्स
शृंगारयोः सहजवीरकृतः मघुनय पिनकोवतोः सेमोगादर्शनादितिवेत्सत्य वीभत्सस्य शृंगारत्वयोभावः
सैवविदेहतनयादिरहाकुलेनरामेणानन्तस्यैवद्विम पद्मास्त्रमिवअलोकि दृष्टमित्यर्थः अत्र भयानके वीरस्यांगतांव वरो
धः नन्तरसाद्विविधास्वनिष्टः परिनिष्टस्यानुक्तेतत्रत्रयेयम पुनर्नियोपनिष्टावतो हीपस्योर्द्वयोरपिसमोगादर्शनान्त्य
शृंगारवीभत्सयोर्विरोधश्चाशोकतेशृंगारि वितावेव वातेनमहासावभिमतोनायापिकरणोभवाद्दितोपरठस्य स्यभव
प्रवत्स्वैवाभावान्नानुतेयागोत्कटत्वेनास्यतरस्यापि युगसायाम्भावादिन्याशयेनाज्ञरयतिसमिति नद्दस्यसेति प
तेनरतिक्रोधात्सहभयशोकविस्मयनिर्वेदेषु प्राग्गुटात्तेषु यथात्वनाश्रयथोः पृथक्त्रयेयाननयोरसेजगुप्सायाचस
र्वत्र क्वचित्तत्वनस्यैवनान्यतीतेनयद्यशोत्सवरस्यायापिकरणातेन लौकिकरामकरुणाश्रयतान्तेपपन्नेस्याच

देहो भोग्याभावे विरुद्धयोरेककालतासंबंधेति पुनः शोकतेनननु तथापीनिस्त्राधिकरणाभेदो दित्नानिरुक्तस्थले विरोधवारणे
मर्षः वीभत्सरति सत्वेनितिशेषः नैवं तथा रुप्रमितिविप्रतिपत्न प्रत्याहन तथाहोति यदियोतियदपि श्रिवस्थले हि वि
शाला मेडु मालावन्नेते पाणिनैक पालेनत्रजनि चेलेरोरवं चर्मभवनितद्यपि गिरिसुतायाः पार्वत्याःप्रणपोस्त्रिवेयल्लयामः
प्रेमातिशयः नृमूदपत्मन एवकामिनोः प्रेमवंधः प्रेमसंबंधो विविन्नो वाधकेना प्यनपनोपयदुतप्रतीमहत्यर्थः ना
यकेप्रणोक्तयाश्रिवना यकभूषणोपि न्नपतिप्रायान्यगुणस्य नरितिप्रायमेवेत्यभिप्रेत्याह सत्यमिति अथ मेपि
वत्सतोजुगुप्सितत्वे सत्यपि नचभर्तरि जुगुप्सितत्वेनादोषं दूषयतितेन जुगुप्सि देत्भतस्यभूषणोजुगुप्सि

ननु तथापि वीभत्से शृंगारो दूष्यते तथाहि यथिनृहि विशालामेडु मालानपाणिस्वजनिनरक पालेरोरवं
चर्मचेलेन दृपि गिरिसुतायाः पतयाततयापि समदेति विचित्रः कामिनोः प्रेमवंधर त्याद्वावि निचेत्सत्यं
नि जिभर्तृ स्तेनेति भूषणो भवत्यतिशयनपत्नालत्रजुगुप्सैवनानतरितिजुगुप्सितत्वेनप्रतीयमानेभव
ह्निजुगुप्सा प्रेमादिकं भवति किंच प्रियसंबंधोपाधिकमधिकं तत्र प्रमेवोत्पद्यते तत्स्यान्स्यापि भा
वाभावाद्वीभत्सस्तत्र न जायत इति ननु वीरस्य युधि गच्छतः सर्पस्पर्शे चकितताद्युपस्तेरौद्रे चाकस्मिको
त्पत्तौ निपाते विस्मय इति चेत्सत्यं च किंततः किंतता विस्मयस्तत्र रसावेशान्नभवत्येव सतिवा विपय ॥
भेदः वीरस्य न प्रति महाभयं किंतु भुजंगमात् द्रौद्रे चन प्रतिवलवत्ताधिक्ये विस्मयः किंतमातेः

नैतावता रसस्य प्रतिवंधकत्वमान्तुमायनत्रप्याविरोधि शृंगारस्य भयग्रीमत्यांदेनुनिम्नायेनो ॥ तत्राभूषणेत
स्मादिति गोक्तयाह्वयोरनयोः पद्यमत्रप्रकरणोरुसन्देनस्थापिभावमात्रस्यते व्याशनेदमयस्पर सस्य
विरोधामभवादिति कुप्रायमेवं तथा प्येकतरवाधेनेकतरलत्रकोन मंतव्यमितिजिताहंप्रत्येतद्वल्ल्यमि
त्यविधेयं वीरभयानकयोरौद्राद्भुतयोश्च विरोधेपशांकतेन निमिपक्रमं पूर्णसंभ्रतसामग्रीकत्वे तदित
रस्यापीन मम्भवत्वे वैतसमायत्ते सतमिति मान स्यारसैकाधिकोणसमयलभेष्यधिकरणभेदस्य विषय

वैरिरसं वारयेदिति प्रागुक्तं भृङ्गाराद्दौ तयोरङ्गाङ्गिनोर्वा वैरं तत्कथमेतदित्याशङ्क्य तत्र प्रबले विरोधिनो रसस्याङ्गे यथा वि
धमानेष्वपि विलोगेषु प्रकृतेन रसास्याभिभवः प्रतिबध्यो बाधकर्षोदस्मान्नथा वचनेनिकार्यमिति वाभिप्रेतं नन्नसर्वथैव
विरोधिरसप्रतिपादकेन वाच्यमिति नियमः वै विविजयकृतवगार्थं ग्रोमाथामकस्य वाच्यत्वे न विरोधे रसनिवं
ध्रुमेन सप्रकृतरसं प्रतिविरोधोपकवीनामसंतोषादेयतादित्याह रसवैरस्यमिति केचिन्नु विरुद्धौ रसौ ययोरेकविरसानेषा
भावो वैरस्यं विरुद्धो रस इति फलितोऽर्थः ताद्याच प्रकृतरसविरुद्धरसव्यञ्जकं निरसनीयमित्याहुः तत्र वैरिरसद

रसवैरस्योत्पादिकमखिलमवर्ण्यं न तु पूर्वाचार्याः अन्यत्र रसवैरस्योत्पादकं वचनं तथा न वाच्यं रसभाव
दैर्नाट्यशास्त्रविशारदैः ॥

वैरस्यं तेनायोजनं द्वयमपेतं पूर्ववदित्यार्थकतत्त्वसङ्क्रान्त्यार्थकान्यच्चेति च संदर्भो संगमेष्व अन्येन तु वैरस्यनामया
न केसिकतायातेनेवाहतन्नदतेति नत्वेतद्वचनादिवज्यइत्याहुः तदपि न वस्त्वमाणानौचित्येन गतार्थत्वात् किं
तु रसस्य वैरस्यमिति च यो बाधकधर्मत्वात् स एतिश्रुतिमात्रमोपरदर्शितार्थकमेव अखिलेन तत्त्वमात्रे अयेहि विरुद्धर
सवत्त्रिरसवर्णनीयत्वेन दृष्टव्य अखिलपदार्थं विवेचयितुं तत्र साधयति माह पूर्वाचार्या इति अन्यत्र च वैरिसमित्य
कान्यवैरस्योत्पादकमपकर्षहेतुः वचनमिति सामान्यतो विशेषतस्त्वप्रवृ...... सप्रतिपादकं रसं शृङ्गारादिराहुस्त

२.

124

नौ·का· टी· १२४ यथेत्यमविशेषसंपादनेन निबध्यमानो गोपयमोरसस्याह्लेन संगायतनायन्ने लदास्वादेव्यञ्जनमालनिष्पाद्यत्वस्य
सर्वसंमतत्वात् नच यद्वाच्यत्वेपिव्यञ्जनायोगदोषःप्रतिवाच्यत्वप्रयुक्तस्य प्रतीतावुनर्वाच्यीरणोसामान्य.
नोवमनाख्यदोषात् अन्यथा द्रवायनावच्छेदकहृदयगामतीतिजनकव्यञ्जनोपायनायावच्छेदकत्वेरसस्याले
यद्वाच्यत्वस्य कार्ययकल्पत्वेन विशेषदोषाच्च नयास्यापिनोऽभिचारिणोवायद्वाच्यत्वे दोषानिर
सनीयकवनेतिदर्शयति वचनमतीतिउपलक्षणमितस्य प्रकृतरसस्यापिव्यभिचारिणो सान्यतोवि

वचनमित्युपलक्षणमेवं विभावानुभवेष्वपि द्रष्टव्यं ॥

शेषतस्य प्रतिपादकस्य वचनस्येत्यादिः उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति एवमिति प्रकृतरसस्य विभावनावच्छेदकरू
पेण वा प्रतीतिजनके विशेषविनष्टप्रतीतिजनके वा वचनमप्यपकर्षहेतुर्न वाच्यमित्यर्थः वस्तुतस्तु क्लिष्टरसाना
स्यापि नाभिचारिणो वा सामान्यतो विशेषतश्च प्रतिपादिके वचने उपलक्षणमेवाह एवमिति विभावानुभाव
विषयोऽप्यपकर्षहेतुर्वचनं न वाच्यमित्यर्थः शेषं स्पष्टं वदितिकृन्नव्याख्योः ॥

ड्यारोरोद्वायनिवेधप्रतियोगिभूतविहत्वागममवलम्बदाह्तयाधिकवलम्पक दाहरन्नेवस्थापिनः पदवाच
त्वमपितथाभूतमयदाहरनिक्वाहमितिमानवतीप्रमानस्यद्यारिद्वागकर्तमशक्यतान्वानसाक्रियिय अहक
क्षतवेक्वाचदोक्षेशमहंतरवोधयतसेनावयोः समागमेः कालनालसमागमहृष्यारतिभावः मधुममयो
वसंतकालः क्लेत्यमेनाचिरायनामः स्वचितः असौसंघटनकालो चितवाकदुर्दतिकावाकुत्रेत्यनेनतं या
समारो प्यमाणाप्यपरायोतसंतासंभावि पदेतिव्यज्यतेमेघछायाप्रतिचलमित्यनेनयतिकिंचिटवश्यंभावि
तयासदागतशमसीलमावघ्योविघठककारणमप्यनिवारणीयमेवेतिस्वचितेदुर्दवाभाविकमित्यने
यथाम्रुदेकत्वकृतंमधुमयः कृतचाइतिकासोमेघछायाप्रतिकलमिदंप्रेमवाक्यपूनोः आयुर्वाग्प्रव
लेननलिनीवारिविहरमानेमय्योविसर्जनमकलेतछमेवप्रवृत्तेमः अत्रनिर्वेदोप्रतिपादकमवि
लेनन्नं शृंगारविरोधिवलेहनप्रवृत्त्याविवेकरमनेतिन्दीनवलः शृंगारः प्रवेननिर्वेदोगेनलछनाम
यथेन्वाथेनैवेतिप्रद्यहकार्थोप्यकार्थोप्यवाधितपयेतिभावः ॥
नचकालांतरोवयमेवासोहेकेपश्चात्तमाभविष्यसीतिस्वचितेयूनोः युवाच्युवतिश्चेतिद्वयोः प्रेमवाकुन्नेत्यनेना
कस्मिकतोक्वास्वकीयप्रार्थनायाअपवैफल्यमाशंकमानोवलात्प्रवर्तेपितवलवत्तरानिष्टंप्रतिपादयति
आयुरितिनिन्नवाग्प्रचलनलिनीवारिविहरमानमित्यनेनस्वभावतोनश्वरस्यनाशसाधनसंपत्तिरनायासि
नैवेतिस्वचितंदेहरग्वेवतोनुष्ट्यानवनष्टेयविवेकराहितेमानविसर्जितोयरेणादितिभवः स्वार्थंप्रायणस्य
मयकमतश्चनाचिंत्यमानारिसप्रतिकूलमित्यादिः नसंतप्रथ्यपयनसनेघसमयत्वस्पीवदिस्थीयतांवलं
जनमहस्यनिजरमनेनेवासभावविगाः वीणासहवनारवृत्तिकायालापेरलनेवरोसीतारल्लकमल्लभयरह

का॰ का॰
टी॰
१२५

द्वेविप्रलंभशृंगारंप्रतीमतनवीररसातेयकरुणमस्यपयपरिपोषकतया स्थितस्य दौवारिकवनस्यपुष्ट्याप्युपयुक्तेपपरस्या नौचित्येदोषताभावेनयथाशृंगारांगतेरिमन्यत्रविस्तरः अनौचित्यसमात्तादेवरसदोषतानपरकीयविभावादि वन्यरसत्वेनिरीक्षकतयेन्याविरुद्धत्वेसर्वत्रेति अत्रकथमेव ननुयत्किंचिद्दोषप्रकारविशेषविशिष्टमेवदोषमर्थः ते नसमभिचारिणांपदव्याच्यत्वेनसर्वथाबोधापत्तेस्तस्मान्नोनानुभावतत्रतस्यादोषतादित्यपिसंचनेतदुक्तं नदोषः स्वपदेनोक्तावपिसंचारिणः क्वचिदिति तत्ररसस्यातिकूलत्वमन्वयपत्पतिरेकाभ्यांप्राचीनग्रंथकृद काभ्यांहृदयेनमाह प्राचीनेत्यादिकृतौनौचित्यंपरिहरणीयमित्याशयमाह उद्वेगकमिति यतः यानकौसिके नासेयानद्ववाहेनरुद्रतासेयांटकमित्यर्थः अनौचित्यमौचित्यविपर्ययस्तत्रकिंमौचित्यमत्यौशास्त्रानिषिद्धत्वमस्यतया

अनौचित्येवसर्वथाबाधयोगात्प्राचीनग्रंथकृतः अनौचित्यादृतेनान्यद्रसभंगस्यकारणंप्रसिद्धौचित्यबंध स्तरसस्योपनिषत्परेति उद्वेगकरमनौचित्यं लोकयात्राप्रसिद्धिसिद्धत्वमौचित्यं तस्माद्वयोरपि गुणेनोर्यत्व

मिथ्यारतिस्तत्रैवरसः ॥

तेवन्यविवाहितायाः शृंगारेअनौचित्यापत्तेः नचेष्टापत्तिः तत्रचिन्तद्दुसत्वेकिं षस्यैवमकलमत्तरयसंसर्गतत्र इतस्ववद्यांतद्वयोरूनोरिति अन्येषामपत्तेवेदमेसत्रहिदंपत्योर्हारजन्यतानविशेष्यत्वेनरदितिफलि ते लोकमात्रप्रसिद्धीतिकेचिन्माढः तत्रमात्रपदस्योत्स्वार्थकमितिप्रसिद्धिपर्यतेनयप्रमापर्यंतविवक्षणा तत्प्रमाविशेष्यत्वेनतदितिफलितंबोध्यं स्त्रीपुंसयोः परस्परानुरागवर्णनेब्रह्मणसाध्ययनादिव र्णनेनातोमृगयावर्णनेपिचौचित्यंतदपर्ययस्त्वानौचित्यमित्यादिएतावद्ग्रंथेनदित्याविष्कृतं विवक्षितार्थमाह तस्मादिति फलेऽग्रेतिपुमात्स्विद्येनैकपद्येनात्पर्यग्राहयितुंदृष्टोऽपीतिमित्युन्नी यतयोमितर्थः जपत्वपिमानयोविकारेननुचितपदेनिपनचितंपूतोषितकर्मः ॥

तत्रैवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह एकस्यैवेति यत्किंचित्तोऽन्नमटाह एकस्यापीवेति अन्तोभयत्रापि तत्तद्विषयानुवृत्तिर्बोध्या अपरिह
यकत्वमिति कल्पकैकत्वस्पृष्टौ समभिमानुत्तैवकारार्थः तेनयान्विता मस्तनेममपिमाविरस्कामाचान्नमिक्वतिजनम
जनेनाम्यशक्तः अस्मन्कृचपरित्वमांतकाचवस्त्वाधिकाचतेचमस्तेनचरमंचमांचेत्यादौ स्वविषये साम्राया
न्यविषयरतिमतेपिरसाभासत्वनानिष्पन्नहैवेतिश्येयारसाभासरस्तुल्फभयत्रापिप्रथमासमभिव्याहृतेव

एकस्यैवरतिश्चेद्रसाभासएवैकस्यापवरतिश्चेद्रसाभासएवक्रमेणोदाहरणं सीतासमागमला
योवंध्ये दशकंधरप्रहस्तन्मतेकामोरामोवानिशितैःशरैः ॥

कारार्थः क्रमेणोति एतेनद्वयकतावीजस्यैकरूपस्यैवनिहत्कारकेवलस्यसंभवाद्दुराहरणाभेदप्रयोजकत्वेविस्मां
नवरावेषसायश्रमेनकजनमत्रुतिस्त चिते सीतितिकामोतिशयितत्वाद्रामोचातदेकप्रयोजनत्वात्सीतोतात्वि
सीतासमागमस्योगयतासिद्धार्थंवंध्येवेनप्रविनीतमितियावद्दशकंधरेनिशितैरहदीपनातिशायय
तेसीतेनाम्यशरैः प्रहस्तप्रहस्तेमारपितन्मतेसमर्थोभवः ॥

126

निधुवनेनिर्दिष्टसमयेसेव्यत्वविनष्टानुभितेनिधुवनेतस्मारिरंसुरतप्रधानवनसमीपेयोनेद्युवानमित्यर्थोदितिकेचि
त् तन्न तथासतिन्वट्विषयकरतिप्रतीत्याप्रकृतोवाहरणासंगतेः नमित्याद्यकतरमर्थोञ्चलैर्लज्ञालोले
नैयनोचलैः पक्षमिर्वलितग्रीवैतिर्यग्विवर्तितकंठयथास्यात्तथाकिमितिकिमुद्दिश्यमद्रुर्मेदीतसेष
नोः परस्परंरतिश्चेत्यादेतितस्याविलवीतृणांरिविफलेभवमयोतियत्तानुरक्तस्थंः हयोरप्यन्तरागोद्दतिया
नतसर्वंतणारेहदेहदृष्ट्यामनोजन्मादेवःकामएवभिषेव्यतानान्यतमिद्दार्थोन्वेष्टानस्यैवनन्येवाहयत्ताकि
मंतगीदुन्नेत्राणोनेसर्थः तथाचतस्याकएगोवतएवप्रवृत्ततादीप्सणामवसरएवनान्तरागाभावे नीतएणवैय

निधुवनवनप्रांतेयोनेचलैर्नयनोचलैः किमितिवलितग्रीवंमुग्धमुद्ग्रमुदीक्षसेविफलमखिलंएतोर्नौ
वेद्देतिपरस्परेरतिरयमनोजन्मादेवःसएवनिषेव्यतामन्यनापिकायापवरतिर्नतरापकस्य ॥

ष्ष्युक्तमेव नचास्यदीक्षणेनैवानुरागानुज्ञीविष्टातीत्याशंक्यनीयंप्रयामेमवास्मनायापवात्यतोच्छेदादिति
भावः पक्षावासतायाग्रयत्तोछेदमेवदर्शयति अथेतिनिषिद्धेप्याचीर्णेसनिसेनादिग्रंवाहोमनोजन्मा
मनोयीनस्थितिर्दैवउद्दिष्टकर्मफलप्रसूर्निषेव्यतामेवविषयसिद्धस्तुहृशयासैचाप्रत्यक्षतविरक्तेष्वानि
विस्मायावनवापिवामनोदत्तणाहीणामर्वषत्वामवगच्छामस्त्याशायञ्चा समासाचवचनविभक्तिममभिव्या
हापनप्रामाण .... रागोनसीतायावतिप्रकाप .... तापकोविवक्तोनापिकाचान्यरक्तोनित

विचारगम्यमितितद्विवेचयति अत्रेतिः ॥

निरुक्तैकैकत्वाभावेऽप्यन्यतरस्याभासत्वेपि साभासमेवेत्याह एवमिति आलंबनस्याऽव्यवस्थितत्वविशेषणं
हातुमुपक्रमते एवंविधेति आहाभासतापत्तेरिति अनौचित्याभावेनेष्टापत्तिर्न संभवतीति भावः वेश्यकेति वै
श्याया भोगरसिकेनर्धः यद्यपि सुप्रसिद्धतया वेश्यानां रसाभासः प्रथमं दर्शयितुमुचितस्तथापि पट
वरतेर्बहुविषयत्वेनाभासत्वं बुधावारूढं तदेवानेकपत्नीविषयकरतेराभासताप्रयोजकीत्यव्यवस्थिता
नेकविषयत्वेनाभासत्वे यत्परिष्करणीयं स्त्रीणामनेकविषयरतिराभासो न पुरुषस्याभिनिनप्रतिय।

एवमेकस्यानेकविषयारतेराभास एवं पररत्वे विशेषः यस्यव्यवस्थितावद्धो नायिका भवेतितत्र
रसाभासस्तथाम्यसतिक लोन्नमायकस्य बहुकामिनीविषयायारतेराभासतापत्तेस्तस्मादव्य
वस्थितबहुकामिनीकवैशिकनायकपरमेतत् अतएव वैशिकानां वेश्यानां च रसाभासइ
तिप्राचीनमतः ॥

त्तस्यवैशिकरत्यतिप्रसंगशंकां परिजिहीर्षुणा तदुपलक्षणाभावकस्मादनायासे एव प्रथमे लक्षणे
नाविदर्शितः अतएवोत्सर्गिकीरीतिमनुरुंधानः प्रसिद्धिक्रमतोऽवोदाजहारेति २ विद्वेषायग्रामर्थः
नायकेष्वव्यवस्थितत्वविशेषणमावश्यकमन्यथायाचाल्याः पंचविषयकश्रृंगाराद्वर्णनेऽप्या
भासतायाः कस्याप्यनभिमततायाः समापत्तेरिति स्फुटपत्निरुक्तार्थं प्राचीनसंमतिमाह तत एवेति वैशि
कतामि त्यनेननापि .... एवमव्यवस्थितत्वं दृढीकृतं ॥

127

नौ.का.
ही.
१२७

संपरितिहेसखिपत्परोपद्ग्रेनंन्तताराकनीनिका नरलितस्मि .... नस्यकस्यसंयत्नाराभवति
पद्मासंपद्दिपपसंपेन्नापद्मपत्तयापविराममनेपलितिनियावत् यदभिन्नलगनारत्नेकांचीवेपतहर्षोद्गृ
मान्त्वेनकेनायकांचीप्रीदृष्टारर्शनमात्राविनाभत्वफलसंपन्नेःयदन्नगमेपनिमितकस्मिह्निशिष्या
निर्वचनीयउन्नाति शयितेनातपवाभिनापश्चोनह्यकयानस्यकस्यचोग्रःसदाशिवस्कृष्टोयत्कृतेयद्

एकस्यानेकविषयारतिर्यथासंयत्कस्याघ्नताराभवतितरलिमापन्नरानेत्रनाराहृष्टाकेनायकांचीय
दभिन्नलगनावेपनेरत्नकांचीन्नग्रःकस्यायुक्तष्टःसखिपदन्नगामेकस्मिद्दृग्रोपिनायस्यानेके
नाद्यवेणीयपस्मिविलुलितार्थकनेकापिवेणीश्चत्रकिमोवाङ्गसेनपपातं ३ ॥

र्थकापिवेणीविलुलितांकंपान्नेनकेनाच्चवेणीयपस्मिस्नानमित्यर्थसंपेनाष्ठारियस्मोकांस्वषष्टांत
किमःस्ननहृष्टारियस्निशकांहत्वेनषष्ठीनतीयाभेदभिन्नकिमछयावषण्कनेपिद्दृष्टांतहृयंत्
योतहृपकिमितिकिम्बहुलोयारानेकक्षुभितवस्त्रिता स्पहृयंविनान्नयत्नेतस्यानेकत्वमयतीस्व
दाहृदासंगतिरित्याहान्नकिमोवाङ्गसेनेति ॥ १२७

पचेष्टितप्रियाभिन्नषिभार्थश्चमत्यस्मातपवस्मत्वेप्रतापपव भोयसाकस्यापिभूतयंचक्रुतादात्म्यप्रतिपन्नयेमरणा
येमरणायेमरणायेतियावदिष्ववोवाणायस्मातस्मातपवहितिघस्मरात्ताकामसप्रतायस्यायोनुष्टस्यलुहर्षज्जंभण
वृपातदीयाप्रकृतग्रसप्रीतिःपुनस्त्वर्थकासंस्त्रीणांत्वनात्मनःकोषनाचलस्पृहमेरोगौसत्वादभ्युन्नतवा
च्युतटेप्रावारेनकाश्मीरयंकापतेयत्तकर्दमाह्लात्मनापरिणामेतपत्तकर्दमस्थकर्परागानुकृसूरोकेकोले
पेत्तकर्दमरतिकोशोक्तःकासांवामीरजहृष्टांगृहितिनेवसिंह्वलेलापतेनदात्मनापरिणमतेकासांवाकरणेयो
नेत्वमाणिक्यभूषापतेमाणिक्यचंदितभूषणात्मनापरिणामेतपितसर्वाखेवनेस्तेःप्रीतिकार्यस्तदीयाप्रीतिर्भक्ते

एकस्मानेकविधाप्रीतिर्यथापतेष्वहितिप्रप्रतापस्तहरीप्रीतिस्तदीयापुनःकासांनसत्वनकांचनाचल
नतटेकाश्मीरयंकापते कासांमृहंतिनेवपंकजनहृष्टशासिंहृवलेलापतेकासांवानचकरणेयोःप्रि
यसखेमाणिक्यभूषापतेऽत्रापिवैशिकताप्राग्वदेव ॥

वेतिलायकनर्मसविवस्यनायिकालोभपित्तसन्निधिर्यप्रगवदेवनिसौलभ्यार्थकेवकारोपसंदानेनकिमोहि
तोनायीमर्थःसूचितःअत्रेदवीध्ये कलहश्रोत्तकुप्रज्ञायालेवननयावात्पगादिनिष्टतयाचप्रार्थमानःश्रा
कोत्र ह्लविद्यानधिकारचांडालादिगततेनचनिर्वेदःव——————————————नकोपःपित्रायालेवनकत्वेनोत्सांह
पेदेना——————————————————————————शालेषननयाचहासोमहोवीभ्यातत्वेनवरार्थमानेभ
यश्चनायपप्रज्ञवस्यासहुंगासाचालेवनत्वेनवरार्थमानाजुगुप्साचरसाभासःभावाभासेष्वप्येवमेकरूत्वसमत्रेयेति १८

128

नै॰ का॰
टी॰
१२८

रसशबलत्वं हृदयंनेन भावशबले वक्तुं रसशबलमनुवदति पक्षरस्मादिति .... लेनत्वपतिपत्र भावाइति सेसम्याका
वाजन्यचमत्कृतिजनकेकत्वानगोचरत्वेलभ्यतेनथाचैतेनेसमस्तनेकभावत्वेनाऌणांवोध्येनचविरुद्धांगेनप्रतिबुध्या
न्कथंविरुद्धभावाभिव्यक्तिः अन्यथा रसशबलस्यदुर्वचतादितिवाच्यं अनुभाविकरसाभिव्यक्तौ लौकिकाभिव्यक्ति
प्रत्येवत्वेद्वितीयेपिनावाभिव्यंजकचर्वणाव्यवहितस्वचर्वणाकृत्वान्नप्रतिवेधयसंभावनेत्यपिवदंतिअत्रनिर्वेदादयस्त्रिय
दृ वीदिविषयाः तिस्त्र भावपदार्थः वेहेवहृतिअत्रपूर्वपूर्वोपमर्देनतिवर्ध्यंनइतिङ्गापइतिकेचिन्नपश्पेत्
स्त्रिचलचपलरेकावराहेकुमारीहत्नालेवैवित्तरहृहाधुक्रमः क्वापियामिरम्य पृथ्वीपरिहृठभवद्विद्वि

यत्ररसावहवः सरसशबलः यत्रभावावहवः सभावशबलः ॥

वीररसाभावेनैः कन्याकाचित्कुलकिसलयान्यादहानाभियनुप्रइत्यत्रसेकारुगयाधृतिस्तत्रनिर्भयमदैन्यमभौत्सुक्य
क्यानामुपमर्दे देलेशः स्मरात्वेपशावलतापाराइस्फुतिस्तुताचेनयेचमोल्लासेसंस्मरमदेभिधानोरेन
पसरसामानाधिकरण्याद्येन च धर्माणांभावेनशावलत्वेनेभवविषः पसेदमनोदक्षमपरिष्कारोपिपरास्तः
एकस्यामनेकेषांप्रतीतावनेकस्यामप्येषपरस्पराश्रितत्वरूपस्यापिपरस्परसामानाधिकरण्यस्यप्रक
तेप्रतीतेर्यदिचनतत्समायनार्थंयद्यपेक्ष्यस्थितिभुवाणांकाचित्कन्याचलचपलीकृतभियनारतिनेषबहूनां
नत्वाचित्वासावत्ताहिविरो यद्वाराप्रवीपमर्दसंघानकापिशाहूसमग्रत्वितेशोषप्रशर्णांकिमितिन ....
.... रेकेलजनलहारमिनाकट .... लसत्ताणयथावोदेभावानांसहसेनानष्चमवधेयं ॥

रसभावलक्ष्यदृष्टांततत्वानुसरणमपसाकृतमेतद्यथा यदेते भावशांत्युदयसंधिशबलतानयः सर्वैरुदाहृ-
ता विस्तरभिया समाख्यामात्रममपि न विशेषवत्तया चास्माभिर्न प्रदर्शिताः एवं तेनेव्यस्मन्मदर्शितभा-
वध्वनिपदनिष्ठान किंचन विशेषमितरमावहति यतो विद्यमानतया चर्व्यमाणो व्यभिचार्युत्पन्नविच्छिन्नविनश्यदव-
स्थतया वा फलोपधायकसामग्रीसमवहितत्वरूपसंधीयमानत्वेकसन्नापर्यवसितत्वस्वरसमानाधिकर-
णैः प्रकारैरुपलक्ष्यमाणोऽपि भावेष्वेव प्रधानतयास्वावस्थानान्तेष्वेव चमत्कृतिविश्रान्तेः यद्यप्युक्तत्रिविनाशाभ-
न्धिशबलतानां तत्त्वेऽपि नोच भावानां चर्वणाविषयतावैलक्षण्याभावान्न प्रथमेकाचिद्धि निगमनान
द्यापि स्थितो भावेष्वेव प्रधानस्य सत्त्वमतया भावशांत्यादिष्वपि तेष्वेव शांत्यादिप्रतियोगितेरभिमतेष्व-
नकल्पयितुमुचितमाव किंच यदि भावशांत्यादौ भावो न प्रधानं किंतु तदुपसर्जनकशांत्यादिरेव तस्मायेयतेनदा
व्यज्यमानभावेन सन्निहितत्वमुख्यामाविभक्तास्वेषु भावप्रशमादिध्वनित्वेन स्यात्तथाहि न तावद्भावोदयध्वना
व्यज्यमानभावप्रतियोगिकस्योदयस्य वाच्यत्वे भावोदयध्वनित्वं न स्यात् यथा दृष्टिप्रतिपदेनापि कास-
देनादेशिकं मे चलति प्रियो मदृष्टोऽनयनान्वकोणायोद्दिश्याय त्वरपारुतानुगतिः अन्योन्यमर्वकेणोतिताभावोद-
यस्य वाच्यत्वेनैव प्रत्यायनात् उदयस्य वाच्यत्वेपि भावस्यावाच्यत्वाद्ध्वनित्वमस्त्येवमिति चेन्न प्रधानस्यापदेश्या
नोपयिकत्वेन प्रधानयोनकृतेऽपरेषामनुपपत्तेः अस्मन्मतेतु तान्नेवीप्ते क्षिप्तस्यामर्षस्यामर्षस्य प्रधा-
नस्यामर्षस्य प्रधानस्यावाच्यत्वात्तदुक्तेः एवं भावोदयध्वनिव्यपदेशः एवं भावशांतिध्वनावप्यज्यमानभाव-
प्रतियोगिकस्य प्रशमस्य वाच्यत्वे भावशांतिध्वनित्वं न स्यात् यथा तमायणोकपदयोः प नतिमिथ्येऽह्मः ह
रोजनयनानयनानुगणकांतयः मनुशाहूवाच्यानां प्रशमादीनामनुगणकानेवान्वयादनुगणकानि प्रशा-
मादेरेव वाच्यत्वे पर्यवसितेन तत्स्मदशमाद्भिर्गपकेजनकभेदस्यावश्यकत्व तन्नचारूपपत्त्यगपएषस्यैव
वाचीमनप्रशमायत्वपरतिवाचो वाच्यचांगप्रतीतेरात्तु श्वैणसिद्धतयावाच्यान्वयबोधवेलायां वा

129

नै० का० टी० १२५

एवमपि निर्ह्रीमस्येतीयत्नमगनानांशो मोहरेरेणाद्दशोयपमाः विएपराथस्सतिमांमलोपिपद्धः दणाप्राप्तु
णिकोवम्स्वेतिमादावपि भावप्रशमस्थनिमायज्ञैः भावस्यवामतेपिमृधानां स्यातन्मशामस्यमागपमाव ३
मयोरत्राचाचातमयेह्यिनमिति चेत्प्राप्तञ्जापद्यदपेशामतोरपत्राभ्यांशमोरच्चयोर्वाञ्चातादन्तुदाहर
णानापूर्वेरिष्टापत्तिस्कसद्दूयानानोविनीमावहतिनस्सद्भावप्रशमादिद्यपिप्रधान्येन भावानामेवचम
त्कारित्वप्रशमादेस्सपमर्जनत्वपतोनतस्यवाच्यत्वेदोषः इदंपुनर्भावध्वनिभ्यो भावप्रशमादिध्वनीनांचम
त्कारवैलक्षण्येनिदानं यदेकत्र चर्वणायां भावेधुवत्वगमा चर्वणी पनायकगतनामर्थो दिंगतेस्थिमवछिन्ना
मर्थादिमत्वमेववाकारोन्यत्र प्रशमादस्यत्वादिरयोतिरसिस्यन सामाजिकगतचिरंतनवासनान्तपस्थापन
लकत्वात्प्रशमादेरसंभवः एवणादिविमर्शसंभावितः सामाजिकगतो नान्तपस्थापिमल्लकत्वात्प्रशमादेरस

अत्र रसस्य शबलोदाहृतो भावशबलो यथा प्रथमैव शुभंमम स्मृतिपथंज्ञापेततस्यावचम्स्वकाग्रेकस्मादहिज
गतीसूत्राविनाशायथा निर्मुक्तैवमनस्त्वयामरगहृष्णोलावएमत्याहृष्टोपिगजन्मह्वागतासिकिंविल
पितैः क्वासिप्रसन्नाभव निर्वेदोन्तकस्मामर्षेभ मम त्रिस्मृतिविषादर्दैन्यां ॥

भवः एवणादिविमर्शसंभावितः सामाजिकगतोपिस्यापीहयादिरभिनवोदितोपिसंभाव्यतो पदेतुनासौचर्वणा
लोऽप्यलौकिकचर्वणाविषयः किंतु लौकिकचर्वणाविषयत्वात् अलंकारइतिनाशोविचाराहें तत्र तो भावानां सां
कर्यादेव भावशबलइतिः विस्तरः रसशबलोदाहरणामननुसंधानस्योदाहरणं न्यूनतासाकामयाकर्णे स्मार
पति स्मरत्रेति स्मरनयो भट्टुपमिथाइत्यर्थः प्रथमैवेति अत्र प्रथमैव शुभं मम विज्ञानीतीति निर्वेदस्तणाथायावचोम
मस्मृतिपथंज्ञापेतेस्यास्मकं ममचकाग्रस्मरः करुणयपिहेतोपणामर्षस्त्रिजगतीयाथयाविनाशमेति भ्रमोमनस्त्व
यानिर्मुक्तैवेतिमति स्मरगहृष्णोलावपत्रमसाहृष्टामयतिममिति स्मृतिस्त्वंक्वानिर्ह्रीरितिदैशोगतासिततएवम
मतस्मापिगितितत्तृलाभेविषादोविलपितैरतः पदंयाणान्तथापिप्रांभीतयायौकवाक्यैः किमलोमस्यो

१२५

एताप्रबंधेनासंलक्ष्यक्रमस्य विषयो दर्शितः उक्तिनिष्पत्तीतेषु विभावानुभावान्भावव्यभिचारिभावेषु स-
हृदयनैर्मल्यप्रमातृतास्वभावेनैव समयेन प्रतीयमानानां सर्वेषामेवावसाभिव्यंजकचर्वणाकालमसंनिकृष्ट-
कालव्यक्तिकानामपि परमार्थसहृदयानामसंलोपायविनिवेशत्वाभावात् संप्रतिपत्तकामे विभा-
वादयो न सम्यक्प्रतीयंते प्रकरणादिविचारवैचित्र्यसामग्रीविलंबायां तेन चमत्कृतेर्माधुर्यमेव ॥
संलक्ष्यक्रमोऽप्ययं भवतीति वक्तुमवसरः ननु पद्यं यं रसादिः संलक्ष्यक्रमस्य विषयः स्यात्तदानंतरेण
न प्रस्तावे व्यर्थेयं शक्तिमूलस्य द्वादशभेदात्मताचार्याभिनवगुप्तपादानामुक्तिः तथा तेनायं द्वादशात्मक
इति समस्तमहात्मनामुक्तिः स्वविरुध्यते वस्त्वलंकारात्मना द्विविधेन वाच्येन स्वतःसंभविकविनिबद्ध-
वक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वैस्त्रिभिः यापि भित्वैर्विषयभावापन्नेनातएव षडात्मना वस्त्वलंकारयोरिव
रसादेरप्यभिव्यंजनात् द्वादशात्मप्रसंगादिति चेन्न तत्कुंभस्य स्विधप्रदर्शनमात्रपरत्वात् अन्यथा कविनि-
बद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वप्रयुक्तभेदानिमगणनेनानंतापत्तेर्दुर्वारत्वात् स्वतः कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वेन क्रोडी-
कृतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नस्यापि तयात्वापत्तेर्विमलमनल्पजल्पैरेव न ननु प्रमाणिकनिबंधात्सं-
लक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य वस्तुतत्त्वमेव न रसादिनमिति एवकल्पितमनुचितमिति चेन्न अयमहृदयानीति नन्वफलत्वात्ता-
स्त्राभिः कथमेकिनरसभावादिरपोध्वनमानपव नतयापि सर्वोऽप्यलक्ष्यक्रमस्यावधयस्त्वभिनवगुप्तपादा-
चार्यदेवोक्तत्वात् ॥

नौ·का·
टी·
१३०

अन्यत्र रसपदेन रतिमात्रे विवक्षितमिति चेत् कः संलक्ष्यक्रमतायां विद्वेषो बलवान् न खल्वयं धर्मिग्राहकमान
सिद्धं रत्यादिध्वनेरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वं येन तद्वच मिश्र्यत्वयोमहि ग्रन्थे च यदुक्तं एवंवादिनि देवर्षौ
पार्श्वे पितुरधोमुखी लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वतीत्यत्र कुमारीस्वभावादधोमुख
त्वविशिष्टस्य लीलाकमलपत्रगणनस्योपपन्नत्वादनाविलत्वेन नारदगिरः प्रश्नस्य प्रक्रान्तविवा
हादिप्रसङ्गे बुद्ध्युपारूढे व्रीडाया अपि चमत्कारणात् संलक्ष्यक्रमोऽयं ध्वनिरित्यानन्दवर्द्धनाचार्यैस्तत्राप्य
सौ वस्तुध्वनिरेव न भावध्वनिरित्याग्रहस्याक्ष्मः न त्वा प्राधान्यमपवेनेषां रसादितमेवेत्यपन्यासाग्रहेण

अथ रसभावालंकाराणामभिव्यक्तिः ॥

कर्त्तव्यः किं तु रसादितमन्त्रमेतमेव भावालंकारादिप्रधानकाव्ये पुरस्सुध्वनिव्यपदेशो न्नकस्यापि संम
तमिति चेदत्रन्तोपालभमराववासोयन्त्रो नवपतनकाव्यस्य रसध्वनित्वमन्महे किं तत्काव्यं अप्ररसादेरसादित
मात्रे न हि वेदपारायणसमर्थे ब्राह्मणे यत्र ब्राह्मणायद्दीनेमिति वक्तुं शक्यं प्राधान्यस्य प्रयोगोपाधित्वा
मीकाराद् एवानतिप्रसङ्गात् तस्माद् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ययोर्गुणीभावे तस्माच्चेति सिद्धं र
सध्वनेविध्यमित्यादि विकल्पान्तरमनुसन्दधानस्याह अथेति सामान्यतो धर्मिणा यववसाने विशेषजिज्ञासाव
स्थानुस्वकाशतरेणतस्मिन्विभाज्यमाने रसभावालंकाराणां परस्परगुणप्रधानभावमापन्नानां अभि
व्यक्तिर्मनोविश्राम यथा मनाक् पुत्र्याप्रोपन्यासाप्रायः उच्यते तदुक्तिशेषः ॥ १३:

भावालंकारयोरभिव्यक्तिंदर्शयितेरसंविभजतेरसइति अभिमुखेलस्यपतिव्यक्तेर्लीन विमुखेलस्यपतिकष्ठ
वगामइतिभावालंकारावभिव्यक्तौविवेचनायततीयंविभजतेयरमुखइतिद्विविधइति यद्यपिवस्तुमुलेऽपि
ततीयोवक्तुमुचितः यथाममअलंकेफणिगिश्रावकग्रहान्वतनासोत्थितावाश्रिताखावलः रहनेनकिमुदाडिमग्रमा
न्मुखमुत्कंठमनेनननामिमत्वनासाभरणसौंदर्यातिशयोमुखोमनोविश्रामहेतुत्वादसौगौणाइत्यस्यापिवकुश
कत्वात्तथापिभावालंकारयोरविभावालंकारतावाधनायत्नवस्तुमात्रस्यव्यक्तेः कश्चनस्यप्रतिज्ञायाः पूर्वम
वतद्वेदस्यांकुरीमावाच्यवदेवपरिस्फुरणाच्चनदप्रदर्शनेयिनत्फननेतिसंभेदोनोक्तः अलंकारस्यध्वनि
यदप्रवृत्तिनिमित्ततादर्शयतिभावामुख .... रसस्त्रिविधोभिमुखोविमु
विमुखः परमुखोपिद्विविधोलंकारमुखोभावमुखोभावमुखश्चेति अलंकारमुखेलंकारोमुख्योमनोवि
श्रामहेतुत्वाद्रसोगौणः भावमुखेभावोमुख्योमनोविश्रामहेतुत्वाद्रसोगौणः अत्रप्राचोनसम्म
तिः अलंकारेषुचिरमनोविश्रांतिकारिणिअलंकारमुख्यगौणत्वेदसभावयोरिति अभिमु
खः सत्वप्रकरणोद्दाहृतएवविमुखोयथा मैथिलीलक्ष्मणोरामः सुग्रीवः पवनात्मजः लंका॥
खः परमुखस्तेनिव्यक्तेर्याविभावानुभावैर्यस्याभिव्यक्तिः सोभिमुखः भावाविभावानुभवानामनुस्मृत्वात्
छावुगसोपुरंपरितत्परंवारिनियेर्यत्रः अन्तसंकटमाविलंसमत्री वधानंप्रत्यादाभिमुखोइतिमैथि
लीतिश्लोकार्थःस्पष्टएवअत्रयाविविध .... वाम रपितेसमागताइत्सभूतोरसः कष्टादवगम्यते इ
यप्रका — नाभूतरसानन्तगणोवयेयकृदपिचैतेसमागताइतिविद्यूराववधमुरिनिवर्तवचनानेयाठंयनत्ति
एतादृश .... गात्तदोषेनैववचयदयुत्पत्तिर्मार्मिकात्तर्किकाश्रयाख्यानेकवचनस्यशक्तिमेकत्वेविवदमा
नाएवाख्यातंद्विवचनवहुवचनयोर्हित्वबहुत्वयोः शक्तिमेकवाक्यतयेगीकुर्वः ननेवमाख्यातवहुवचनो
यस्यापितवहुत्वस्यमैथिल्यादिष्वन्वयेमैथिलीतिश्लोविशेष्यतायावहुत्वप्रकारताद्यापतिनन्याल्लक्ष्मणादिविशे

131

नै॰ का॰ टी॰ १३। पकयदप्रयोग्यविषयतायाः तान्तानरपरयाथाबानिरूपयाविषयतानम्प्रयोजकत्वनसामर्थ्यमेवसमास

नियामकत्वात् नवान्कसमहालेवनात्मकबोधस्यैवोन्यानावहृत्वप्रकारताभेदान्नोक्तसामर्थ्यमितिवा

च्यानव्यासनेकैकमेषि १न्यादितानर्थप्रकृतप्रयोगेनपपत्तेःपन्ननान्नयर्मोविछिन्नविशेष्यता

निरूपितेकावहृत्वप्रकारतानन्नैवसमाहवाघस्यन्वितसमर्गत्वात् पन्ननतशविशेष्यतानिरूपिता

वहृत्वप्रकारताभिन्नातन्नोद्देश्यतावक्षेदकथ्याप्यपर्यामेरेवतन्संसर्गतयामैथिल्यादिवहृत्वएवतथा

प्रयोगसाधुतावसरात् कथमन्यथादिशोनेहमोगगनानीतिप्रयोगस्यासाधुत्वमितिचन्मैवं प्रकृतेनिर

क्तसामर्थ्यसत्वेपिसमासविधेविभाषाधिकीरीयत्वादसमासइतिसमासः पचेति प्रभातेनविकैरविराणा

अलेकरमत्वोयघाययानलेव्योभ्रमतामेलीनोभातिप्रभातेनवकैरविराणाःअलिमतःकिंतथा

रभानोःकांतकलेकस्यवपुर्विलग्नान्नायाद्भुन्नेरलेकारस्यमत्वेता ॥

संङ्कुचत्कुमलाय .... हिमाःप्रांतेभ्रमतामलीनांलेख्याथांक्निनंकिंतालिंगतोववर्त्तमानसामीप्येव

र्त्तमानवहालिंगितवतोनपवाहविलग्नेति अन्यथालगंतीत्येचवक्तुंयुक्तंयन्नथानसंवेयेप्रत्ययपरतिद्या

वरख्यो तत्कद विलग्नेत्यस्मकृदंतत्वेनप्रधानयानुत्वाभावान्नषारभानोर्हिमरश्मेःकलेकस्यवपुर्विलग्ना

केरविराणीसंवहाकातिभवतीत्यर्थः यथावाममदानेःपिछिलिताःकचेर्दरंयिताःसंवीक्षितहस्तिनःसम्प

त्ताहठयत्नयानस्तुलभानन्नाःफलैःशाखिनःप्रातर्यातिमधुव्रतेविकसितेत्वाघोपपत्तोदरान्नेयतिम

लिनेमतेतनलिनेसोजन्यजन्ययघ्रःअन्नाप्रस्तुतप्रशंसालेकारोमहत्वोदानवीररसोगौणइतिविशेषः

३ ॥

स्मेति समस्तव्याकसमस्तावात्मकहेमकसमराषन्तपालंकाखनीमदनीष्टंद्यौविप्रकलापल्लमस्मरोयोर्वज्ज
भोदात सकल्पसूचककवाक्योपक्रमेयोजितवतःस्फुरितवतेन्भार्गवस्यकिमपतिशापितक्रीडास्मितमकुक्रप्रतिज्ञा
निर्वाहप्रकटनाधिकाममप्रपूरणायोर्विरोधादिस्मयमभ्याख्योनं हलप्रमावरणमान्तेणासंप्रदानोनरवर्जनाप्रती
तिःस्फुटयदस्यकुलीपरतयाप्फपयन्तेर्वज्जत्वाप्रमापकत्वाच्च किंकचित्सपितीमदायालेवनकत्वप्रमत्मा

भवन्मुख्योपथ्यास्समाभोनिधिनीरहीरपउलालकारिणीमेदिनीदाते विप्रकलापयोजितवतः संकल्प
वादन्योच्चमनाभीनीरुहात्सरोरुहभवानत्कालमाविष्कृते हस्ताभोरुहे हिर्भार्गवस्यकिमपिक्रीडास्मिते
पातेवः अन्नाभावस्परस्सौ ॥

लोकापवादेनव्रीडाव्यंजस्मितमितिव्याख्येयं नदेतदुक्तं प्रियायालंवननयावपर्यमानडत्साहप्रभास
इत्यथस्मात् वः यातक स्मिन्स्तिसराह्नहभवाग्राह्मणानाभीनीरुहानांरायंणवतावभूतत्वकीय
नाभीसंवंधपिकमलादुत्सोनहियात्रहृह्लहपेभोहद्युभांस्मिताग्रजलानिरोहेनिर्वीजभतानिस्मृततः
फलसंस्पृष्टानिभवं .... हस्तेन कालेसंहितात्वविष्कृतेप्रसादितेसतोत्पर्यः ॥

132

रो.का. रविकीर्तनेनस्तेविंहृत्वसिंग्रीलनेविनादुर्चेरत्वे .... त्वान्प्रार्थयते विहृहारिपराइति हेपंडितादेवागम

टी नप्रयोक्तारइत्यर्थः स्वग्रेषोदाहरणेषुपरकीयत्वाशंकारयन्ते वनाप्रसादाद्रूकवभारतीसमर्पयिष्टान्नीदेव

१३२ नांप्रार्थयतेनक्रीडाहेतेगूढा ग्रठबंगयामिनियावत् रविकीर्तनेनयेविस्मयग्रेषस्यनामनीनिवघ्नन्स्वयमुः

विहृहारिपराः स्विहृत्तथावर्षेत्वमततेलभतेविपुलाहृदियथारसतरंगिणी १ अवगाहत्त्ववाग्देवि

दिव्यांरसतरंगणीं अस्मत्प्रयेनपमेनरचयस्कृतिमूषणं २ यावभ्रानोः सुताकापिका लीदीभवि

वर्ततेतावत्विष्ठत्वमेभानोरघारसतरंगिणी ३ इतिश्रीभानुदत्तमिश्रविरचितायांरसतरंगिण्यामष्ट

कीर्णकंनामाष्टमस्तरंगः ॥

प्रग्रपिन्नीमेनामायाले यावदितिकापकाचचेठीवरसाभ्रुतामेभानोविति एतेनंरसतरंगिणीयदग्रह

त्रिनिमित्तमकमिनिविरम्यते शुभमस्तु ॥ १३२

मा म्ह स्ता आशिषमाजड्डो शिवमंमट स्वकृति गणा श्रीपथरश्मिभयानीतान्तरंगिणीयं भगीरथेनेव १ गं
गा यमुना भंतः सरस्वती सवसंमता जयति भालिकसेवादिन्नपि नालिको नो यह स्यते जगति २ नाना
थेनान्तकलोभस्वरराज्ञोपिरात्रसंक्लिष्टः हर्षुन्मुद्रितयप्रेयतनजनत्राधुनामधुया ३ हूरेयुल्लंकसंयद्दे
निजनैगोरीकलचालयेभावोड्डरस्तप्रधानसरणिः सेषामरंगिणापिताबत्नामयिकार्थसंकठनेता
नाकाममानिलयास्वलिश्रीयेमदेवयरितविभारव्याहृतासेवम ४ बत्यास्वर्गेहवाभिमुखमपरवी
याहेसमकेटयायल्लास्वात्मनिरोधयादिनकरोज्जीवानगलन्दितः अस्माकीनकृतिहिद्विविगल
केस्वामरताप्यापितेपवामेसलस्तेतनसोस्पफलितेषाईल्लविक्रीडिते ५ गंभायरस्यांगंगवृविक्षो
विस्लयहीववानैकाव्याविनाम्नः स्लाहीवोगोरवी ६ ग्रहांकनगप्रद्धाके १७ ६५ नैकाकार
सिवत्सरे एकद्वित्रिचतुः श्लोका ७२ २१ नेगारामेणपूरिता ७ इतिश्रीजड्डोपनामकगंगाराम
विरचितायांनैकाव्योपारसतरंगिणी आख्यायामष्टमसर्गः ॥

